

Centar za nenasilnu akciju

Na tragu Podunavskih Nemaca u Vojvodini

Helena Rill
Marijana Stojčić

Na tragu
Podunavskih Nemaca
u Vojvodini

CENTAR ZA NENASILNU AKCIJU

Ured u Beogradu
Čika Ljubina 6, 11 000 Beograd, Srbija
cna.beograd@nenasilje.org

Ured u Sarajevu
Kranjčevićeva 33, 71 000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
cna.sarajevo@nenasilje.org

Autorice:
Helena Rill · Marijana Stojičić

Uredili:
Helena Rill · Nenad Vukosavljević

Prelom:
Nedžad Horozović

Naslovnica:
Nenad Vukosavljević

Fotografije:
Nedžad Horozović · Nenad Vukosavljević

Urednici fotografije:
Nedžad Horozović · Nenad Vukosavljević

Za naslovnu stranu su korišćeni dokumenti iz:
Arhiva Jugoslavije, F-507 (Savez komunista Jugoslavije), III-3/160 i F-507, III-3/178-16.

Centar za nenasilnu akciju je regionalna mirovna organizacija iz Sarajeva i Beograda.
Radimo na izgradnji mira u regionu bivše Jugoslavije.

Sadržaj:

Predgovor - Takvo je vreme bilo, *Nenad Vukosavljević* 10

Uvodna reč, *Marijana Stojčić* 8

—

Podunavski Nemci - Kratki istorijski pregled do kraja Drugog svetskog rata 14

Marijana Stojčić

Kulturni uticaji i razmena u Vojvodini 16

Privredni i društveni razvoj Vojvodine 18

Političko organizovanje Podunavskih Nemaca u Vojvodini 19

Podunavski Nemci u Vojvodini i Drugi svetski rat 22

Literatura 26

—

Podunavski Nemci - Istorijski pregled od kraja Drugog svetskog rata 28

Helena Rill

Logori 37

Broj i sastav logora 38

Ko je sve dospelo u logor? 40

Logor, šta je to? 41

Stanje u logorima 42

Prebezi 48

Prinudni rad 50

Pogled iz ugla vlasti 51

Zabrinutost drugih za stanje u logorima i zahtevi za intervencijom 53

Solidarnost – ili ne? 54

Otpuštanje iz logora i njihovo raspuštanje 57

Iseljenje, „transfer“, repatrijacija 59

Repatrijacija dece 66

Zabrana povratka 71

Groblja, grobnice i sportski tereni 75

Preci i potomci: samo da ne budem Nemač 78

Asimilacija, traume, suočavanja 78

Beleg – potomci: ime kao krst 79

Bilo mi je samo važno da ne budem Nemač, da nas ne odvedu opet u logore 80

Susreti 81

Ispovest ili tišina: trauma koja ostaje 83

Umesto sažetka	84
Prilozi	85
Studija slučaja – Mađarska: čiji su Folksdojčeri?	85
Skraćenice	87
Izvori i literatura	88

–

Skica za jednu kulturu sećanja	91
--------------------------------	----

Marijana Stojčić

Uvod	92
Sećanje na progon u Nemačkoj – U senci Holokausta	94
Sećanje na progon Podunavskih Nemaca u Jugoslaviji – Na strani anđela...	101
Sećanje na progon vojvođanskih Nemaca u Srbiji u poslednjoj dekadi XX veka	108
Pristupi tematizaciji stradanja vojvođanskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata	114
Rezime i zaključna razmatranja	119
Izvori i literatura	121
Emisije i filmografija	125

Predgovor - Takvo je vreme bilo

U rano jutro 29. januara 2010, nakon održane konferencije o pitanjima razvoja i mira u svetu u sali jednog berlinskog hotela, tražio sam pogledom slobodan stol za kojim bih na miru mogao da sednem i doručkujem. Kako slobodnih stolova nije bilo, upitao sam gospodina koji je sedeo sam da li mogu sedeti za njegov. Odmah me je upitao odakle sam, a ja sam mu uz pojašnjenje „bivša Jugoslavija“, rekao „iz Beograda“. „Ja sam rođen u Apatinu“, odgovorio mi je. Podigao sam pogled ka njemu i odmerio ga, shvativši da je katolički svećenik. Jasno mi je bilo da čovek ne živi u Apatinu, pa sam ga upitao šta se dogodilo. Rođen u Apatinu za vreme rata, kao četvorogodišnjak je sa porodicom proveo neko vreme u logoru za Nemce, da bi potom bili proterani u Nemačku. Logor? Kakav logor u kojem su držali decu? Bio sam zbunjen. Logor u Kruševlju, odgovorio mi je (selo blizu Apatina, za koje nikada nisam čuo, pa sam pomislio da se radi o gradu Kruševcu u centralnoj Srbiji). Pitao sam ga otkud on na konferenciji i čime se bavi, a on mi je rekao da radi za katoličku organizaciju Misereor (niije mi rekao da je njen glavni direktor), da je dobar deo života proveo u Latinskoj Americi, boreći se za prava ljudi ugroženih diktaturama i represijom. Čovek me se jako dojmio. Nikada više nisam imao kontakta sa njim.

Ipak, za mene na početku priče o Podunavskim Nemcima stoji Josef Sayer, godine 2010. I moje kolegice čije su lične priče obeležene nemačkim porodičnim poreklom, a potom i jednog mog bliskog prijatelja, koji takođe ima nemačke porodične korene. Priču o Josefu iz Apatina sam podelio sa svojim kolegicama i kolegama u CNA i brzo smo zaključili da želimo nešto da uradimo na tome da sami saznamo i prenesemo šta se dogodilo.

Krajem te godine urađeno je predistraživanje i tu smo zastali. Tri godine kasnije smo nastavili.

Podrška nastavku istraživanja nije motivisana željom da se ispravi nepravda načinjena ljudima pre skoro sedamdeset godina, već potrebom da se nepravda učini vidljivom, i samim tim prihvati, i da se oda priznanje žrtvama, a da time našu sadašnjost učinimo boljom i povučemo paralelu sa nepravdama koje su skorijeg datuma, koje se još uvek tretiraju kao nedavne, a tiču se ratova devedesetih.

Kao što su vođanski Nemci nepopularne žrtve, za koje se mahom smatra da su dobili šta su zaslužili (kolektivno), tako nepopularnih žrtava ima u skorijoj istoriji, skrivenih u slojevima narativa o pravednim ratovima, sopstvenim nevinim i tuđim vinim žrtvama.

Kao što sam nedavno od afirmisanog istoričara levičara čuo da je ispravljanje sakrivenih nepravdi iz vremena komunističke vladavine „istorijski revizionizam“, kao da revizija (provera) ne može da zaključi da je sve bilo u redu, te da se mora razumeti kakav je bio istorijski trenutak. „Takvo je vreme bilo“, staljinistička fraza koja je Borislava Pekića proganjala u navodnom pokušaju objašnjenja zašto je on kao tinejdžer sedeo u komunističkom zatvoru, fraza je koja je izgovor za sve.

Istorija se ne ponavlja, već pravednici uvek iznova daju sebi za pravo da odlučuju o sudbini onih koje smatraju manje vrednim od sebe samih. Suština ovog rada jeste da naša društva nauče kako da se odupru zovu „pravedništva“ i „pravednika“, kada se priprema i sprovodi nasilje nad ljudima. Zato je važno počistiti i ispod tepiha, zato je priča o Podunavskim Nemcima i danas relevantna.

Odrastao sam u zemunskom naselju *Marija Bursać*, sa školskim drugovima sam često sedeo u parku po imenu Kalvarija, sa brda gledao u Zemun i Novi Beograd i spuštao se stepenicama koje vode u Ulicu Jakuba Kuburovića u pravcu zemunskog parka. Prošao sam uglačanim stepenicama hiljade puta i nikada nisam primetio ono što mi je istraživanje o Podunavskim Nemcima otkrilo: u stepenice su ugrađene nadgrobne ploče poskidane i polomljene sa nemačkog groblja koje je tu nekada bilo. I danas se vide. Čitav potez zemunskog Gornjeg grada je bilo nemačko naselje po imenu Franztal. Velika protestantska crkva srušena je odmah na kraju rata, a stanovnici proterani. Umesto tog naselja nikla su novoizgrađena naselja za radničku klasu. Moje romantično sećanje na detinjstvo dobilo je drugu dimenziju, kao i priča mog druga o njegovoj baki sa nemačkim korenima koja nikada nije pričala o vremenu rata i vremenu odmah posle rata. Sve to ostaje meni da presložim kockice sećanja.

Ali kakva je korist od svega toga?

Korist nije materijalna, ali nam pruža priliku da postanemo malo bolji nego što jesmo, da umanjimo bol uniženih i povređenih i učinimo naše društvo malo humanijim. I da u budućnosti budemo oprezniji, pažljiviji, pošteniji i uporniji da saznamo sve i ne podrazumevamo ništa.

Poslaću ovo Josefu Sayeru, pročitao sam da je otišao u penziju. Mislim da će mu biti drago.

Nenad Vukosavljević, Beograd, 2015.

Uvodna reč

U mestu gde sam ja rastao nikada nije bilo nikakve sumnje o tome ko su nam neprijatelji. Postojao je, naravno, Sovjetski Savez, ali je on sa stanovišta holandskog dečaka iz 50-ih godina bio prilično daleko. Ne, neprijatelji su bili Nemci. Kad kažem Nemci, mislim upravo to – ne nacisti nego Nemci. O okupaciji od 1940. do 1945. godine i mržnji koja je usledila razmišljalo se u nacionalnim a ne političkim kategorijama. Nemci su zauzeli našu zemlju.

Okavko počinje knjiga Jana Burume Plata za krivicu – Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu.¹ Uprkos vremenskoj i geografskoj udaljenosti, tako bi mogao početi i ovaj tekst. Priče o herojskoj borbi partizana protiv nemačkih okupatora i otporu naših naroda i narodnosti, sećanje je svih koji su bar nekim delom odrastali u socijalističkoj Jugoslaviji. Ti Nemci nisu imali neke preterane veze sa supružnikom poneke rođake ili komšinice koje su sedamdesetih godina otišle „na rad u Nemačku“ (osim u šalama tokom prazničnih ručkova, nekoliko puta godišnje) niti sa nemačkim turistima koje smo srećali tokom leta. Ne, nisu nimalo podsećali na majora Krigera, arhetipskog zlikovca iz serije Otpisani, niti na nacističkog oficira, koji pokazujući na Sarajevo, izgovara kasnije kultnu rečenicu: Sehen Sie diese Stadt? Das ist Walter!

Za vojvođanske Nemce i Nemice mesta u kolektivnom sećanju bilo je još manje – oni/e skoro da nisu ni postojali/e.* I danas, nakon sedamdeset godina, o njihovoj sudbini (osim u uskim akademskim krugovima i/ili

¹ Jan Buruma, *Plata za krivicu – Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu* (Beograd: Samizdat B92, 2002), str. 9

* U daljem tekstu zbog preglednosti teksta naizmenično će se koristiti samo jedna forma imenica u množini (muška ili ženska), ali će se odnositi na oba roda.

kao deo poneke grupne inicijative) ne samo da se i dalje ne zna dovoljno, već se to slabo i tematizira. Posebno u javnom prostoru. Čak i oni koji znaju da je na prostoru onoga što danas imenujemo kao bivšu Jugoslaviju do potkraj Drugog svetskog rata živelo oko pola miliona Nemaca i Nemica, a da ih danas ima nekoliko hiljada,² retko se zapitaju šta se dogodilo, koje su razmere svega toga. Kada sećanje i postoji, ostaje ograničeno na generacijsko pamćenje onih koji su to preživeli i/ili kao porodična povest koja se prenosi možda samo sledećim generacijama, a i tada teško saopštiva, sa mukom i fragmentarno. Za one druge, koji su bili očevici ili danas žive ovde, prisustvo Nemaca sa ovih prostora postoji kroz tragove (materijalne i simboličke) koji sve više blede, a povest o njihovom nestanku najčešće kao praznina i odsustvo, jedno uporno ćutanje i/ili retko izgovorena nelagodnost. I dalje retko kao javna tema, osim s vremena na vreme u medijima i to najčešće u kontekstu pitanja o povraćaju imovine konfiskovane nakon Drugog svetskog rata.

Ono što nas je podstaklo na ovo istraživanje je ne samo želja za otvaranjem prostora da se govori o ogromnoj nepravdi nanetoj velikom broju ljudi samo zato što su bili Nemci (koja je izvan historiografskih krugova ostala prećutana i nevidljiva), već i želja da govorimo o osiromašenju ovih prostora za razmenu koja nije bila samo materijalna i tehnološka, već i kulturna, i ukinutoj mogućnost kreativne razmene koja je obogaćivala ljude koji su živeli zajedno, stvarajući jedan novi kvalitet. Sećanje na Podunavske Nemce³ lagano nestaje, a njihovo nasleđe stapa se sa novim društvenim kontekstom kao rezonanca, grasovska „priča u pozadini“, fragmenti, senke i tragovi iz nekog drugog vremena. To nasleđe se može naći svuda – od jezika, arhitekture, poljoprivredne tehnike i obrade zemlje do gastronomije i kulture življenja. Ali u to nasleđe spadaju i progon, mesta stradanja, logori i masovne grobnice.

U procesu istraživanja bilo je momenata kada nam se potreba za pristupom ovoj temi sine ira et studio činila velikim izazovom. U tom procesu, koji se često odvijao kao proces „prevođenja“ jakih emotivnih reakcija u racionalnu obradu, pokušaj da se osvetle „slepe mrlje“ i razume kako je tako nešto uopšte moglo da se dogodi, svaka od nas imala je dileme. Jedna kao neko ko pokušava da, između ostalog, obradi i deo svog porodičnog nasleđa i ćutanja, pa i neznanja svoje sredine; druga, kao neko sa vrlo pozitivnim odnosom prema socijalističkoj Jugoslaviji kao velikom emancipatorskom projektu. Obe sa iskustvom življenja u državi i regionu u kome je etnonacionalizam i ideologija samoviktimizacije dominantna politička matrica. A predstave o svetu, istoriji i drugima dominantno bazirane na ideji superiornosti i mučeništva sopstvenog kolektiviteta, njegovoj istorijskoj ispravnosti i istorijskoj krivici drugoga.⁴

Pitanja od kojih smo krenule i dileme sa kojima smo se susretale bile su raznolike. Šta je nasleđe Podunavskih Nemaca? Zašto je važno sećanje na njih, kad danas gotovo da ih i nema na ovim prostorima? Kako ih se sećati? Čega se sećati? Na koji način pružiti istorijsku perspektivu i kontekstualizovati ono što se dogodilo, a suziti prostor za opravdavanje nasilja i učvršćivanje perspektive o „kolektivnoj krivici“ i „opravdanoj kazni“? Da li govoriti o kolektivnoj odmazdi, njihovom progonu i stradanju, nužno znači i revalorizovati nacizam i relativizovati patnje žrtava nacionalsocijalizma? Kako govoriti o stradanju koje su preživeli i nepravdi koja im je naneta, a izbeći

2 U Srbiji po popisu iz 2011. ima 4046 Nemaca. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Nacionalna pripadnost, Podaci po opštinama i gradovima (Beograd: Republički zavod za statistiku Republike Srbije, 2012), dostupno na <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>

3 Podunavski Nemci (Podunavske Švabe) je zajednički naziv za pripadnike nemačke etničke grupe koji su živeli na teritoriji nekadašnje južne Ugarske, a koje su nakon Prvog svetskog rata ušle u sastav Jugoslavije (dakle, Vojvodina i Slavonija), Mađarske ili Rumunije. U interakciji sa drugim narodima oni su razvili svoje kulturne osobenosti i osećanje zajedničke pripadnosti. Nemački slavista Gerhard Gezeman (Gerhard Gesemann) u predavanjima na Univerzitetu u Pragu 1921. godine prvi put ih naziva „Podunavskim Švabama“ (*Donauschnjaben*), a ubrzo se to ime ustaljuje i u etnologiji, istoriji i srodnim naučnim disciplinama.

4 Videti više: Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010).

instrumentalizaciju njihove patnje za proglašavanje celokupnog nasleđa jugoslovenskog socijalizma totalitarnim (što je tendencija koja postoji na ovim prostorima)? Šta su nama danas Podunavski Nemci? Za mnoga od tih pitanja i dalje nemamo odgovora. A s druge strane – mnoge stvari koje su nas zbunjivale tokom istraživanja, postajale su jasnije. Nelagodnost (često neizgovorena) nekih nemačkih prijatelja i prijateljica na sam pomen teme istraživanja, potreba unuka žene, koja danas živi u Nemačkoj i čija majka je umrla u logoru Gakovo, da se stalno referiše na nacizam u toku njene vrlo lične priče... samo su neke od njih. Živeći u zemlji gde se proteklih decenija najčešće negiraju i/ili relativizuju žrtave svih koji nisu Srbi, na to smo uzvraćale vlastitom nelagodnom.

Rezultat je ova publikacija. Koristeći šaroliku građu (istorijske studije i naučna istraživanja, memoarsku prozu i književna dela, arhivsku građu, medijske sadržaje – novinske članke i analize, reportaže, filmove...) i razgovore sa osobama koje su stradanje preživele, svedočile mu ili im je to deo porodične istorije, kao i sa onima koji su se na različite načine bavili ovom temom, želimo da damo neku vrstu pregleda njihovog prisustva, života i nestanka sa ovih prostora. Ali i da otvorimo pitanje u javnosti zašto za patnju ljudi koji su ubijeni, umrli po logorima ili prognani samo zato što su bili (Podunavski) Nemci i Nemice, nakon 1945. godine nije bilo mesta unutar granica domaće (jugoslovenske, a zatim srpske) kulture javnog sećanja i zašto je važno baviti se danas ovom temom. Tako je i koncipirana publikacija koja sledi.

Ona ima tri osnovna segmenta, čiji su fokusi različiti i mogu se čitati i nezavisno jedan od drugog. Prvi je tekst Nenada Vukosavljevića koji predstavlja ličnu priču o tome kako je jedan slučajan susret bio početni podsticaj za istraživanje stradanja Nemaca iz Vojvodine nakon Drugog svetskog rata, ali i razmišljanje o kontinuitetu nepriznavanja nepravde prema „onim drugim“ koji postoji na ovim prostorima. Drugi segment publikacije daje neku vrstu istorijskog pregleda prisustva i života Podunavskih Nemaca u Vojvodini. On uključuje dva dela. Prvi, koji je napisala Marijana Stojčić, daje kratki pregled istorije Podunavskih Nemaca na prostoru Vojvodine do kraja Drugog svetskog rata i značajnim delom je baziran na vrlo temeljnim istraživanjima istoričara Zorana Janjetovića. Drugi deo ovog segmenta, koji je napisala Helena Rill, obuhvata stradanje vojvođanskih Nemaca po okončanju Drugog svetskog rata. Treći segment publikacije predstavlja analizu kulture sećanja na kolektivni progon Nemaca iz istočnoevropskih oblasti nakon Drugog svetskog rata, autorke Marijane Stojčić, i to putem istraživanja kako su različiti društveni konteksti i procesi oblikovali dinamiku kolektivnog sećanja na patnje nemačkih žrtava u Zapadnoj Nemačkoj i Jugoslaviji/Srbiji.

Na kraju, za nas ovo istraživanje nije bilo ni samo pitanje kako „velike istorijske priče“ utiču na pojedinačne ljudske sudbine, već i kolika je zapravo sposobnost zajednica da se nose sa nepravdama u prošlosti i/ili sadašnjosti koje su počinjene ili se čine u ime tih zajednica (kako god da se one određuju). Ta sposobnost se ogleda i u kolektivnom sećanju, u onome što će se pamtili, načina na koji će biti zapamćeno, kao i onog što će biti zaboravljeno.⁵ Šta su naša „mesta sećanja“, u smislu u kojem ih određuje Pierre Nora za označavanje ne samo geografskih lokaliteta, već i memorijskih podloga i kulturnih referenci, koje su u funkciji izgradnje kolektivnih identiteta?⁶ Da li je moguće uspostaviti kulturu sećanja koja prevazilazi rigidne okvire organski shvaćenog etničkog identiteta, sećanje koje bi prevazilazilo pojednostavljene mitološke matrice dobro/zlo, žrtva/dželat, pobednik/poraženi i priznavanje patnji žrtvama bez obzira na to kojoj grupi pripadaju? Gde bi bilo njeno utemeljenje? U svom ishodištu tu leži odgovor na pitanje ko smo to „mi“, na kojim vrednostima je društvo izgrađeno i na kojim vrednostima želimo da gradimo društvo u kome živimo. Jer, kako je to jednom rekao Stefan Barth, oni koji zatvaraju oči pred nečovečnošću u prošlosti, biće slepi da to isto prepoznaju u sadašnjosti i budućnosti.

5 Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), str. 8.

6 Pierre Nora, „Između Pamćenja i Historije. Problematika mjesta“ u: Maja Brkljačić i Sanda Prlenda, prir. *Kultura pamćenja i historija* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006), str. 21–43.

I na samom kraju, ali ne najmanje važno, veliku zahvalnost dugujemo mnogima koji su nam u različitim fazama istraživanja mnogo pomagali, nekada u traganju za literaturom i izvorima, nekada zajednički promišljajući sa nama dileme i kompleksnost teme, uvek deleći naše uverenje da baviti se ovakvim temama i te kako ima smisla. Između ostalih, to su naše kolege iz Centra za nenasilnu akciju Sarajevo/Beograd, Aleksandar Krel, Ana Bu, Ana Ranković, Anton Beck, Boris Mašić, dr Branislav Danilović, Crveni krst Srbije, dr Dennis Dierks, Denis Kolundžija, Fabrizio Bensi (Međunarodni komitet Crvenog krsta, Ženeva), Gordana Radukić (Crveni krst Srbije), Jasmina Opačić Palić, Jessica Zic, dr Katarzyna Taczyńska, Marijan Stojčić, dr Mihael Antolović, Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, neformalna grupa „Podunavske Švabe – naše komšije“ (Neven Popović, Nikola Ćirić i Jelena Milutinović), Nenad Novak Stefanović, sagovornici i sagovornice sa svojim iskustvima, Sanja Petrović Todosijević, Stefan Barth, Valentini Karas, Zlatoje Martinov, Zoran Janjetović. Posebna zahvalnost ide dr Vladimiru Geigeru za nesebičnu pomoć, savete i podršku, kao i dr Miroslavi Malešević, Rena Raedle i Snežani Stanković za detaljno komentarisanje dela posvećenog kulturi sećanja na progon nakon Drugog svetskog rata. Ovo istraživanje ne bi bilo moguće bez svih njih, a odgovornost za eventualne propuste je isključivo na nama. Hvala!

Marijana Stojčić, Beograd, 2015.

Podunavski Nemci - Kratki istorijski pregled do kraja Drugog svetskog rata

Marijana Stojić

Okončanje austro-turskih ratova krajem krajem XVII i početkom XVIII veka i uspostavljenje granice dvaju carstava duž Save i Dunava mirom u Požarevcu 1718. godine omogućilo je naseljavanje nemačkog stanovništva na prostore jugoistočne Evrope. Taj period od kraja XVII do prve polovine XVIII veka se, prema rečima Branka Bešlina, dugo u austrijskim popularnim istorijama i školskim udžbenicima nazivao *herojsko doba* (*Heldenzeitalter*) tokom koga su slavni carski ratnici – Ludvig Badenski, Maksimilijan Bavarski i Evgenije Savojski – konačno potisli Turke preko Dunava i Save, a Habzburzi proširili svoju vlast na celi Panonski basen.¹ Te novopriključene oblasti Habzburške monarhije bile su relativno slabo naseljene (pretežno Rumunima i Srbima), bez većih gradova i nerazvijene privrede, a stanovništvo izmučeno dugotrajnim ratom, bolestima i glađu. Kolonizacija počinje u XVII veku, odmah nakon proterivanja Turaka, i traje do prvih godina XIX veka, a najveći talas naseljavanja odvija se od početka dvadesetih do kraja sedamdesetih godina XVIII veka kada je stiglo preko 150.000 doseljenika, najviše iz Nemačke i Austrije. Uobičajena podela je na tri velike seobe: *Karolinsku* (od 1723. do 1726. godine) u vreme

1 Branko Bešlin, „*Herojsko doba* – kolonizacija u 18. veku kao motiv u književnom i likovnom stvaralaštvu Podunavskih Švaba“, u: *Književna istorija – Časopis za nauku o književnosti* 148 (2012): str. 667–668. Dostupno na <http://knjizevnaistorija.rs/editions/148Beslin.pdf> (Poslednji pristup 17. maj 2015).

vladavine Karla VI, *Terezijansku* (od 1764. do 1771. godine) za vreme carice Marije Terezije, i *Jozefinsku* (od 1784. do 1787. godine) cara Josifa II.² Naseljenici su dolazili iz svih delova Nemačke, najviše iz jugozapadnih. Sabirne tačke za polazak bili su Ulm i Regensburg (iako su se neki ukrcavali i u manjim pristaništima), a ka Panoniji se putovalo Dunavom. Kako su mnogi od tih doseljenika i njihovih potomaka bili švapskog porekla, istoričari su ih kasnije (1922. godine) nazvali zajedničkim imenom *Podunavske Švabe (Donauschwaben)*, a doseljavanje „seobom Švaba“ (*Swabenzüge*).³ Uprkos tom rasprostranjenom mišljenju, najbrojniji nisu bili oni iz Švapske, odnosno Baden-Virtemberga, već oni iz Lotaringije, Falačke, Trira.⁴

Primarni motivi habzburških vlasti za naseljavanje bili su ekonomski, nacionalni, verski i vojni, a najpoželjijim kolonistima smatrani su Nemci (pre svega, katolici) zbog lojalnosti Beču i radnih navika. Potencijalnim kolonistima nuđene su brojne povlastice, poput jeftinije cene zemljišta, prava nasleđa na kuće i imanja i oslobađanja od poreza na tri (za domaće) i pet godina (za strane useljenike).⁵ Ono što ih je sačekalo u novoj sredini bila je isušivanje močvara i borba za preživljavanje, malarija, epidemije kuge i kolere, i turski upadi. Procenjuje se da je, od različitih bolesti, umrla trećina naseljenika. Banat je nazivan „grobnicom Švaba“. Malobrojni Francuzi, Španci i Italijani sasvim su istrebljeni – asimilovali su se među Nemce.⁶ O tome govori pesma iz tog vremena: „Ovo ovde je Banat./ Za kajanje kasno je sada./ Ko ne može da radi kao kljuse,/ Ždere kao svinja,/ I laje kao pas,/ U Banatu zdrav biti neće.“⁷ Na drugoj strani, naseljenici su stradali i od turskih upada. Tako se u predanju banatskih Nemaca navodi „krvavo leto 1738“, kada je potpuno uništeno nekoliko kolonističkih naselja. Vreme kolonizacije sažeto opisuje i izreka: „Prvima smrt, drugima nemaština, tek trećima hleb.“ (*Den Ersten der Tod, den Zweiten die Not, erst den Dritten das Brot.*)⁸

Nemačko stanovništvo koje se doseljavalo na teritorije tadašnje južne Ugarske poticalo je iz različitih krajeva (često zavađenih) nemačkih državnica, govorilo je različitim i međusobno često i nerazumljivim dijalektima nemačkog jezika. Po socijalnoj strukturi, stanovnici su većinom bili seljaci, a u znatno manjoj meri trgovci i zanatlije. U verskom pogledu većina Nemaca bili su katolici, dok je njihov mali deo pripadao luteranima i kalvinistima. Njihova kulturološka raznolikost i različite tradicije, donesene iz starog zavičaja, rasutost po južnim predelima Panonske nizije (*Streudeutschtum*), otežavalo je izgradnju zajedničkog nacionalnog identiteta. Stanovnici su bili mahom seljaci, uz neznatan broj pripadnika građanskog sloja. Izgradnju svesti o zajedništvu dodatno je otežavala nacionalna heterogenost područja koja su naseljavali, kao i različiti pravni status pojedinih

2 Ibid. Više o kolonizaciji Vojvodine videti u: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku* (Novi Sad – Pančevo: Matica srpska/Istorijski arhiv u Pančevu, 2003). Takođe, i: Boris Kršev, „Migraciona politika austrougarskih i jugoslovenskih vlasti u Vojvodini kao osnova njene multikulturalnosti“, u: *Društveno-humanističke nauke, psihologija: zbornik radova/IV Međunarodni naučni skup Multikulturalnost i savremeno društvo* (Novi Sad: Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije Dr Lazar Vrkatić“, 2013), str. 127–132. Dostupno na: <http://www.fpps.edu.rs/nauka/NS%202013/dh%20nauke-psihologija-3.pdf> (Poslednji pristup 10. jun 2015).

3 Radna grupa za dokumentaciju, *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*, Herbert Prokle, Georg Vildman, Karl Veber, Hans Zonlajter, prir. Zoran Žiletić (prir. srpsko izdanje), Prilozi za podunavsko-švapsko nasleđe i zavičajnu istoriju Podunavsko-švapskog arhiva u Minhenu (München, Beograd: Donauschwäbische Kulturstiftung, Deutschland i Društvo za srpsko-nemačku saradnju, Srbija i Crna Gora, 2004), str. 24.

4 B. Bešlin, „*Herojsko doba* – kolonizacija u 18. veku...“, str. 669.

5 Ibid, str. 668.

6 O naseljavanju Francuza, Španaca i Italijana, videti: Grlica Mirko, ur. „Koliko se poznajemo – iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini“ (Novi Sad: Izvršno veće Autonomne Pokrajine Vojvodine – Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine, 2009), str. 46–47. Dostupno na http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf (Poslednji pristup 2. jul 2015). Videti takođe: Filip Krčmar, „Tragom španskih kolonista u Banatu“, u: *Zbornik za istoriju Matice srpske* 82 (2010): str. 145–154.

7 B. Bešlin, „*Herojsko doba* – kolonizacija u 18. veku...“, str. 669.

8 Radna grupa za dokumentaciju, *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*, str. 25.

oblasti u kojima su Nemci živeli: Banat se do 1778. godine nalazio pod neposrednom upravom Bečkog dvora, da bi potom bila uvedena županijska uprava. Nemci u Vojnoj granici su sve do njenoga ukidanja 1873. godine bili pod vojnom vlašću, neposredno podređenoj Bečkom dvoru, dok su Nemci u Bačkoj, Baranji i Sremu bili podvrgnuti vlasti mađarskih županija. U slobodnim kraljevskim gradovima, kakvi su bili Novi Sad, Sombor, Subotica i Vršac, nemačko stanovništvo uživalo je poseban status. Za razliku od Mađara, nosioca najsnažnijeg nacionalnog pokreta u Habzburškoj Monarhiji, tj. Austrougarskoj, tokom XIX veka, i nacionalnih pokreta Srba, Hrvata, Slovaka i Rumuna kao odgovora na njega, Nemci (i Jevreji) uglavnom nisu pružali otpor mađarizaciji, tako da su tokom čitavog XIX veka, sve do Prvog svetskog rata, bili izloženi snažnim procesima akulturacije i asimilacije.⁹ Pretežno su okrenuti brizi o ličnom blagostanju i napretku. Uz razlike u narečju i običajima ponekim iz starog zavičaja, rasutost na velikom prostoru i udaljenost od matice uticali su na to da Podunavski Nemci sporije razvijaju autohtoni kulturni život i forme političkog organizovanja od drugih naroda u Monarhiji. Na drugoj strani, heterogenost i izmešanost stanovništva postavljala je osnove za plodnu kulturnu i tehnološku razmenu. S obzirom na to da su nemački naseljenici poticali iz privredno razvijenijih krajeva, transfer oruđa i metoda rada uglavnom je išao od njih ka ostalom, domorodnom i doseljenom, stanovništvu. To se posebno odnosilo na poljoprivredu, ali i na zanatstvo. Treba imati u vidu da su još jozefinski kolonisti, s kraja XVIII stoleća, imali jaku disciplinu esnafskih udruženja, koju su prenosili na svoje potomke. Stoga se banatsko srpsko stanovništvo u mnogo čemu ugleda na svoje nemačke susede, ne samo u pogledu unapređenja poljoprivredne proizvodnje, već i u prihvatanju novih i korisnih zanata, izgradnje kuća, načina stanovanja i ishrane. Na drugoj strani, Podunavski Nemci (pa i oni u Vojvodini) vremenom su od svojih komšija štošta preuzimali, što ih je učinilo definitivno različitim u odnosu na sunarodnike u Austriji ili Nemačkoj. Međusobni uticaji mešali su se i preplitali, stvarajući novi kvalitet. Tu ni uloga habzburških vlasti, koje su dobrim delom određivale način života podanika svih nacionalnosti, nije nipošto bila zanemarljiva.¹⁰

Kulturni uticaji i razmena u Vojvodini

Od samih početaka naseljavanja Nemaca bitan segment kulturne razmene odvijao se u domenu svakodnevnog života. Ona nije obuhvatala prenošenje samo materijalnih tekovina, već i prenošenje ideja, navika, načina proizvodnje i načina života.¹¹ Iako je stanovništvo Vojvodine bilo pretežno poljoprivredno, Srbi i Rumuni bili su uglavnom stočari, koji su se samo usputno bavili poljoprivredom, za razliku od Nemaca, kojima je to bila primarna delatnost, dok su stoku gajili samo za lične potrebe. Nije neočekivano da do značajne razmene dolazi baš u oblasti gajenja biljka i životinja, i ishrani. Tu posebno treba pomenuti gajenje kukuruza, paprike i duvana koje su nemački naseljenici preuzeli od lokalnog stanovništva, dok su zauzvrat sa sobom doneli gajenje biljaka koje pre toga nisu bile raširene na ovim prostorima kao što su na primer paradajz (*Paradeis*), karfiol (*Blumenkohl*), keleraba (*Kehlerabe*), špargla (*Spargel*), konoplja i krompir. Nazivi za veliki deo ovih biljaka su i preuzeti iz nemačkog, ali u i njihovom švapskom, a ne književnom obliku. Takođe, tradicija vojvođanskih vina je rezultat te razmene. Nemački naseljenici su sa sobom doneli nove sorte grožđa i modernije metode rada, preuzimajući na drugoj strani sorte koje su kao prilagođene ovdašnjim klimatskim uslovima, već bile raširene (poput vinove loze iz srpskog sela Slankamen u Sremu). Slično je bilo i sa preuzimanjem najčešće gajene vr-

9 Posebno nakon stvaranja (dvojne) Austrougarske monarhije 1867. godine. Iako ugarski parlament iste godine donosi zakone koji garantuju jednaka prava za etničke manjine to u praksi nije poštovano, već sve vreme postoji težnja ka mađarizaciji. Videti više: Mihael Antolović, „Nemci u Južnoj Ugarskoj u XIX veku“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 76, (2007): str. 185–194.

10 Zoran Janjetović, „Srpski uticaji na svakodnevnu kulturu Nemaca u Vojvodini“, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2, (2009): str. 20–24. Dostupno na: http://www.udi.rs/articles/z_janjetovic_2009.pdf (Poslednji pristup 15. jun 2015).

11 Detaljnije o svemu ovome: Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini* (Beograd, INIS, 2009): str. 61–72.

ste svinja – *mangolicom*.¹² Kulturni transfer odvijao se i u oblasti skladištenja biljaka (posebno kukuruza gde su za spremišta ostali izvorni turski i slovenski nazivi *hambar*, *čardak* ili *kotarka*), tehnika obrade zemlje i poljoprivrednih alatki gde su naseljenici između ostalog uveli plugove (umesto motika kojima je pre toga zemlja dominantno obrađivana), đubrenje zemljišta stajskim đubrivom, oplemenjivanje semena i zaštitu bilja. Na drugoj strani, umesto vršidbe koja se u Nemačkoj obavljala ručno, od lokalnih stanovnika preuzimali su vršidbu konjima kao lakšu.

Izgled vojvođanskih kuća, izgradnja i uređenje su takođe, rezultat kulturne sinteze i kreativnog spoja nemačke i lokalne graditeljske tradicije, naravno po uputstvima habzburških vlasti.¹³ Njihova arhitektura se razvijala tokom XIX veka pri čemu postepeno kombinacijom srpskih kuća od naboja, lokalnih graditeljskih materijala i nemačkih planova i urbanističke prakse razvila karakteristična vojvođanska „kolonistička kuća“/„kuća na front“ uz lokalne specifičnosti kao što su letnje kuhinje, strehe duž dvorišne strane kuće (gong) i kućne oltare sa slikama svetaca u gostinskoj sobi. Organizacija seoskih naselja po principu „ušoravanja“, sa širokim ulicama sa drvoredima pod pravim uglom i okućnicama poređanim u strogom nizu i danas predstavlja jednu od specifičnosti vojvođanskog krajolika.

Nemci su iz starog zavičaja doneli i srednjoevropsku zanatsku tradiciju organizovanja u cehove i nove zanate. Starosedeooci su se uglavnom bavili tradicionalnim zanatima još iz turskog perioda (kao što su kazandžijski, kalajdžijski, limarski, kujundžijski, čurčijski, abadžijski, sapundžijski, opančarski i slično), dok su Nemci bavili modernim, tehnički obojenim zanatima (zidarski, ciglarski, stolarski, kolarski, bravarski, sarački, lecederski, šeširdžijski, bačvarski, užarski, sajdzijijski, tokarski, obučarski zanat i drugi). U toj oblasti se najduže zadržala etnička podela koja se kasnije produžila i u razvoju industrije gde su industrijska postrojenja uglavnom držali Nemci (i Jevreji).

Jedan od najuočljivijih i još i danas prepoznatljivih nemačkih uticaja u oblasti materijalne kulture jeste ishrana. Pišući o nemačkom uticaju na ishranu Srba u Banatu, Zlatoje Martinov navodi da ga je moguće rekonstruisati zahvaljujući, u značajnoj meri očuvanoj, nemačkoj leksici u jeziku današnjih Banaćana. On kaže: „I danas Srbi u Banatu označavaju pojedine obroke nemačkim terminima (fruštok tj. doručak – *das Fruhstuck*, jauzna (užina) – *die Jause*, predjelo – *die Vorspeise*) kao i mnoga jela (rinflajš – *das Rindfleisch*, cušpajz – *die Zuspeise*, knedle – *der Knodel*, krofna – *die Krapfen*) i tako dalje. Uticaj vojvođanskih Nemaca na način ishrane banatskih Srba ogledao se u: a) *uvođenju novih Srbima dotad nepoznatih jela* (supa za razliku od turske čorbe, goveđa, ajnpren, ajngemaht, od vina, od kelerabe i slično, zatim jela od testa kao što su flekice – *Fleckerl*, šufnudle – *Schupfnudel*, grenadirmarš – *Grenadiermarsch*, tašci – *Tasche*, knedle – *Knodel*, kifle – *Kipfel*, jela od povrća kao na primer razne vrste cušpajza, kolači od kvasnog testa – štrudle – *Strudel*, krofne – *Krapfen*, buterozne – *Butterrozen*, buhtle – *Buchteln*); b) *u proširivanju sirovinske osnove za pripremanje obroka* (uvođenje na trpezu više voća, povrća, mleka i proizvoda od mleka kao što su mileram, puter, tzv. švapski sir; zatim novih vrsta mesa pre svega govedine umesto isključivo svinjetine, zatim Srbima nepoznatih začina (miloduh – *liebsteckel*, šafran, lorber, senf, kim, vanila, muskat i slično); c) *u uvođenju novog načina pripremanja hrane i konzervisanja tj. odlaganja njene upotrebe za kasniji period* (dinstanje i pohovanje mesa, barenje povrća; u pogledu konzervisanja – pravljenje kompota odnosno „dunsta“, sušenja voća, odlaganje krompira u trap, usoljavanje mesa tzv. salamura...); d) *u fiksiranju rasporeda obroka* (doručak, ručak, užina, večera); e) *u uvođenje higijenskih navika pre i posle jela*; f) *u postavljanju stola* u svečanijim prilikama; g) *u upotrebi modernijeg pribora za spravljanje i konzumiranje*

12 Z. Janjetović, „Srpski uticaji na svakodnevnu kulturu Nemaca u Vojvodini“, str. 21–23. Opširnije: Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 66–68.

13 Videti više: Maria Siladi, Anica Tufegdžić, „German Heritage in Banat Villages – The Origin, Development, and Modalities of the Country House with Yard“, EPOKA University Department of Architecture, *1st International Conference on Architecture & Urban Design Proceedings 19–21 April 2012*. Dostupno na: http://icaud.epoka.edu.al/res/1_ICAUD_Papers/1ICAUD2012_Maria_Siladi_ATufegdzc.pdf (Poslednji pristup 17. maj 2015).

hrane (modle, radle, nudlbret, porcelansko posuđe, metalni escajg i drugo).¹⁴ Na drugoj strani, nemačke žene su od svojih komšinica uz različite modifikacije preuzimale orijentalna jela poput sarme i čorbastog pasulja, pite, pogače, đuveč, pekmez i slično. A međusobno mešanje rezultiralo je vrlo specifičnom regionalnom kuhinjom, uz zastupljenost piva, koje su doneli Nemci, i rakija, osobenih za Srbe i Rumune.

Jasno je da je suživot ostavio znatnih tragova i u jeziku, s tim što je nemački uticaj tu mnogo značajniji nego obrnuto. Po Milošu Trivuncu, većina germanizama koji su ušli u srpski jezik došla je baš iz podunavsko-nemačkih dijalekata, ili nemačkim posredništvom.¹⁵ Vojvođanski Nemci uglavnom su „preuzimali nazive za konkretne predmete za svakodnevnu upotrebu (kod kojih je često srpski ili mađarski naziv potisnuo nemački), pojedine fraze, psovke i pogrdne nazive. U razdoblju između dva svetska rata u švapski govor ušlo je i nekoliko izraza iz jugoslovenskog administrativnog žargona.¹⁶ S druge strane, uticaj okolnih naroda na Podunavske Nemce vidljiv je u podsticaju političkog organizovanja i nacionalnog buđenja. Nacionalno-romantičarski zanos koji je u XIX veku zahvatio ostale narode Habzburške monarhije, Podunavske Nemce je uglavnom zaobišao. Oni su velikom većinom bili seljaci i zanatlije, uz stalan odliv malobrojnog intelektualnog sloja, koji je gravitirao ka Beču. Gradsko stanovništvo se mađarizovalo, dok je verski podeljeno seljaštvo, zatvoreno u svoje zajednice, čuvalo jezik i običaje sve do Austrougarske nagodbe 1867. godine, kada je asimilacija dobila masovne razmere. Početak nacionalnog buđenja Podunavskih Nemaca počinje krajem XIX i početkom XX veka i to baš u krajevima južne Ugarske gde su živeli sa Srbima, Rumunima i Slovacima, čiji su nacionalni pokreti bili u zamahu (o čemu će biti reči malo kasnije). Umnogome su baš srpske stranke poslužile kao uzor u osnivanju prve nemačke stranke u Ugarskoj, a s druge strane – predstavljale su i izvor podrške razvoju nemačkog nacionalnog pokreta kao potencijalnog saveznika protiv mađarizacije.¹⁷

Privredni i društveni razvoj Vojvodine

Privreda Vojvodine, kao jedne od perifernih oblasti Habzburške monarhije, odnosno Austrougarske monarhije, bila je prvenstveno bazirana na proizvodnji poljoprivrednih sirovina kao što su brašno, šećer, svila, jestivo ulje, ali i na proizvodnju građevinskog materijala, tekstila i nekih poljoprivrednih mašina. Ovo je, u društvenom smislu, dovelo do dominacije sloja sitnog građanstva, agrarnog proletarijata i delom inteligencije. Posebno je izgradnja železnice – kao ključnog faktora modernizacije Srema, Banata i Bačke – uticala na pokretanje privrede i razvoj gradova gde je međuetničko prožimanje bilo i najizraženije. Pruga Sombor–Segedin, izgrađena 1869. godine, jedna je od prvih pruga na ovim prostorima. Pruga Budimpešta–Zemun izgrađena je 1883. godine, a dve godine kasnije pruga Baja–Sombor–Novi Sad. Železnica je 1882. godine prošla kroz Inđiju, 1889. godine izgrađena je pruga Senta–Subotica, a 1881–1883. godine pruga Veliki Bečkerek–Velika Kikinda. Začeci industrije (primarno zasnovane na korišćenju poljoprivrednih sirovina) javljaju se tek u drugoj polovini XVIII veka, a ona se sporije razvijala nego u zapadnoevropskim zemljama. Bez obzira na to, industrija je pospešivala razvoj gradova, tako da je većina gradova u poslednjim decenijama XIX i prvoj deceniji XX veka imala skoro potpuno organizovanu urbanu strukturu u kojoj je prazan prostor popunjavao izgradnjom velikih javnih i upravnih zgrada. Razvoj prosvetnih, kulturnih i javnih potreba pratila je izgradnja gradskih kuća i upravnih zgrada, škola i bolnica. Njih

14 Zlatoje Martinov, „Austro-nemački kulturni uticaj na Srbe u današnjem Banatu sa osvrtom na ishranu kao najstarijeg vida materijalne kulture“, Izlaganje na skupu u Sremskim Karlovcima juna 2006. godine povodom festivala *Kuglof*, str. 16–17. Dostupno na <http://www.fenster-vojvodina.com/fensteri/fenster5.pdf> (Poslednji pristup 15. jul 2015). Opširnije: Zlatoje Martinov, *Nemački uticaj na ishranu Srba u Banatu* (Pančevo: Banatski forum, 1997).

15 Miloš Trivunac, *Nemački uticaji u našem jeziku* (Beograd: Štamparija M. Sibinkovića, 1937), str. 79.

16 Z. Janjetović, „Srpski uticaji na svakodnevnu kulturu Nemaca u Vojvodini“, str. 30.

17 Ibid, str. 29.

su podizali država i lokalne vlasti slobodnih kraljevskih gradova. Novi sloj građanske klase i privatni ulagači su, s druge strane, podizali bankarske i kreditne ustanove, stambeno-poslovne objekte, kao i porodične i najamne zgrade, pospešujući dalji razvoj građevinarstva. Sve ovo praćeno je i razvojem specifičnog vida društvenog i kulturnog života u drugoj polovini XIX veka, naročito u gradskim sredinama kao što su Novi Sad, Subotica, Sombor, Veliki Bečkerek, Vršac, Ruma i Zemun. Svako veće naselje imalo je svoja lokalna staleška i sportska udruženja (kao streljačko udruženje u Novom Sadu ili vatrogasna društva), čitalačka i pevačka društva. Tada se, pored verskih udruženja, javljaju i prva udruženja žena i radništva. Skoro svako naselje imalo je svoj lokalni list i časopis, najčešće na nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku. U tom domenu prednjačilo je nemačko stanovništvo, među kojem je bilo najviše štampara.¹⁸ Ta raznolika strukovna, kulturna i privredna nemačka udruženja, izgrađena prvenstveno na jezičkoj osnovi, i štampa imale su važnu ulogu u buđenju nacionalne svesti Nemaca u Vojvodini.

Političko organizovanje Podunavskih Nemaca u Vojvodini

Političko organizovanje nemačkog stanovništva u južnoj Ugarskoj nije u značajnoj meri sledilo njegov ekonomski, društveni i kulturni razvoj. To je počelo da se menja na prelasku iz XIX u XX vek, umnogome pod pritiskom asimilacione politike mađarskih vlasti (posebno u oblasti školstva i jezika). Otpor nemačkog dela stanovništva tim merama bio je katalizator i nemačkog političkog organizovanja.¹⁹ Nemački nacionalni pokret razvio se iz političkog i intelektualnog kruga sastavljenog od nemačkog građanstva u Beloj Crkvi, Vršcu, Kikindi i Novom Sadu. Tridesetog decembra 1906. godine u Vršcu osnovana je i *Nemačka narodna stranka u Ugarskoj (Ungarlandische Deutsche Volkspartei)* čiji program je, osim zahteva koji su se ticali liberalizacije, podizanja kvaliteta državne uprave, subvencija za poljoprivredu i sličnih stvari, sadržavao i zahtev za uspostavljanjem pravne države u kojoj bi postojala potpuna nacionalna i građanska ravnopravnost i garancije slobodne upotrebe nemačkog jezika i razvoja nemačke kulture.²⁰ Za njenog predsednika izabran je Ludvig Kremling (Ludwig Guttenbrunn), advokat iz Bele Crkve, a jedan od osnivača stranke bio je i Adam Miler Gutenbrunn (Adam Müller-Guttenbrunn), koji se smatra najvećim piscem Podunavskih Nemaca. U pokušaju da jasnije odrede svoju ulogu u istoriji matičnog naroda, kao i regiona u kome su živeli, potomci nemačkih kolonista nalazili su temelj za razvijanje nacionalne svesti u mitologizovanoj epohi prvih doseljavanja i kolonizacije. Važnu ulogu u tome odigrali su književnici, posebno Adam Miler Gutenbrunn (Adam Müller-Guttenbrunn) i njegove knjige. Kao posebno važna može se navesti *Velika švapska seoba*, koja predstavlja priču o naseljavanju kao veliku epopeju u civilizovanju Podunavlja i herojsko doba prošlosti Austrije i Podunavskih Nemaca. Ta i njegove druge knjige dovele su naseljavanje do mitskih razmera i pretvorile je u temelj nacionalnog identiteta Podunavskih Nemaca.²¹

Uprkos u programu istaknutoj lojalnosti ugarskoj državi i umerenim zahtevima, ugarske vlasti su na različite načine onemogućavale rad *Nemačke stranke*. Na izborima za ugarski parlament 1906. godine ona nije uspela da osvoji nijedno poslaničko mesto, što treba dovesti u vezu, s jedne strane, sa delovanjem nemačkog katoličkog klera, koje je dominantno bilo promađarsko i odbacivalo program stranke kao pangermanski i narodnjački; s druge, sa činjenicom da su radnici uglavnom glasali za *Socijaldemokratsku partiju Ugarske*.²²

18 Videti više: Grlica Mirko, ur. *Koliko se poznajemo – iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini* (Novi Sad: Izvršno veće Autonomne Pokrajine Vojvodine – Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine, 2009), str. 80–83. Dostupno na: http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf (Poslednji pristup 2. jul 2015).

19 Više: M. Antolović, „Nemci u Južnoj Ugarskoj u XIX veku“, str. 196.

20 Ibid, str. 196–197.

21 Branko Bešlin, „*Herojsko doba – kolonizacija u 18. veku...*“, str. 671–678. Videti i: Filip Krčmar, „Adam Miler Gutenbrunn i nacionalni preporod Podunavskih Švaba“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 83 (2011): str. 45–63.

22 M. Antolović, „Nemci u Južnoj Ugarskoj u XIX veku“, str. 198.

Ipak, i pored nepovoljnih okolnosti u predvečerje I svetskog rata, u Južnoj Ugarskoj oformljen je jedan krug nacionalno svesne nemačke inteligencije. Tada je uspostavljena linija razgraničenja između onih koji su se, prihvatajući mađarsku državnu ideju izjašnjavali kao Mađari nemačkog porekla (*Deutschungarn*) i onih koji su svoj nacionalni identitet gradili na pripadnosti nemačkoj naciji. Ova podela će umnogome određivati politiku nemačke manjine u novim državama-naslednicama Austrougarske monarhije. I sam rat i „bratstvo po oružju“ doprineli su daljem nacionalnom buđenju Podunavskih Nemaca kroz jačanje svesti o pripadnosti nemačkom narodu, slabeći veru u nužnost života u mađarskim državnim okvirima.²³ Promene koje je doneo I svetski rat neminovno su se odrazile i na prostor današnje Vojvodine. Posle raspada Austrougarske 1918. godine zajednica Podunavskih Švaba (koja je u to vreme brojala 1,5 miliona) podeljena je između tri države naslednice – Mađarske, Rumunije i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevine Jugoslavije).²⁴ Ta prva zajednička država Južnih Slovena predstavljala suštinsku političku promenu u Vojvodini. Velika narodna skupština za Banat, Bačku i Baranju proglasila je ujedinjenje Banata, Bačke i Baranje sa Kraljevinom Srbijom 25. novembra 1918. godine, a ubrzo potom isto je učinio i Srem. Nemci su postali najveća manjina u novoosnovanoj državi.

Podunavski Nemci u Vojvodini između dva svetska rata

Nova južnoslovenska država od samog nastanka susretala se sa ogromnim problemima. Razlike u kulturi, nepostojanje zajedničke političke tradicije, strukturalne, nacionalne i ekonomske napetosti stalno su prouzrokovale probleme, a često i skandale.²⁵ Prema Ustavu donetom 28. juna 1921. godine, zemlja je bila ustavna parlamentarna monarhija sa centralistički uređenom upravom. Promenom državnog okvira, koja je nosila i promenu službenog jezika i ponašanja administracije, položaj Mađara se pogoršao. Položaj nemačke manjine bio je nešto bolji, dok su u Kraljevini SHS na slovenske manjine gledalo sa više simpatija. Ipak, ideja vodilja Kraljevine bila je ista kao i u nekadašnjoj Ugarskoj – stvaranje nacionalno homogene države – pri čemu se neslovenskim manjinama (Nemcima, ali i Mađarima i Albancima) pristupalo sa najviše podozrivosti, zbog pretpostavke da su suviše različiti ili čak inherentno neprijateljski prema Srbima i novoj državi. Posledica toga bila je potiskivanje manjina na gotovo svim poljima.²⁶ S druge strane, nešto liberalnija manjinska politika prema Nemcima, u poređenju sa onom u Ugarskoj, bila je posledica napora da se uspostavi brana mađarskom nacionalizmu, koji je smatran secesionističkim. Ona se ogledala prvenstveno u otvaranju škola na nemačkom i dozvoli osnivanja nemačkih udruženja, pa je u takvim uslovima jedan od ciljeva vođa nemačke manjine postao dobijanje kulturne autonomije poput one koju su Srbi imali u okviru Habzburške monarhije, odnosno Austrougarske do 1912. godine.²⁷ Štaviše, statut – najznačajnija institucije nemačke nacionalne manjine *Kulturbunda* – u značajnoj meri bio je zasnovan na pravilniku srpskog kulturnog društva *Prosvjeta*, aktivnog u Austrougarskoj. *Švapsko-nemački kulturni savez (Schwäbisch-deutch Kulturbund)*, poznatiji kao *Kulturbund*, osnovan juna 1920. godine, bio je centralna organizacija Nemaca u Jugoslaviji. *Kulturbund* je bio posvećen razvijanju nacionalne svesti, negovanju nemačkog jezika i očuvanju kulturnog identiteta, ali i ekonomskom napretku nemačke manjine u Jugoslaviji. Značajan napor ulagan je u prevazilaženje socijalnih, verskih i regionalnih podela između jugoslovenskih i vojvođanskih Nemaca, naročito verske podele između katolika i protestanata. To nije išlo nimalo lako zbog promađarske orijentacije katoličkog klera, ali i zbog njihovog viđenja *Kulturbunda* kao antikatoličkog ili protestantskog. Nešto kasnije, na sednici *Kulturbunda* oktobra 1922. godine u Novom Sadu, osnovana je još jedna važna institucija – zajednica

23 Više o delovanju *Nemačke stranke*, kao i nacionalnom buđenju Podunavskih Nemaca: Ibid, str. 196–201.

24 Josef V. Senz, „Geschichte der Deutschen im Königreich Jugoslawien“, prema *Genocid nad nemačkom manjinom*, str. 25–26.

25 O demografskim promenama, agrarnoj reformi i novom talasu naseljavanja Vojvodine kolonistima iz Like, dalmacije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore nakon I svetskog rata, videti: B. Kršev, „Migraciona politika austrougarskih i jugoslovenskih vlasti u Vojvodini kao osnova njene multikulturalnosti“, str. 135–138.

26 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), str. 445–446.

27 Ibid, str. 135–143.

nemačkih zadruga *Agrarija*. Cilj *Agrarije* bio je da reguliše prodaju i nabavku poljoprivrednih proizvoda, a njen prvi predsednik politički vođa Nemaca u Vojvodini, advokat iz Indije dr Štefan Kraft (Stefan Kraft). *Agrarija* je odigrala važnu ulogu, s jedne strane u velikom privrednom napretku nemačkog stanovništva u Jugoslaviji; s druge, u uspostavljanju i jačanju trgovinskih veza Jugoslavije i Nemačke između dva rata. Za Jugoslaviju je to bilo naročito značajno nakon velike ekonomske krize kada je Nemački rajh postao jedan od najvećih inostranih privrednih oslonaca Jugoslavije.²⁸ Kako navodi Janjetović, u celini, uprkos usponima i padovima, položaj Nemaca u Vojvodini bio je mnogo povoljniji nego položaj Mađara, a tokom 30-ih se i osetno popravio zbog jačih veza Jugoslavije sa Nemačkom i moći i uticaja Nemačkog rajha.²⁹

Tridesetih godina počinju velika komešanja unutar *Kulturbunda*, izazvana prilivom izrazito nacionalistički orijentisanih mladih Nemaca, koji su došli sa školovanja u Nemačkoj ili Austriji (a koji za sebe uzimaju naziv *Obnovitelji*). Ovde treba imati na umu da je život u Jugoslaviji na izvestan način doneo i generacijsku podelu između vojskovođa Nemaca. Mlađe generacije, posebno oni koji su studirali po nemačkim i austrijskim univerzitetima, razvijale su se kao nacionalno svesne, s potrebom da oslonac u borbi za nacionalnu afirmaciju nađu u matičnoj državi čiji je ugled pod Hitlerom rastao.³⁰ Starije generacije bile su pretežno mađarofilske i konzervativne, u velikoj meri zbog uticaja katoličke crkve, što se pojavljivalo kao jedna od najjačih brana širenju nacionalsocijalizma u međuratnom periodu. Sukobi između katoličke štampe i *Obnovitelja* neprestano se odvijao između 1936. do 1941. godine. U njoj je ubedljivo prednjačio katolički sveštenik Adam Berenc iz Apatina, urednik nedeljnika *Die Donau*, a sukob je bio najvidljiviji u Apatinu, Osijeku i Bačkoj Palanci, mestima u kojima su obe strane, katolička i pronacistička, imale svoja paralelna glasila.³¹ Katolici su optuživali naciste da žele da unište hrišćanstvo, a nacizam su videli kao „neopaganstvo, dok su *Obnovitelji* optuživali katolike da nisu dovoljno dobri Nemci. U Katoličkoj crkvi je, kao što je ranije navedeno, inače vladao i otpor prema *Kulturbundu*, koji su videli kao protestantsku organizaciju. Po Berencu, „*Kulturbund* je jedna fraza prazna reč, ništa i opet ništa“.³² Međutim, glavna kritika bila je ipak usmerena na *Obnovitelje*. Njima je najviše smetao hrišćanski pacifizam i trpeljivost i nedovoljno aktivan i neherojski odnos prema sudbini koji su smatrani za negativne proizvode *semitskog duha*.³³ Sukob u štampi često je rezultirao i mnogim ličnim uvredama sa obe strane u čemu je prednjačio Pančevački list *Volksruf*,³⁴ najuticajnije glasilo *Obnovitelja*. Najogorčenja bitka počela je nakon što su *Obnovitelji* preuzeli vođstvo *Kulturbunda* u leto 1939. i kulminirala je neslanim šalama i otvorenim napadima na katoličko sveštenstvo iste godine. Nakon što su gotovo sva glasila prešla u ruke nacifikovanog *Kulturbunda*, sveštenstvo je konačno počelo da gubi bitku. Uprkos tome, *Die Donau* je izlazio do aprila 1944. godine, kada su ga nacističke vlasti konačno zabranile. *Die Donau* je tako postao simbol nemačkog otpora nacizmu u Vojvodini.

Ni borba za preuzimanje *Kulturbunda* nije se odvijala bez otpora, najpre kroz postavljanje pitanja o prevelikoj koncentraciji funkcija i moći u rukovodstvu.³⁵ Još od 1934. godine, kada su se oformili *Obnovitelji*, predvođeni pančevačkim lekarom Jakobom Avenderom (Jacob Avender), sukob se zaoštavao. Eskalacija počinje kampanjom u listu *Volksruf*, njihovom zvaničnom glasilu u kojem su otvoreno i uvredljivo napadani vodeći ljudi nemačke

28 Vladimir Geiger, „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u Jugoslaviji (1918–1941)“, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara* (2000): str. 435.

29 Zoran Janjetović, „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata“, u: *Hereticus*, 1 (2006): str. 107. Dostupno na http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/06/download_ser_lat (Poslednji pristup 10. jul 2015).

30 Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 219–220.

31 Branko Bešlin, „Nemačka katolička štampa u Vojvodini i njen spor sa nacionalsocijalistima 1935–1941“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 59–60 (1999): str. 112.

32 Ibid, str. 113.

33 Ibid, str. 107.

34 Ibid, 115–117.

35 Više o sukobima oko preuzimanja *Kulturbunda*, opširnije: Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 221–232.

nacionalne manjine u Jugoslaviji. Vođstvo *Kulturbunda* reagovalo je isključenjem Avendera i njegovih pristalica iz udruženja. Iz straha od dublje podele među jugoslovenskim Nemcima, isključenje je bilo privremeno, ali je od 1935. godine *Savezni odbor Kulturbunda* počeo da raspušta sve mesne filijale koje su stale na stranu *Obnovitelja* i da im zabranjuje pristup na godišnju skupštinu. *Obnovitelji* su, u pokušaju da ozakone svoj rad, 1937. godine prišli fašističkom pokretu *Zbor Dimitrija Ljotića*, što je izazvalo neodobravanje i nemačkih i jugoslovenskih vlasti.³⁶ Intervencijom iz Berlina, ovaj sukob je okončan. Na sednici Saveznog odbora aprila 1939. godine dotadašnje konzervativno rukovodstvo *Kulturbunda* podnelo je ostavke na sve funkcije. O popuni rukovodećih mesta više se nije odlučivalo u Novom Sadu, nego u Berlinu. Za vođu *Kulturbunda* postavljen je dr Sep Janko iz Ernsthauzena (danas Banatski Despotovac), jedan od umerenijih *Obnovitelja*. Započeta je velika akcija pritiska, propagandi, zastrašivanja i podmićivanja, te je članstvo *Kulturbunda* poraslo sa 75.000 na 300.000 za samo godinu dana. Treba uzeti u obzir da se u članstvu nisu računali samo odrasli koji su se učlanili, nego i svi njihovi članovi porodica. Zahvaljujući ovom statističkom triku 90% do 100% Nemaca u svim gradovima postali su članovi *Kulturbunda*. Slab uspeh zabeležen je jedino u Apatinu i Bačkoj Palanci, gde je katolički kler imao najjači uticaj. Pričalo se da je Nemačkin samo onaj ko je član *Kulturbunda*, da je biti Nemačkin isto što i biti nacista i da oni koji se ne učlane neće biti priznati za Nemce kada nemačke trupe uđu u Jugoslaviju.³⁷

Podunavski Nemci u Vojvodini i Drugi svetski rat

Širenje Drugog svetskog rata na prostor Jugoslavije predstavljalo je iznenađenje za nemačku manjinu u celoj zemlji, pa i u Vojvodini.³⁸ U aprilu 1941. godine Vojvodina je podeljena i to tako što je Srem pripao Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), Bačka Mađarskoj, dok je zapadni Banat ostao u sastavu okupirane Srbije, sa izvesnom autonomijom. U odnosu na to razlikovao se i njihov položaj. *Folksdojčeri* su u NDH bili priznati za pravno lice sa velikom nacionalnom autonomijom, uz tenzične odnose sa ustašama, posebno u Sremu. U Bačkoj, gde su Mađari opet postali deo vladajuće nacije, i u kojoj su neki od lokalnih Mađara zauzeli važne pozicije u lokalnoj upravi, populacija mlađih Nemaca bila je razočarana onim što su videli kao aneksiju, dok su stariji relativno spremno prihvatili ponovo mađarsku vlast. U Banatu su *folksdojčeri* postali osnova okupacione uprave, s tim što su vrhovne odluke donosile nemačke vojne vlasti iz Beograda, ili čak Berlina.³⁹

Nakon sloma jugoslovenske države u nekim delovima nastanjenim nemačkom manjinom došlo je do nasilja prema lokalnom srpskom stanovništvu, ali to je umnogome bilo uslovljeno ranijim međuetničkim odnosima u konkretnom mestu. Za razliku od toga, progon Jevreja je započeo svuda, u nekim mestima (kao što je Veliki Bečkerek/sadašnji Zrenjanin) još i pre ulaska nacističkih trupa. Uspostavljanjem nemačke vlasti u Banatu krenula je pljačka njihove imovine, zatvaranja i mučenja i odvođenje na prinudni rad uz tesnu saradnju lokalnih nivoa vlasti, Vermahta i SS-trupa. Već u aprilu 1941. došlo je do prvih pojedinačnih ubistava. Nakon početka rata protiv Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika i pojačanih komunističkih akcija, usledila su streljanja političkih zatvorenika i Jevreja. Kad su osnovani logori za Jevreje u Banatu, tamo se našao veći deo jevrejske zajednice, bez obzira na rod i uzrast. Njihov rad bio je započet od avgusta 1941. kada su proradili logori u Zrenjaninu, Novom Bečeju i Pančevu. Osoblje logora i upravu činili su *folksdojčeri*. U avgustu i septembru 1941. godine, Jevreji su iz

36 Ibid, str. 225.

37 Videti više o ovom razdoblju u: Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva: nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005), te Dušan Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966).

38 Za detaljan prikaz stanja u Vojvodini tokom II svetskog rata, videti: Ibid, Deo: „Vojvođanski Nemci u Drugom svetskom ratu“, str. 287–332.

39 Z. Janjetović, „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine...“, str. 108.

banatskih logora u šlepovima i vozovima bili prebačeni za Beograd. Muškarci su zatočeni u logoru *Topovske šupe*, a žene u *Jevrejskom logoru Zemun*. Banatsko područje bilo je korišćeno za streljanje zatvorenika iz *Topovskih šupa*. Jevrejska imovina je konfiskovana, a za upravitelje su uglavnom postavljeni *folksdojčeri*. Njihove firme su uglavnom postale i najveći kupci te imovine, pri čemu je dolazilo ne samo do sukoba sa firmama iz Rajha, već i sa drugim folksdojčerskim firmama, kao i vođama mađarske narodne grupe, koji su takođe na nju pretendovali. Slično je bilo i u Sremu, gde su se pljačka i progon Jevreja odvijali uz podršku okupacionih trupa i ustaša. Pripadnici folksdojčerske formacije su, osim učešća u hapšenjima, služili i kao čuvari u nekim koncentracionim logorima, a iz redova Podunavskih Nemaca bilo je 500 komesara zaduženih za upravljanje jevrejskom imovinom.⁴⁰ U Bačkoj nisu imali toliko prostora koliko u Sremu i Banatu, zbog nešto blaže antijevrejske politike mađarskih vlasti, pa je tamo istrebljenje Jevreja dovedeno do kraja tek posle nemačke okupacije Mađarske tokom 1944. godine. Jedan deo domaćih Nemaca učestvovao je i zloglasnoj raciji u južnoj Bačkoj tokom 1942. godine.⁴¹

Kao što je već ranije rečeno, položaj domaćih Nemaca zavisio je od dela Vojvodine u kome su živeli. Najveći uticaj su imali u Banatu, gde ih je bilo i najviše, koji je uživao određeni stepen autonomije, iako je formalno bio deo okupirane Srbije.⁴² Vlast je bila (iako ne vrhovna, ali na gotovo svim nižim razinama) u rukama lokalnih Nemaca, a u Velikom Bečkereku (današnjem Zrenjaninu) bilo je sedište glavnih folksdojčerskih institucija. Po *Uredbi o pravnom statusu Nemačke narodne grupe* iz juna 1941. godine, „narodna grupa“ je priznata kao pravno lice i garantovano joj je pravo na političku, kulturnu, privrednu i socijalnu aktivnost, očuvanje nacionalnog bića i nacionalsocijalističkog svetonazora, kao i veza sa zemljom maticom. „Nemačka nacionalna grupa“ obuhvatala je sve Nemce na području Banata koji nisu državljani Rajha pri čemu je nacionalna pripadnost određivana po poreklu. Organizacija narodne grupe obuhvatala je *Deutsche Mannschaft*, sve muškarce iznad 21. godine i njeni zadaci su se ticali bezbednosti i političke indoktrinacije članova narodne grupe,⁴³ *Frauenschaft* za žene i devojke iznad 21. godine i *Deutsche Jugend* za decu i omladinu od 10. do 21. godine. *Vođi narodne grupe (Volkgruppenführer)* Sepu Janku priznato je pravo da izdaje uredbe i statute, obavezujuće za sve članove grupe, sprovodi disciplinske mere „za povredu časti i ugleda nemačkog naroda“, kao i za odbijanje naređenja. Uvedeno je i posebno sudstvo za disciplinske prekršaje folksdojčera, a krajem avgusta i početkom septembra 1943. godine kazne su pooštrene mogućnošću slanja u „vaspitne logore“ u trajanju od 15 dana do 3 meseca.⁴⁴ Domaćim Nemcima data je prednost u kupovini konfiskovane srpske i jevrejske imovine, a uvedena je i obaveza prinudnog rada za nenemce na izgradnji infrastrukture i imanjima domaćih Nemaca čiji su članovi porodice regrutovani u vojne formacije. S druge strane, ovo je za *folksdojčere* bio „dvosekli mač“, jer je uključivalo obavezu plaćanja većih poreza, radnog angažmana i obavezu služenja u vojnom i policijskom aparatu. Već u maju 1941. godine počelo se sa izgradnjom policijskog aparata, a nakon nemačkog napada na SSSR, i sve češćih komunističkih akcija, stvorena je i pomoćna policija (*Hilfspolizei-Hipo*), sastavljena pretežno od *Deutsche Mannschaft*-a. Od dela regruta predviđenih za policijski puk osnovana je *Banatska državna straža*, koja je ubrzo podređena nemačkoj Službi bezbednosti (*Sicherheitsdienst – SD*), a od 1943. godine SS-u. Ona nikada nije brojala više od 1500 ljudi i uglavnom je korišćena za borbu protiv komunističkih ustanika, za akcije odmazde i čuvanje koncentracionih logora kojih je bilo više na teritoriji Banata (Petrovgrad, Velika Kikinda, Pančevo, Bela Crkva). Što se tiče vojnog angažmana, broj dobrovoljaca iz Vojvodine za SS pre napada na Jugoslaviju nije bio veliki. Ovdje je važno imati na umu da Nemci iz istočnoevropskih oblasti generalno (pa tako i vojvođanski Nemci),

40 Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 302.

41 Više o raciji, videti: Zvonimir Golubović, *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine* (Novi Sad: Istorijski muzej Vojvodine, 1992).

42 Videti više u: Ekkehard Völkl, *Der Westbanat 1941–1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen* (München, Ungarisches Institut, 1991), prim. ur.

43 *Deutsche Mannschaft* je uglavnom bio sastavljen od starijih ljudi i nikada nije postao ozbiljna oružana formacija. Ibid, str. 304–305.

44 Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 306.

s obzirom na to da nisu državljani Rajha, nisu mogli da služe u Vermahtu, već samo u SS jedinicama. Nakon Aprilskog rata i sloma Jugoslavije, dok je još trajala pobjednička euforija, prijavilo se 600 banatskih dobrovoljaca, pa se u leto 1941. godine u SS razmatrala mogućnost da se stvori jedinica sastavljena isključivo od folksdojčera iz Srema, Banata i Bačke. Kako su stizale prve teškoće, popuna trupa više se nije prepuštala samo dobrovoljcima, pa je Sep Janko Himlerovom proglasu dodao svoje naređenje kojim je „dobrovoljnost“ učinio obaveznom za sve vojno sposobne folksdojčere. Odbijanja nije bilo previše, što nije iznenađujuće, s obzirom da je grupa od njih 70 iz Francfelda (Kačareva) koji su odbili završila u koncentracionom logoru. Početkom 1942. godine u Vršcu je stvorena 7. dobrovoljačka brdska SS divizija *Princ Eugen*, sastavljena prevashodno od banatskih Nemaca, ali i Nemaca iz NDH, koja je prvo prebačena u Srbiju, a kasnije u Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju i na Sremski front. Kraj rata dočekala je u Sloveniji.⁴⁵ Ova divizija je ostala zapamćena po zločinima i velikoj brutalnosti za šta je razlog verovatno više to što je sastavljena od Nemaca sa ovih prostora, nego što je njena brutalnost nadmašivala uobičajenu surovost nacističkih okupacionih trupa. Ona je posle rata postala metafora za sve jugoslovenske Nemce.

Položaj domaćih Nemaca u Sremu je bio nešto drugačiji, jer je Srem pripao NDH. Uprkos proklamovanom ustaško-nemačkom savezništvu, na terenu su odnosi bili zategnuti, što se odražavalo i na manje povoljan položaj domaćih Nemaca od onog kakav su imali u Banatu. Takođe, i akcije Narodnooslobodilačkog pokreta su bile izraženije u Sremu. Slično kao i Banatu, tamošnji Nemci su imali svoje urede za kulturu, zdravstvo, nemačku pomoć, privredu, *Nemački sud časti*, kao i veliki broj strukovnih udruženja, i više zadruga. Razni aspekti života regulisani su posebnim pravnim aktima NDH uz vrlo visok stepen autonomije (iako ne poput one njihovih sunarodnika u Banatu). Formirana je krajem leta i *Einsatzstaffel*, oružana formacija *Deutsche Mannschaft*, podređena vođi Nemačke narodne skupine Branimiru Altgajeru (Branimir Altgayer), a stvarno šefu generalštaba Ustaške vojnice.⁴⁶ Janjetović, pozivajući se na Miletića, navodi da je *Einsatzstaffel* 25. septembra 1942. godine u svom sastavu imala 2769 vojnika, 166 podoficira i 78 oficira, pretežno rezervista.⁴⁷ U dogovoru sa Pavelićem, osnovana su i dva nemačka bataljona Domobranstva, kao i jedan artiljerijski bataljon i jedan bataljon koji je čuvala pruge. Pri Ministarstvu odbrane je osnovan poseban nemački odsek, a u Vinkovcima posebno nadležstvo za popunu nemačkih jedinica. Sa čelnicima Rajha je dogovoreno i da će 10% vojno sposobnih folksdojčera moći da služi u Waffen-SS-u. Nakon Himlerovog direktive da „doduše, ne postoji zakonska vojna obaveza, ali da zato ona postoji po večnom zakonu njihove narodnosti, i to za sve od 17 do 50 godina, u slučaju nužde do 55 godina“,⁴⁸ taj procenat brzo je premašen usled sve veće potrebe nemačke komande za vojnicima. Do 1943. godine kada su kompletnu nadležnost nad folksdojčerskim oružanim formacijama preuzeli organi Nemačkog rajha i one uključene u *Waffen-SS*, većina domaćih Nemaca je već bila regrutovana. Delovi jedinice *Einsatzstaffel*-a, pripojene kasnije diviziji *Princ Eugen* i drugim formacijama, učestvovala su u borbama protiv partizana po celoj Jugoslaviji, uz česte odmazde nad civilnim stanovništvom. Deo folksdojčera, posebno onih u državnoj službi, učestvovali su aktivno u hapšenjima, mučenjima i ubistvima civila i pripadnika Narodnooslobodilačkog pokreta.

45 Videti više u: Otto Kumm, *7. SS-Gebirgs-Division "Prinz Eugen" im Bild* (Osnabrück: Munin-Verlag GmbH, 1987); Otto Kumm, *"Vorwärts Prinz Eugen!" Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"* (Coburg: Nation Europa Verlag GmbH, 1995); Thomas Casagrande, *Die volksdeutsche SS-Division "Prinz Eugen". Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen* (Frankfurt: Campus Verlag, 2003), prim. ur.

46 Videti više: Mladen Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.* (Beograd: Delta-pres, 1973).

47 Z. Janjetović, *Nemci u Vajvodini*, str. 317.

48 Ibid, str. 318.

Sa odmicanjem rata rastao je i broj onih koji su se opirali (doduše, taj otpor je uglavnom bio pasivan, kroz izbegavanje da se izjasne kao Nemci).⁴⁹

U trećem delu današnje Vojvodine, u Bačkoj, domaći Nemci su u formalno pravnom smislu zbog restriktivne mađarske manjinske politike bili u nepovoljnijem položaju od sunarodnika u Banatu i Sremu. S druge strane, bili su i manje izloženi akcijama Narodnooslobodilačkog pokreta. Prvi kontakti sa mađarskom vlašću, oličenoj u mađarskoj vojsci, nisu bili nimalo prijateljski. Došlo je čak do sukoba, a dešavalo se da mađarska vojska pljačka i maltretira lokalno nemačko stanovništvo. Istovremeno, bački Nemci dočekali su mađarsku vlast sa ogorčenjem i besom. Odnose nije popravilo ni to što je pristup srpskoj i jevrejskoj imovini bio uskraćen onima od njih koji su bili zainteresovani za nju. Niti stalni napor vlasti da ograniči sve oblike nemačke autonomije. Nemci u Mađarskoj su mogli da biraju da li će služiti u mađarskoj vojsci ili u SS-u. U prvoj polovini 1942. godine došlo je do sporazuma između Nemačkog rajha i Mađarske o vrbovanju do 20.000 folksdojčera iz Mađarske. U Bačkoj je odziv bio mnogo bolji nego u drugim delovima, ali i oni koji nisu želeli da se prijave ubeđivani su batinama, ispisivanjem parola i razbijanjem prozora. Iz Bačke su otišle 9322 osobe, što je 2/3 ukupno regrutovanih. Razlog za odziv dolazio je prvenstveno iz averzije prema Mađarskoj i procene da, ako već mora da se služi vojska, bolje da to bude nemačka. U drugoj regrutaciji 1943. godine iz Bačke je otišlo 8500 ljudi. Do tada je najveći deo iz prvog talasa regrutacije već bio poginuo. Sa nemačkom okupacijom Mađarske 1944. godine situacija za Nemce iz Bačke se naizgled popravila. Odmah su počeli pregovori nemačke i mađarske vlade o trećoj SS regrutaciji kojom bi bili obuhvaćeni svi ljudi nemačkog porekla između 17 i 63 godine. Tokom leta osniva se i *Domovinska zaštita (Heimatschutz)* koja u poslednjoj fazi rata učestvuje i u borbama protiv partizana.

Uprkos svemu, Podunavski Nemci su, u poređenju sa ostalima, relativno mirno proveli ratne godine, jer je Vojvodina uglavnom izbegla ratna razaranja i snažnija borbena dejstva. Brzina napredovanja Crvene armije 1944. godine potpuno je iznenadila, a planovi za evakuaciju bili su tek u početnom stadijumu. Zbog geografskog položaja i kapitulacije Rumunije, prvi deo Vojvodine koji se našao na udaru bio je Banat. Osim nepripremljenosti, evakuaciju je otežavao i otpor stanovništva. Razlozi za otpor su bili različiti. Nekad su dolazili iz odbijanja onih koji su služili u nemačkim vojnim jedinicama da im se porodice evakušu u njihovom odsustvu, ali i uverenja mnogih od običnih ljudi da nisu ništa loše učinili i da nemaju razloga za odlazak. Janjetović navodi da Janko u svojim memoarima tvrdi da je za taj otpor kriva lakoumna propaganda i uticaj nemačkih izbeglica iz rumunskog dela Banata.⁵⁰ Lažnu nadu pružalo je i prisustvo jedne SS divizije u Banatu. Nije sasvim jasno ko je u stvari sprečio evakuaciju Banata. Po jednim – Himler, u očekivanju sukoba među saveznicima i promenu ratne sreće, preteći vojnim sudom svakom ko bi pokušao da je organizuje; po drugim – Herman Berends (Hermann Behrends), šef SS-policije za Srbiju, pozivajući se na Hitlerovu zabranu od 10. septembra 1944. godine. Otpor evakuaciji je pružao i Vermaht, plašeći se da će izbeglice zakrčiti puteve i demoralisati nemačko stanovništvo. Na kraju je tek nešto oko 20.000 evakuisano ili uspelo da pobegne iz Banata. Bačka je zbog geografskog položaja tamošnjim Nemcima davala nekoliko dana više za pripremu evakuacije. Međutim, ta prednost je nestala zbog bojazni u Berlinu da bi se njome demoralisala Mađarska, „poslednji saveznik“, pa je tako ideja o evakuaciji i prihvata izbeglica u Rajhu odlučno odbijena. Zbog svega ovoga, s izuzetkom Novog Sada, nije ni pravljen plan za evakuaciju, već je sve ostavljeno ličnoj inicijativi. Srem je jedini deo Vojvodine odakle je evakuacija uspešno sprovedena. Odborenje da se počne sa evakuacijom Srema stiglo je iz Berlina 3. oktobra. Do 7. novembra evakuisano je 90.000 sremskih Nemaca.

U Nemačku i Austriju se slivala reka izbeglica iz istočnoevropskih oblasti. Ovo je početak kraja prisustva Podunavskih Nemaca (i) na prostorima bivše Jugoslavije.

49 Generalno gledano, odziv jugoslovenskih Nemaca na pozive da se priključe otporu nacizmu je ostao slab. U Slavoniji je 1943. godine formirana partizanska četa „Ernest Telman“, ali ona ima više simbolički značaj i pre je izuzetak nego pravilo. Ibid, str. 319. Više o ovoj jedinici: Nail Redžić, *Telmanovci – Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi 'Ernest Telman'* (Beograd: Narodna armija, 1984). Zatim: Slavica Hrečkovski, „Njemačka četa ‘Ernst Thälmann’ u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji“, *Zbornik. Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 21, br. 1 (Slavonski Brod: Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1984): str. 331–350.

50 Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 335.

Literatura

Antolović, Mihael. „Nemci u Južnoj Ugarskoj u XIX veku“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 76, Novi Sad: 2007, str. 183–202.

Bešlin, Branko. „'Herojsko doba' – kolonizacija u 18. veku kao motiv u književnom i likovnom stvaralaštvu Podunavskih Švaba“, u: *Književna istorija – Časopis za nauku o književnosti*, 148, 2012, str. 667–688. Dostupno na <http://knjizevnaistorija.rs/editions/148Beslin.pdf> (Poslednji pristup 17. maj 2015.)

Bešlin, Branko. „Nemačka katolička štampa u Vojvodini i njen spor sa nacionalsocijalistima 1935–1941“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 59–60, Novi Sad: 1999, str. 107–122.

Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.

Casagrande, Thomas. *Die volksdeutsche SS-Division Prinz Eugen. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*, Frankfurt: Campus Verlag, 2003.

Colić, Mladen. *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Beograd: Delta-pres, 1973.

Geiger, Vladimir. „Njemačka manjina u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca u Jugoslaviji (1918–1941)“, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac ur. *Dijalog povjesničara – istoričara*, 2, Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, str. 429–445.

Golubović, Zvonimir. *Racija u južnoj Bačkoj 1942. godine*. Novi Sad: Istorijski muzej Vojvodine, 1992.

Grlica, Mirko, ur. *Koliko se poznajemo – iz istorije nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad: Izvršno veće Autonomne Pokrajine Vojvodine – Pokrajinski sekretarijat za propise, upravu i nacionalne manjine, 2009. Dostupno na http://www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/projekat/Kviz/Koliko_se_poznajemo_SR.pdf (Poslednji pristup 2. jul 2015.)

Hrečkovski, Slavica. „Njemačka četa *Ernst Thälmann* u jedinicama NOV i POJ u Slavoniji“, *Zbornik Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje*, god. 21, br. 1, Slavonski Brod: Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1984, str. 331–350.

Jankulov, Borislav. *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad – Pančevo: Matica srpska/ Istorijski arhiv u Pančevu, 2003.

Janjetović, Zoran. „Srpski uticaji na svakodnevnu kulturu Nemaca u Vojvodini“, 2009. u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, 2, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2009, str. 20–24. Dostupno na: http://www.udi.rs/articles/z_janjetovic_2009.pdf (Poslednji pristup 15. jun 2015.)

Janjetović, Zoran. *Deca careva, pastorčad kraljeva Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.

Janjetović, Zoran. *Nemci u Vojvodini*, Beograd: INIS, 2009.

Janjetović, Zoran. „Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata“, u: *Hereticus* 1. 2006. Dostupno na http://www.komunikacija.org.rs/komunikacija/casopisi/Hereticus/V_1/06/download_ser_lat (Poslednji pristup 10. jul 2015.)

Krčmar, Filip. „Adam Miler Gutenbrun i nacionalni preporod Podunavskih Švaba“, u: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 83 (2011): str. 45–63.

Krčmar Filip, „Tragom španskih kolonista u Banatu“, u: *Zbornik za istoriju Matice srpske* 82, (2010): str. 145–154.

Kršev, Boris. „Migraciona politika austrougarskih i jugoslovenskih vlasti u Vojvodini kao osnova njene multikulturalnosti“, u: *Društveno-humanističke nauke, psihologija: zbornik radova / IV Međunarodni naučni skup Multikulturalnost i savremeno društvo*, Novi Sad: Visoka škola „Pravne i poslovne akademske studije Dr Lazar Vrkić“, 2013, str. 127–145. Dostupno na: <http://www.fpps.edu.rs/nauka/NS%202013/dh%20nauke-psihologija-3.pdf> (Poslednji pristup 10. jun 2015.)

Kumm, Otto. *7. SS-Gebirgs-Division Prinz Eugen im Bild*, Osnabrück: Munin-Verlag GmbH, 1987.

Kumm, Otto. *“Vorwärts Prinz Eugen!” Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division “Prinz Eugen”*. Coburg: Nation Europa Verlag GmbH, 1995.

Martinov, Zlatoje. „Austro-nemački kulturni uticaj na Srbe u današnjem Banatu sa osvrtom na ishranu kao najstarijeg vida materijalne kulture“, Izlaganje na skupu u Sremskim Karlovcima juna, 2006. godine povodom festivala *Kuglof*. Dostupno na <http://www.fenster-vojvodina.com/fensteri/fenster5.pdf> (Poslednji pristup 15. jul 2015.)

Martinov, Zlatoje. *Nemački uticaj na ishranu Srba u Banatu*. Pančevo: Banatski forum, 1997.

Radna grupa za dokumentaciju, *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*, Herbert Prokle, Georg Vildman, Karl Veber, Hans Zonlajter (prir.), Zoran Žiletić (prir. srpsko izdanje), Prilozi za podunavsko-švapsko nasleđe i zavičajnu istoriju Podunavsko-švapskog arhiva u Minhenu, München, Beograd: Donauschwäbische Kulturstiftung, Deutschland i Društvo za srpsko-nemačku saradnju, Srbija i Crna Gora, 2004.

Redžić, Nail, *Telmanovci – Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi 'Ernest Telman'*, Beograd: Narodna armija, 1984.

Siladji, Maria, Anica Tufegdžić. „German Heritage in Banat Villages - The Origin, Development, and Modalities of the Country House with Yard“, EPOKA University Department of Architecture, *1st International Conference on Architecture & Urban Design Proceedings 19-21 April 2012*. Dostupno na http://icaud.epoka.edu.al/res/1_ICAUD_Papers/1ICAUD2012_Maria_Siladji_ATufegdžić.pdf (Poslednji pristup 17. maj 2015).

Trivunac, Miloš. *Nemački uticaji u našem jeziku*. Beograd: Štamparija M. Sibinkovića, 1937.

Völkl, Ekkehard. *Der Westbanat 1941-1944. Die deutsche, die ungarische und andere Volksgruppen*. München: Ungarisches Institut, 1991.

Podunavski Nemci - Istorijski pregled od kraja Drugog svetskog rata

Helena Rill

Od završetka Drugog svetskog rata 1945. godine Jugoslovenska država nemačku manjinu, odnosno one koji su u zavičaju preostali, ne vidi kao deo svojih „naroda i narodnosti“, nego kao problem koji treba što pre rešiti: Podunavski Nemci postaju getoizirani, maltretirani, logorisani, a kasnije i nevidljivi zbog pritiska i „samocenzure“. Kao ilustracija za ovaj stav države može poslužiti referat razvoja manjinskog pitanja na teritoriji Jugoslavije, koji je predstavio Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ jula 1946. godine. Iako u referatu stoji da je Ustavom ozakonjena ravnopravnost svih naroda i narodnosti koji žive na teritoriji FNRJ, među njima nema Nemaca, bez obzira na to što je navedeno da ih je 1945. godine bilo oko 42.978.⁵¹ Vladimir Dedijer, predstavnik FNRJ na Trećem zasjedanju UN, izjavio je oktobra 1948. godine: „Jugoslovenska delegacija je od samog početka rada komisije za ljudska prava zauzimala čvrst stav protiv svake vrste diskriminacije i progona.“⁵² Ne treba posebno ni

51 Ministarstvo spoljnih poslova Republike Srbije (MSP RS) Diplomatski arhiv (DA) fond Politički arhiv (PA) 1946, F-46, omot 5, sign. 7817: Komitet za škole i nauku pri vladi FNRJ 3. jula 1946. godine šalje MIP-u, političkom odeljenju, referat razvoja manjinskog pitanja na teritoriji Jugoslavije.

52 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice 2002* (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002): str. 297.

pominjati da je još na Drugom zasjedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. godine, kao i u kasnije donetim aktima, nacionalna ravnopravnost jedan od temeljnih principa.

Predsedništvo AVNOJ-a 21. novembra 1944. donelo je „Odluku o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile“. Po njoj biva oduzeta „sva imovina osoba njemačke narodnosti“, s određenim iznimkama, o čemu će biti dalje u tekstu, čime je ozakonjen početak nepravde učinjene nemačkoj manjini. Nastavlja se stanovištem Vlade Jugoslavije da se svi Nemci rasele i upute u Nemačku, a Trećim zasjedanjem AVNOJ-a i radom Privremene narodne skupštine DFJ u avgustu 1945. godine, kad se donose brojni zakoni (recimo Zakon o biračkim spiskovima), zapečaćena je njihova sudbina; novim aktima im se oduzimaju i građanska prava, oni bivaju brisani iz biračkih spiskova. Ministarstvo unutrašnjih poslova DFJ uputilo je 3. marta 1946. godine dopis regionalnim i pokrajinskim ministarstvima unutrašnjih poslova u vezi s načinom provođenja internacije Podunavskih Nemaca, a u skladu s tumačenjem Odluke od strane Predsedništva AVNOJ-a.⁵³

Podunavski Nemci koji nisu došli pod udar kolektivnog kažnjavanja (oduzimanje imovine, proterivanje, internacija u logore) bili su oni koji su mogli da dokažu da su učestovali ili pomagali NOB, POJ, oni koji su uspjeli da dokažu da se nisu deklarirali kao Nemci, a nemačkog su prezimena, te oni iz mešovitih brakova. Isto tako, bili su izuzeti i državljani neutralnih zemalja, ako je procenjeno da njihovo držanje za vreme rata nije bilo problematično. U praksi nije bilo tako jednostavno. Neki su dospeli u logore, a držali se antifasistički ili su pomagali otpor, neki su zbog svog slovenskog imena pušteni, uprkos što su Nemci, a u pojedinim slučajevima ni sami pripadnici vlasti nisu znali kako da deluju (kako postupati sa onima u mešovitim brakovima, šta raditi sa njihovom imovinom, oduzeti ili ne, i tako dalje).⁵⁴

Sa dolaskom Crvene armije i partizana mnogi su streljani samo zbog toga što su Nemci, dok su drugi, tokom vremena, isterani iz svojih kuća i proterani u logore, da bi mnogi od njih stradali od uslova u logorima, izvršili samoubistvo, bili ubijeni, umrli od gladi. Većinom su to bili žene, starci, nemoćni i deca. „Moje komšije su nestajale“, govorila je baka N. N. iz Zemuna. Retki su ostali u svojim domovima (borci, podržavaoci NOB-a, oni iz mešovitih brakova). Nisu samo ljudi nestajali, nego čitava mesta – jer mesta čine ljudi. Na primer, u srezu Bačke Topole pre rata je živelo skoro 8000 Nemaca, dok je decembra 1945. godine samo njih 59 ostalo na slobodi.⁵⁵ U Gakovu je, prema popisu iz 1931. godine, bilo 2690 ljudi (od toga Nemaca 2522, Mađara 59, ostalih 109), a prema popisu iz 1948. godine: 59 stanovnika (27 Srba, 1 Hrvat, 1 Albanac, 9 Mađara i 21 Nemač).⁵⁶ Posebno je zanimljiv slučaj Buljkeša (današnji Maglić). Buljkeš/Maglić bio je naselje sa pretežno nemačkim stanovništvom. Neki su se pred kraj rata evakuisali, ali većina je ostala u selu, misleći da mogu ostati u mestu, s obzirom na to da nisu nikom zlo naneli. Međutim, početkom 1945. jedan broj njih deportovan je u Rusiju, deo je prebačen u logore u okolna mesta i u Novi Sad, a 15. aprila je preostala grupa od 930 starijih muškaraca, žena i dece do 14 godina internirana u logor u Bačkom Jarku. Za samo godinu dana zbog teških uslova života u Jarku umire 665 stanovnika Buljkeša, od toga 172 dece. Mesto je ostalo prazno, ostalo je samo nekoliko stanovnika da dočeka nove stanovnike. Već početkom juna 1945. u mesto dolazi grupa od 2702 ljudi iz Grčke. Četiri godine kasnije ti isti Grci, zbog neslaganja sa aktuelnom politikom jugoslovenskih vlasti, odlaze u Čehoslovačku, a umesto njih stižu kolonisti.⁵⁷

53 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, str. 289, 291, 294, 295.

54 Arhiv Vojvodine (AV), F-169 (Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine), 707/45. Mesni narodnooslobodilački odbor 30. maja 1945, dopis upućen Glavnom narodnooslobodilačkom odboru Novi Sad.

55 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejezetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 73.

56 Branislav Danilović, *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 13, 17. Prema popisima stanovništva.

57 Vladimir Bura, „Sedma jugoslovenska republika“, u: *National Geographic* (jun 2014): str. 123, 124.

Nemačko ime, prezime i/ili poreklo bilo je dovoljno da vlasti osobu interniraju, jer je Nemač/Nemica automatski fašista i neprijatelj. Ipak, da nije sve tako crno-belo govori i molba nećaka logorisanog Gise Danila.⁵⁸ U molbi za njegovo oslobađanje, koju je uputio komadantu logora piše: „Ja sam nastavnik gimnazije u Bačkoj Topoli i imam za zadatak da kod dece uklonim uticaj trogodišnjeg fašističkog vaspitanja i da ih vaspitam u duhu demokratije i socijalizma. Paradoksalno je da čovek kome najvećim delom zahvaljujem svoju antifašističku svest i socijalno mišljenje ispašta u logoru samo zato što je nemačkog porekla. Utoliko pre, što je opštepoznato da je moj stric toliko mrzeo Nemce 'kulturbundiste' da im je zabranio pristup u kuću, ulazio na njihov zbor i govorio protiv fašizma, pomagao žrtve fašističkog progona i sam se za celo vreme priznavao za Mađara zbog čega je od Nemaca bio teroriziran i bojkotovani.“ I zaključuje: „Rešavanje tog problema na rasističkoj osnovi nije u duhu naše borbe.“⁵⁹

Kako je počelo kad se sve završilo?

Crvena armija je zauzela Banat i Bačku septembra/oktobra 1944, a za njima su došli partizani. U ponekim mestima došli su samo partizani, ponegde zajedno.⁶⁰ Sa njihovim dolaskom počela su pljačkanja, maltretiranja, ubistva, silovanja, a onda i deportacije u SSSR i interniranje u logore u zemlji. Pljačkanja su počela smesta. Iza logorisanih Nemaca nije ostala samo njihova imovina, u vidu pokretnih i nepokretnih dobara, nego je ostalo i puno namirnica i ostalih neinventarisanih stvari, magazina itd.⁶¹ Osim svega toga, pljačkala se i hrana, odeća, te sitnije vredne stvari. Kako se ophodilo prema imovini Nemaca govori i jedan od izveštaja, s podnaslovom Državna imovina: „[T]a imovina tretirana je kao fašistička i postupalo se prema njoj kao prema fašističkoj imovini.“⁶² Uz novu vlast je u pljačkanju učestvovalo i lokalno stanovništvo. Pljačkanje je imalo velike razmere i po pitanju broja učesnika i po količini ukradene robe.⁶³ Sa pljačkanjem su često dolazile i batine, vređanje, pa i ubistva i silovanja. Najčešće su ulazili u kuće i pljačkali, ali su u više navrata pretresali i Nemce pri transportu u logor ili u samom logoru.

Postoji više dokumenata u kojima sama vlast navodi da su se dešavale pljačke ili uništavanje imovine, kao i njena zloupotreba.⁶⁴ Janjetović navodi kao primer da su svi članovi lokalnog Narodnooslobodilačkog odbora u Parabuću/Ratkovu uzeli nešto od imovine Podunavskih Nemaca, odnosno podelili je među sobom.⁶⁵ Iako ima drugačijih primera, to najčešće nije bilo kažnjavano. U jednom od izveštaja stoji: „Utvrdjeno je, da su vojni sudovi vrlo blago postupali u donošenju presuda, naročito kada je bila u pitanju pljačka državne imovine. [...] Prilikom toga logorisanja napravljeno je niz zloupotreba po pitanju pokretne imovine logorisanih. Oni su odmah vođeni u logor poslije čega je nastalo sa pljačkanjem njihove imovine od strane kako vojnih, tako i civilnih lica. Prilikom dovođenja u logor od interniranih uziman je sav novac, satovi i druge dragocjenosti od čega je vrlo malo dospjelo u državne magazine. Svako je nalazio za potrebno, počevši od komandanta logora pa do običnog

58 Imena su navođena onako kako su pisana u originalnom dokumentu iz kojeg je preuzeto.

59 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 73.

60 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 191, 192.

61 Arhiv Jugoslavije (AJ), F-50 (Predsedništvo Vlade FNRJ), 36–243.

62 AJ, F-50, 36–243.

63 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 193.

64 Ibid, str. 196.

65 Ibid, str. 197.

stražara da uzme za sebe nešto novaca i nakita. Ne samo da su se ovakovi slučajevi dešavali u početku odmah poslije oslobođnja nego se to i ponovilo i prilikom zadnjeg logorisanja Nijemaca u Novom Sadu 1. aprila 1945. godine. Te noći u Novom Sadu internirano je 260 osoba među kojima je bilo oko 40 Srba i Hrvata kao i nešto i mješovitih brakova. Već u toku noći sva pokretna imovina interniranih nestala je kao i dragocjenosti, satovi, novac i ostalo. Oduzimanje je bilo obično bez popisa i inventara i trpano u korpe i kofere. [...] Komandant logora u Pančevu zaplijenjene dragocjenosti i novac predavao je na sve strane Komandi mjesta, područja, Okružnom NOO-u i vojnoj oblasti, razumije se uvijek samo jedan dio, nepropisano i bez popisa i ne dajući zato nikakve priznanice ni potvrde.⁶⁶ Ove pljačke su trajale do leta 1945.⁶⁷ Toga se J. živo seća, iako je bio dečak, i kaže: „Bio sam derančić kad je bio rat, ali sećam se da su se iseljavali, neki su odvezeni u logor, onda su išli po kućama, sve su izneli iz kuće i onda to delili kad su se ovi doseljavali, ovaj uzme sto, ovaj stolice...“⁶⁸

Početak kraja Podunavskih Nemaca ogledao se i u konfiskaciji imovine. Već pomenuto zasedanje AVNOJ-a 21. novembra 1944. donosi „Odluku o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile“. Ova odluka je stupila na snagu 6. februara 1945, te je u državno vlasništvo prešla nemačka imovina na teritoriji Jugoslavije, a onda i sva imovina nemačkih fizičkih i pravnih lica.⁶⁹ Ljudi su na razne načine pokušavali da ostanu u svojim domovima, bilo da se izjasne da su druge nacije, bilo da se učine neki drugi koraci, a te napore beleži i prethodno pomenut izveštaj, u kojem se može naći i ovo: „Zapaženo je u Banatu, da je poslije oslobođenja sklopljeno oko 40 brakova između Srba i Nijemica. Ovi su brakovi sklopljeni da bi se došlo do njemačke imovine koja je trebala potpasti pod konfiskaciju i iz čisto špekulantskih razloga.“⁷⁰

Maltretiranja, ubistva i nestajanja. Ustanovljenjem Vojne uprave⁷¹ Nemci su na svojoj koži osetili brutalne posledice toga što nose upravo taj nacionalni identitet: streljanja, mučenja, bez sudskih rešenja.⁷² Jedan od zadataka Vojne uprave bio je da otkloni posledice nacističkog odnosno hortijevskog režima, da se krivci kazne, te da se dalje vlast osposobi za vršenje dužnosti koje će preuzeti na sebe posle Vojne uprave.⁷³ Neki Nemci su ubijeni jer su oni ili članovi njihovih porodica učestvovali u tadašnjoj ratnoj mašineriji, neki pošto su se viđali sa Wehrmachtovim vojnicima, neki iz ličnih interesa i osvete, a mnogi samo zbog nemačkog identiteta. Neki su

66 Arhiv Jugoslavije (AJ), F-50, 36–243.

67 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 199.

68 J. V. (1940), mesto u Bačkoj.

69 Zbog toga je u više slučajeva bilo suđenja pred međunarodnim sudovima, a odnosi se na fabrike, pogone u kojima je bilo stranog kapitala, a država je prisvojila.

70 AJ, F-50, 36–243.

71 Vojna uprava je uvedena Titovim ukazom od 17. oktobra 1944. i trajala do februara 1945, a bila je pod rukovodstvom generala-majora Ivana Rukavine. Izvod iz naređenja, a kao objašnjenje Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine o potrebi formiranja Vojne uprave: „Ova mera poduzeta je zbog toga što je u ovdašnjim krajevima živelo mnogo Nemaca i Mađara koji su se neprijateljski držali prema prema Slovenskom stanovništvu učestvujući u svim zverstvima koja je okupator organizovao protiv našeg naroda. Naročito su se ovdašnje Švabe varvarski odnosile prema Srbima, a i ostalim našim narodima. Zato je potrebno da se TEMELJITO obračunamo sa svim Švabama a i sa onim Mađarima koji su izvršili zločine. Usled velikog broja tih neprijateljskih elemenata, koji žive u našoj sredini, naša narodna vlast nije mogla odmah da ima onaj autoritet koji bi trebala i morala da ima. Zatim, potrebno je voditi računa o napuštenoj imovini narodnih neprijatelja...“

72 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 58.

73 Zoran Janjetović, „Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine“, u: *Tokovi istoriju* 1–2/1997. (Beograd: Institut za noviju istoriju, 1997), str. 154

ubijeni na licu mesta. Ubistva su uglavnom na početku bila pojedinačna, da bi nešto kasnije postala masovna. Masovna ubistva dešavala su se u Odžacima,⁷⁴ Pančevu, Vršcu, Zrenjaninu, Zemunu, Staroj Pazovi, Vrbasu, Sremskoj Mitrovici i u mnogim drugim mestima.⁷⁵ Peter Blaha govori o svom bratu Sepiju koji je 23. novembra 1944. godine, zajedno sa još 181 Odžačaninom, stradao u kukuruzištu pokraj puta za Karavukovo: „[U]pali su u kuću dvojica s puškama o ramenu i 'titovkama' na glavi, i odveli su ga. Više ga nismo videli. Imao je tek 16 i po godina...“ „Postavljeni su na rub jame dimenzija četiri puta pet-šest puta dva metra, koju su prethodno sami iskopali, i u nju padali pod udarcima ašova“, posvedočio je kasnije Johan Hans Mejer, jedini koji je izbegao krvoproliće.⁷⁶ Maltretiranja su često prerastala u prava zverstva.

U Zemunu su ubijeni pojedinci koji su čak učestvovali u NOB-u, ali nije bilo vremena niti želje da se to potvrdi. Posebno u tri dana nakon oslobođenja Zemuna 22. oktobra 1944, partizanske kontrole su zaustavljale ljude, legitimisale, po nahođenju hapsile, pa i streljale na licu mesta.⁷⁷ Isto tako su postojali lični motivi da neki Nemci stradaju: „Noću između 17. i 18. novembra 1944 godine odvedena su četiri čovjeka iz Perlesa i za njihovu sudbinu dosada se nije ništa znalo. Komisija je utvrdila da su komandant mjesta Perc Živa i komandant milicije Perc Blaga, braća organizovali ovo odvođenje i ubistvo. Komanda područja u Petrovgradu, Okružni NOO, OZNA i vojni sud znali su za ovo kao i to da je po srijedi lična mržnja, pa mjesto da su poduzeli šta treba radi privođenja krivaca sudu, uputili su ih na front. Sada su od nadležnih pohapšeni i vodi se istraga.“⁷⁸ Međutim, ponekad nije bio potreban neki poseban povod za streljanje, bilo je dovoljno što nije poslušano neko od naredjenja. Nakon dolaska Crvene armije i NOV pobijeno je u prvom talasu bar 6763 Podunavskih Nemaca.⁷⁹

O tome govore sledeća svedočenja: „Odmah nakon ulaska partizana 6. oktobra 1944, partizani su pokupili tatu sa ostalim viđenijim i bogatijim građanima Pančeva i odveli su ih u obližnje mesto Jabuka. Tatu je na sreću primetio jedan komunista, staklar, koji mu je rekao: 'Čika Karlo, vama ovde nije mesto...' i izvukao ga je iz kolone. Ostale su streljali po kratkom postupku.“⁸⁰

„Ali ono što sam jedino iz čitavog tog njegovog [Titovog] dugačkog govora zapamtio, i što mi se snažno urezalo u svest, bila je jedna rečenica koja se odnosila na naše dojučerašnje sunarodnike, na naše Švabe, pa stoga i nije bilo čudno što sam je se sada najednom setio, u ovoj nekadašnjoj švapskoj kući. Zapamtio sam je, jer me je ta rečenica, kao mladog i nedovoljno 'prekaljenog' borca, duboko uznemirila i zbunila, i čak izazvala i neki refleksan otpor i neslaganje sa njom, jer ne samo što se neposredno ticala tih sunarodnika sa kojima sam do juče zajedno živio, već se posredno odnosila i na našu brigadu – brigadu koja je dejstvovala iz linija fronta u sastavu korpusa narodne odbrane – koja je tom rečenicom sada maltene dobila zadatak da do kraja izvrši ono što je zapravo i dotle činila, ali više nekako sporadično, na svoju ruku, i bez jasnog plana, odnosno: da taj svoj dotle stihijski započeti posao na terenu – koji se eufemistički nazivao 'čišćenje terena od neprijatelja' – nastavi i 'teren' sasvim 'očisti'!

'Nemci nisu zaslužili da žive u našoj zemlji i njih ćemo sve iseliti!' – glasila je ta Titova rečenica.

[...] I zašto da ih nikad više ne možemo sresti? Zašto da ih više nema u našoj blizini? I zar su zbilja sve bile toliko krive, da su bespogovorno morale biti

prognane ili oterane u logor?!“ *Pavle Ugrinov, „Švapska kuća“, u: „Anti egzistencija“, Prosveta, Beograd 1998, str. 109–116.*

74 Denis Kolundžija, „Spokoj nad parcelom 7067/1“, *Dnevnik* od 22. septembra 2013. Ovaj slučaj je poznat kao jedini poznat slučaj rehabilitacije grupnog streljanja Nemaca.

75 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 211–212

76 Denis Kolundžija, „Spokoj nad parcelom 7067/1“, *Dnevnik* od 22. septembra 2013.

77 Branko Najhold, *Hronika Zemuna 1941–2000*, I i II deo (Zemun: Trag, 2013), str. 77 i str. 289.

78 AJ, F-50, 36–243.

79 Zoran Janjetović, „Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944–1950“, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951*. Zbornik radova (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), str. 206.

80 Pismeno svedočenje Anne Koch.

„Tokom rata je otac vodio naš frizerski salon, jer je moralo od nečega da se živi. Odmah nakon oslobođenja, tata je sa više uglednihsomborskih građana bio uhapšen i sproveden u podrum Kronic palate iz koje s izlazi samo sa 'nogama napred'. No, sreća je bila na tatinj strani, jer ga je prepoznala jedna partizanka kao svog frizera. Na osnovu njene garancije on je pušten kući. (Govorilo se da su zidovi podruma Kronic palate godinama posle rata bili poprskani krvlju ljudi, koje je OZNA dole u podrumima mučila).“⁸¹

Ne zna se tačan broj silovanja pošto najčešće nisu prijavljivana. Dešavalo se da su žrtve silovanja i ubijene. U Banatskom Karlovcu prijavljeno je 200 silovanja, koja su počinili Rusi, a mnoge žene inficirale su se nekom veneričnom bolešću. Često su silovanja izvršena u prisustvu članova porodica. U Srpskoj/Nemačkoj Crnji njih devetorica silovali su devetogodišnju devojčicu, nakon čega je njena majka ubila prvo nju, a onda i sebe.⁸² M. govori o tome: „Ti crvenoarmejci... čudesa su ovde radili. Eto i tu ženu su silovali tamo kod kapele gore i postala je poremećena, umrla je slabih živaca. Bila je suha ovako... Tako su hvatali te Švabice. Rusi su svašta radili. To se čulo ovde kad smo mi došli, to se pričalo...“⁸³

Jugoslovenskim vlastima prijavljeno je da je Crvena armija počinila: 1219 silovanja, 359 pokušaja silovanja, 111 silovanja s ubistvom, 248 silovanja s pokušajem ubistva i 1204 slučaja pljačke s povredama.⁸⁴ Ako se uzme u obzir da su to samo prijavljeni slučajevi, može se onda zamisliti tek broj silovanja koji se zaista i desio. Jugoslovenske vlasti su u nekom momentu intervenisale kod sovjetskih komandanata da obuzdaju svoje ljude.⁸⁵ „Posle nekoliko gutljaja uterali su moju majku u spavaću sobu, bacili je na krevet i pokušali da je siluju. Vrištala je u pomoć. Deda je upao u sobu i oni su je ostavili. Pijani vojnici su otišli, ali je deda znao da će se vratiti. Rekao je da može da zaštiti majku, ali da ja i Ana moramo da se krijemo u bašti. Imale smo po 14 godina. [...] Mnoge žene i devojke bile su silovane baš ispred svojih porodica. Neke su se obesile, a nekoliko porodica je skočilo u bunare. Oko 70 ljudi je sahranjeno u svojim dvorištima.“⁸⁶

Sve to je povećavalo strah u ljudima. Ljudi su već bili uplašeni glasinama koje su prethodile dolasku Crvene armije i partizana, a reakcije novih vlasti su taj strah dodatno povećavale. Kružio je pamflet Ilje Erenburga⁸⁷ iz 1945. u kojem je između ostalog pisalo: „Nemci nisu ljudi... Ubij Nemca, tako više tvoja zemlja. Nemoj da propustiš, nemoj da izbegneš, UBIJ!“⁸⁸ Strah je mnoge navodio na samoubistvo.

Po rečima jedne svedokinje: „U tom periodu, između ulaska partizana 6. oktobra i interniranja svih Nemaca (12. novembra 1944) mnoge su porodice izvršile samoubistvo. Između ostalih se obesila moja najbolja prijateljica sa celom porodicom...“⁸⁹

81 Životna priča Rudolfa Kumerkramera, u: Aleksandar Krel, *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 266.

82 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 202.

83 M. C. (1936), Kljajićevo.

84 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 204.

85 Zoran Janjetović, „Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine“, u: *Tokovi istorije 1–2/1997* (Beograd: INIS, 1997), str. 152

86 Priča Magdalene Metzger iz Srpske Crnje, mesto poznato i po velikom broju silovanja, „Medved pred vratima“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 82.

87 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 88.

88 Mržnja prema neprijatelju sistematski se promovisala potkraj rata i u neposrednom poraću. Početkom aprila 1945. objavljene su, u prevodu sa ruskog, najpre u Beogradu knjiga Ilje Erenburga (*Ilja Erenburg, Rat april 1942 – mart 1943*, Beograd: Državni Izdavački Zavod Jugoslavije, 1945), a nedugo zatim i u Zagrebu knjižica Mihaila Šolohova *Nauk mržnje*, koje su antologijski tekstovi „govora mržnje“ (Mihail Šolohov, *Nauk mržnje*, Zagreb: Vjesnik, 1945).

89 Pismo svedočenje Anne Koch.

Slučaj Srpske/Nemačke Crnje i dalje zaokuplja pažnju: tvrdi se da je veliki broj žitelja tog mesta izvršio samoubistvo. Dokumentovano je 55 slučajeva. O atmosferi tada govori Magdalena Metzger: „Stalno smo bili uplašeni. Bez odmora i spavanja. Pratila sam majku, danju i noću. Plašila sam se da će se ubiti, kao što su mnoge. Stalno je ponavljala da će doći mir kada skočimo u bunar. To nisam htela: još sam imala oca, negde u svetu, koji nas je voleo. Preživjećemo. Želim da živim! Majka je izgubila nadu. Svakog dana nova mučenja, poniženja, strahovi. Stizali su glasovi o novim streljanjima. Nikog da pomogne. Srbima je bilo zabranjeno da nam pomažu. Ko nam pomogne biće ubijen – mnogi su i bili ubijeni. [...] Srbi su počeli da obilaze nemačke kuće. Govorili su nam da će se sve smiriti i da nema potrebe za samoubistvima.“⁹⁰ Inače, u Nemačkoj/Srpskoj Crnji sprovedena su brojna mučenja, streljanja, te pretnje – da će muškarci biti ubijeni, a žene i devojke silovane.⁹¹

Cifre iz sledeće tabele govore o velikom broju stradalih od završetka rata do momenta interniranja u logore. Najveći broj njih je ubijeno, a deo se vodi kao nestao ili kao da je izvršio samoubistvo. Ukupan broj stradalih pre interniranja iznosi 8049 Podunavskih Nemaca.⁹²

Civili koji su umrli pre interniranja u logore

	Deca	Žene	Muškarci	Ukupno
Ubijeni	61	806	6332	7199
Izvršili samoubistvo	11	82	61	154
Nestali	40	152	504	696
Ukupno	112	1040	6897	8049

Kako su dospeli u logore?

Predsedništvo Ministarskog saveta DFJ izvestilo je 11. juna 1945. da „Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da sve Nemce koji se nalaze u okviru granica Jugoslavije raseli i uputi u Nemačku, čim se za to stvore *povoljni tehnički uslovi*“.⁹³ Važno je pomenuti da je budućnost Nemaca u Evropi generalno rešavana na Potsdamskoj konferenciji (od 17. jula do 2. avgusta 1945) u okviru koje se uredilo „uredno iseljavanje (preostalog) njemačkog stanovništva“ iz Poljske, Mađarske i Čehoslovačke na područje Nemačke.⁹⁴ To je predstavljalo legalno etničko čišćenje s tim što je ono trebalo da bude obavljeno humano i organizovano. Potsdamskim dogovorom nije obuhvaćena i Jugoslavija, pa je ona rešavala problem svojih Nemaca na još gori način. Kako uprkos zahtevima upućenim saveznicima Jugoslaviji preseljenje Podunavskih Nemaca nije bilo dozvoljeno, bilo je odlučeno sledeće: „Dok ne budu postojale mogućnosti za njihov transport, isti će se nalaziti u logoru na prisilnom radu.“⁹⁵

90 Priča Magdalene Metzger iz Srpske Crnje, „Medved pred vratima“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 83

91 Denis Kolundžija, Natalija Miletić, „Crnja od smrti“, *Balkanist*, 24. oktobar 2014. <http://balkanist.net/bcs/crnja-od-smrti/>

92 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 329.

93 Vladimir Geiger, „Heimkehr, Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina“, u: *Scrinia Slavonica*, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 3 (Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2003), str. 525.

94 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), str. 293–294.

95 Na osnovu Odluke Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. Ibid, str. 295.

Već na samom početku uvedena je radna obaveza, s tim što je jedan deo Nemaca živeo u svojim kućama, a jedan deo u radnim logorima. Odvođenje u logore intenzivirano je usled opasnosti od nemačkih padobranaca. Zbog toga su muškarci internirani, gde bi bili „pod boljom kontrolom“, u novembru i decembru 1944, a nastavilo se u martu i aprilu 1945. godine, te u junu i avgustu.⁹⁶ S vremenom su skoro svi odvedeni u logor, uključujući i decu, stare i nemoćne/bolesne. Posle nekog vremena logori su postali konstanta. Razlozi za odvođenje u logore bili su različiti – od koncentracije radne snage, pa do očuvanja nemačke imovine, otvaranja prostora za koloniste, te iz „strateških razloga“.⁹⁷

Kako je tekao sam proces interniranja? Veliki broj Nemaca sakupljen je noću, blokadom sela, u nekoj zgradi, a potom su pretražene dragocenosti. Ima različitih iskustava. Ova sećanja govore kako je tekao taj proces u Pančevu i Subotici.

„12. novembra su partizani objavili da svi Nemci treba da ostanu u svojim kućama, kako bi ih popisali. Umesto popisa, pokupili su sve pančevačke Nemce i zatvorili ih u logore. Starije ljude i žene sa malom decom su odveli u logore za uništenje (Vernichtungslager) kao što je Knićanin, a mlađe u radne logore 'Perjara' i logor na Fišplacu u centru Pančeva. Svi stariji članovi porodice Welker, Koh i Fišer kao i naš sveštenik su stradali u Knićaninu, od gladi i bolesti. [...] Moj tata te jeseni 1944. nije morao u logor, spasao ga je zet Stamenko. Stamenko se 1948. opredelio za Informbiro i kasnije nije mogao da spreči iseljenje iz kuće (oduzeta mu je kao i Sodara) i svakodnevno šikaniranje. Deda je otišao za Nemačku 1956, sa poslednjim preživelim pančevačkim Nemcima“.⁹⁸

„Ja sam bila 11. godina... u 12. godini, kad su roditelje odneli za logor. Tata je... on je bio tranvajoš, on je pred'o službu uveče u 10 sati, doš'o je kući... u jedan sat neko kuca na prozoru. Kaže tata: 'Ko je?'. Kažu: 'Patrola.' I onda kad je otvorio, poznao je koga pušta unutra, jer to mu je bio kolega... ne kolega, nego drug, išli su zajedno u lov. [...] Al' tatu su mi prvo odneli 1944. u decembru 28. kad je došla patrola. Onda mu Peter (drug iz lova, prim. A.K) kaže: 'Uzmi dva para veša i 'ajde sa nama!'. Tata je otiš'o sa njim. Nisu rekli 'de će sa njim, ništa. Al' tu je bilo, 'de je nova pijaca, 'Štirkarar'. Tu je bio logor. [...] I onda, tu su skupili muške, a ženske su još ostavili kod kuće i nas decu. Onda u februaru, al' ne znam tačno kojeg datuma, su došli i odneli i mamu, a mene... Onda su zvali doktora, tamo u komšiluk, da l' će me primiti, kao da budem kod njih...“⁹⁹

„Mama je imala još dve sestre, zajedno su bile u logoru i onda su nosili, vodili ih oko 7 sati, partizan ih odveo do fakulteta, u 14 sata je doš'o po njih, pa opet natrag u 'Štirkarar'. Tako da su oni tu bili neko'ko meseci, ne znam tačno i onda su ih odjednom nosili za Sekić u logor. [...] Ulice su sve bile pregrađene sa bodljikavom žicom. A žene i muški su sa ove strane bili, a deca su sa leve strane. Oduzeli su od roditelja decu.“¹⁰⁰

Kako je to sve izgledalo iz ugla onih kojih se direktno nije ticao ovaj proces interniranja Nemaca kazuje sledeće:

„Bilo mi je žao. Mi djeca smo išli iz škole. Svi smo se okupili u centru oko ograde kad su u centru sve Švabe strpali u to dvorište. Sve su to bile matere i djeca, nije bilo muških. [...] I onda su ih prozivali. Kako kojeg prozivaju, jedan ide na ovu, onaj na drugu stranu. I to je bilo deportovano kamionima, a kud, kako... ja to ne znam.“¹⁰¹

„Imali smo komšije Nemce. Njih su sve odveli u logor. Neki su pobjegli. Bilo je otprilike 60–70 porodica. Sve [koji nisu pobjegli, prim. H. R.] su odveli u logor, čak i one koji su bili u mešovitim brakovima. U Telečki nije bilo pogubljenja. Ovde to možemo da zahvalimo Vujoviću. On je rekao da je ovde sve u redu, pa ovamo nije došao niko i niko nikoga nije dirao. Ni kada su Rusi ušli, nisu dirali nikoga, ništa loše se nije desilo.“¹⁰²

96 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 250.

97 Zoran Janjetović, „Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944–1950.“, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1941.–1945., 1945.–1951.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010), str. 209.

98 Pismeno svedočenje Anne Koch.

99 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žensko, 1933, Subotica).

100 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žensko, 1933, Subotica).

101 M. C. (1936), Kljajićevo.

102 E. F. (1927), mesto u Bačkoj.

OZNA je bila odgovorna za skupljanje i dostavljanje informacija i rukovodila je upućivanjem Nemaca u logore. Logorisanje su izvršile vojne jedinice komandi mesta i područja zajedno sa OZNA-om.¹⁰³ Odluku o logorisanju nakon Vojne uprave donosio je Odsek za logore pri Odeljenju za unutrašnje poslove AP Vojvodine, a svi organi narodne vlasti mogli su podneti predloge.¹⁰⁴ Često se u literaturi može naći da je nadležan za logore bio Moša Pijade, dok je njega nasledio Vid Dodik, poznat po govoru da više nema mesta za Nemce u Jugoslaviji i da svi treba da se presele u Nemačku. Doduše, s njim je došla ipak bolja hrana, a zatočena deca su dobila čak mleko u prahu.¹⁰⁵

Deportacija u SSSR. U decembru 1944. godine iz Vojvodine je deportovano u SSSR oko 10.000 do 12.000 ljudi,¹⁰⁶ to jest dvadeset transporta vozova između 29. 12. 1944. i 6. 1. 1945.¹⁰⁷ Deportirani često nisu ni znali kuda su upućeni. Bilo je puno žena u transportu. U ponekim transportima bilo ih je šest do osam puta više nego muškaraca.¹⁰⁸ Većina transporta dospela je u Donjecki basen. Tamo su Podunavski Nemci bili zaposleni u rudnicima ili na građevinama, stanicama za istovar, industrijskim postrojenjima, kolhozima.¹⁰⁹ Tretman deportovanih razlikovao se od logora do logora, dok je hrana bila loša i nedovoljna. Situacija se popravila 1947. godine, a od sredine 1945. bili su plaćeni za svoj rad. Otpuštanje iz sovjetskih radnih logora počelo je u oktobru i novembru 1949.¹¹⁰ Ovo su neka od iskustava tokom procesa deportacije žena, odnosno njihovih bližnjih. Iz različitih su mesta, jedna je iz Banata, druga iz Bačke.

„U oktobru 1944. su partizani pokupili sve mlade i radno sposobne Nemice i poslali ih na prinudni rad u Rusiju. I ja sam bila na tom spisku, sa koga me izbrisao jedan Stamenkov drug, komunista iz pančevačke staklare. Početkom pedesetih se iz Rusije u Pančevo vratilo samo nekoliko žena.“¹¹¹

„Mojoj majci su rekli da je ona spremna, da je voz spreman koji će je odvesti... U Odžacima ćete to čuti da je jedna čitava gomila sveta bila odvedena u Rusiju, i njoj su javili... Moj otac, koji je tada radio u opštini, nije još bio u braku sa mojom majkom. On je tada javio mojoj majci da se skloni, a u međuvremenu je izvukao iz logora u Kruševlju moju babu, moga dedu i moju majku. Sakrio ih, jer je saznao da je moja majka na spisku za odlazak u Rusiju. Onda su oni, te noći, peške, krenuli za Mađarsku. Pošto su imali vinograd u Bač–Almašu, otišli su do njega, gde im je rečeno da idu dalje. Zatim su otišli do Pešte. Tada je nekako do njih doprla vest (verovatno se ona proširila među ostalim stradalnicima, prim. A. K) da će jugoslovenske vlasti vratiti konfiskovanu imovinu. Oni su imali hotel u Odžacima koji je bio konfiskovan. Oni su se (vođeni tom veću) vratili nazad.“¹¹²

Deportovanja Nemaca pravdala su se „zaslužnom“ kaznom za načinjenu štetu i nepravdu. Deportirano je i desetine hiljada Nemaca i folksdojčera sa predratne teritorije Rajha, teritorija koje je Crvena armija oslobađala.¹¹³

103 AJ, F-50, 36-243.

104 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 63.

105 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 263–264

106 Zoran Janjetović, „Prinudni rad folksdojčera u Vovjodini 1944–1950.“, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/ Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), str. 206.

107 Zoran Janjetović, „Nemice u logorima za Folksdojčere u Vovjodini 1944–1948.“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, Položaj žena kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović (Beograd: 1998), str. 498.

108 Zoran Janjetović, „Deportacija vojvođanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1/1997 (Beograd, Savez društava istoričara Jugoslavije, 1997), str. 159.

109 Ibid, str. 160.

110 Zoran Janjetović, „Deportacija vojvođanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1/1997 (Beograd, Savez društava istoričara Jugoslavije, 1997), str. 166.

111 Pismeno svedočenje Anne Koch.

112 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žena, 1955, Sombor).

113 Zoran Janjetović, „Deportacija vojvođanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1/1997 (Beograd, Savez društava istoričara Jugoslavije, 1997), 157–158.

Logori

Dok vlasti pokušavaju da reše pitanje Nemaca tako što će ih iseliti, logori postaju sve puniji. Postoje brojni nazivi za ove logore. Iz eufemizama koji se koriste može se pročitati i kontekst koji stoji iza njega. Tako, na primer, CKJ govori da su to radne kolonije i radni centri,¹¹⁴ zatim to su logori iliti konfinacije,¹¹⁵ sabirni logori, radni logori, „mesta pod posebnim režimom“,¹¹⁶ „selo pod naročitim režimom“,¹¹⁷ „mesto za izdvajanje“.¹¹⁸ U jednom od državnih izveštaja, gde se opisuje proces logorisanja i zloupotrebe, koristi se (što je, doduše, dosta redak slučaj) termin – koncentracioni logori. Često se navodi da su logori formirani samo kao privremena stanica, pošto postoji plan da se Nemci iseले.

114 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950.

115 MSP RS DA PA 1947, F-75, MO-85, sign. 420911.

116 Branislav Danilović, *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 26: „Ova dva sela (Kruševlje i Gakovo) odlukom organa vlasti od 25. novembra 1944. godine raseljena su i proglašena za 'mesta pod posebnim režimom' a zatim pretvorena u logore.“

117 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 61. Mačković navodi ovaj naziv gde govori o tome da vlast nad Sekićem preuzima Komanda sela 17. novembra 1944, i dalje kaže „'Komanda sela pod naročitim režimom' je bio pun naziv“.

118 Petar Šušnjar, *Plavo, crno, crveno: 40.000 folksdojčerske dece* (Novi Sad: DOO Dnevnik – novine i časopisi, 2006).

U više dokumenata se može pročitati da je evakuacija Podunavskih Nemaca iz zemlje već principijelno odlučena,¹¹⁹ a i CICR vidi njihov odlazak iz Jugoslavije vide kao jedini spas.¹²⁰ O ovome više u odeljku o repatrijaciji.

Broj i sastav logora

Autori koji se bave pitanjem nemačke nacionalne manjine posle rata često grupišu logore za Nemce u sledeće kategorije: koncentracioni logori, logori za skupljanje, radni logori, logori za decu i bolesne.¹²¹ Kako navodi Janjetović, klasifikacija Hans-Ulricha Wehlera razlikuje se od ove i izgleda ovako: centralni radni logori, mesni logori i logori za radno nesposobne.¹²² Oko klasifikacija postoje neslaganja, jer je često teško razgraničiti koji je logor imao koju namenu.¹²³ Recimo, Bački Jarak predstavljao je i logor za nemoćne i bolesne, o čemu govori i to da je od 4095 Nemaca u Jarku samo 400 njih bilo sposobno za rad. U literaturi se on javlja kao koncentracioni. Po Geigeru i Jurkoviću, bilo je uspostavljeno najmanje 69 logora u oblasti koju zauzimaju Istočna Slavonija, Srem, Baranja, Bačka i Banat,¹²⁴ a po Janjetoviću, na osnovu računica Taffernerera i zvaničnih lista, u Jugoslaviji je bilo 87 logora (u Vojvodini 75). Spisak logora CICR-a sadrži 70 logora za teritoriju Jugoslavije.¹²⁵ Kao što je već navedeno, JCK je, izbrojao 11 logora, odnosno, kako je rečeno, radnih kolonija. Naravno, treba uzeti u obzir da nisu svi logori postojali u isto vreme, nego da su se često smenjivali, te su ljudi bili prebacivani iz jednog u drugi. U Vojvodini je bilo najviše logora, jer je tu bilo i najviše Nemaca. U maju 1945. po jugoslovenskim listama komunističke vlasti, 74.918 pripadnika nemačke nacionalne manjine je bilo internirano u Vojvodini. U logoru su bili i nemački ratni zarobljenici, etnički Mađari kao i mali broj drugih.¹²⁶

Prema zvaničnim objavljenim jugoslovenskim podacima, od 110.000 Podunavskih Nemaca – koliko ih je bilo u Jugoslaviji¹²⁷ – internirano je 96.769 (od toga je 24.403 dece, 19.953 ljudi preko 65 godina i 52.413 sposobnih za rad). Od ovog broja pobešlo je oko 2000 ljudi, 3121 je odvedeno u SSSR, oko 2600 oslobođeno je zbog podržavanja partizana ili zato što su bili u braku sa pripadnikom nenemačke manjine. U celoj Jugoslaviji bilo ih je 110.000, a po ovim podacima 9680 je umrlo.¹²⁸ Po Geigeru, ove brojke su znatno drugačije. Od 195.000 Podunavskih Nemaca koji su ostali u Jugoslaviji, internirano ih je oko 170.000, od toga je u logorima umrlo oko 50.000 do 60.000 ljudi. Prema najnižim brojkama, a govorimo o poimeničnim navodima, najmanje 25.987

119 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Rezime razgovora H.G.Beckha i dr Jaeggija od 13. maja 1946, u potpisu H. G. Beckh.

120 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Rezime razgovora H.G.Beckha i dr Jaeggija od 13. maja 1946, u potpisu H. G. Beckh.

121 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 257, prema klasifikaciji Antona Taffernerera.

122 Ibid, str. 262.

123 Vladimir Geiger, „Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1947“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), str. 1085: „Iako je sporan točan broj i namjena logora u koje su internirani jugoslavenski folksdojčeri, kao i broj interniranih i stradalih u logorima, nije sporno da se u svakom logoru umiralo.“

124 Vladimir Geiger, Ivan Jurković, „Poratni logori za pripadnike njemačke nacionalne manjine“, u: *Politički zatvorenik*, broj 9 (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 1991), str. 28–31.

125 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. „Liste de camps ou lieux de confinement de personnes appartenant A la minorité ethnique allemande en Yougoslavie (civils)“.

126 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 260.

127 Podaci sa početka 1946. godine, mnogi su do tada već pomrli/stradali, a mnogi su logorisani i nakon toga.

128 Z. Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 261.

jugoslovenskih Nemica stradalo je u logorima za Nemce, dok je muškaraca blizu 16.878 i dece 5582 (internirano oko 45.000 dece).¹²⁹ Doduše, u početku je izgledalo da će samo biti muškarci internirani, jer žene nisu učestvovala u ratnim dejstvima.¹³⁰ Po brojkama, kasnijem tretmanu i potom po iskazima pokazalo se drugačije. Već krajem 1944. i početkom 1945. sprovedene su i one na prinudni rad u SSSR. Od posledice zlostavljanja, smrzavanja, gladi i bolesti umrlo je oko 50.000-60.000 Nemaca. Smrtnost u jugoslovenskim logorima je bila oko 30%. U logoru je bio najveći broj žena, dece i nemoćnih. Podaci u tabeli koji su bliski Geigerovim navodi Janjetović.¹³¹

Stradali u logorima

	Deca	Žene	Muškarci	Ukupno
Umrli od gladi	5524	25.740	16.390	47.654
Ubijeni	14	157	396	558
Izvršeno samoubistvo	4	32	24	60
Nestali	40	40	95	175
Ukupno	5582	25.969	16.905	48.447

Stradali za vreme bekstva

	Deca	Žene	Muškarci	Ukupno
Posledica bekstva	21	67	55	143
Ubijeni	10	34	35	79
Nestali	1	10	7	18
Ukupno	32	111	97	240

Ako se na ovu brojku doda broj stradalih u sovjetskim logorima, 1994 ljudi (888 žena i 1106 muškaraca), te 8049 civila koji su umrli pre interniranja u logore (videti tabelu na str. 34) , onda je to brojka od 58.730 stradalih Podunavskih Nemaca.

Da se sve ovo ipak odvijalo daleko od očiju javnosti (posebno stranaca), bez obzira na broj nestalih i interniranih, govori i podatak o pokušaju delegata CICR-a u Jugoslaviji, dr Jaeggija, da u maju 1946. godine dođe do informacija o tačnom broju Podunavskih Nemaca u logorima. U njegovom izveštaju navodi se podatak da je oko 100.000 Podunavskih Nemaca smeštenih u logorima. Ovo je nezvaničan podatak, jer ne postoji dozvola za posetu logora, kao ni ratnih zarobljenika. Isto tako, CICR nije znao, bar u početku, gde se logori tačno nalaze.¹³²

129 Vladimir Geiger, feljton, „Sudbina Njemica u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugog svjetskog rata (2. dio)“, *Deutsches Wort/Njemačka riječ*, Blatt der Deutschen und Österreicher in Kroatien/List Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj 51 (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, ožujak/März 2004), str. 36.

130 Zoran Janjetović, „Nemice u logorima za Folksdojčere u Vojvodini 1944–1948“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, Položaj žena kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović (Beograd: 1998), str. 497.

131 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 329.

132 ACICR, B G 97, Minorites allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Rezime razgovora H. G. Beckha i dr Jaeggija od 13. maja 1946, u potpisu H. G. Beckh.

Država nije želela da dà tačne podatke o broju interniranih, niti o vrsti interniranja. Prilikom jednog sastanka direktora CICR-a Georges Dunanda s MUP-om FNRJ, u izveštaju MUP-a stoji: „Mi smo mu odgovorili da u Jugoslaviji nema velikih nepokretnih logora tipa onih kakvih imaju velike Zapadne države...“¹³³

Ko je sve dospao u logor?

U logor je dospela većina Podunavskih Nemaca, moglo bi se čak reći skoro svi. U nekim dokumentima države čak piše „svi Nijemci koji su se zatekli na teritoriji Vojvodine...“¹³⁴ Međutim, iako stoji da su logora oslobođeni ljudi koji su u mešovitom braku, oni koji su učestvovali u NOB-u, te asimilovani, pokazalo se da su teorija i praksa u raskoraku. To je priznala i sama država. Predsedništvo Ministarskog saveta DFJ, odeljenju OZNA-e za Jugoslaviju navodi da „organi vlasti koji su logorisanje i ostale mere izvršili nisu u svakom pojedinom slučaju postupali najpravičnije, te ima izuzetih Nemaca koji to ne bi zaslužili. [...] Na drugoj strani u logorima se nalazi izvestan broj Nemaca stručnjaka-stručnih radnika koji bi bili vrlo korisni u pojedinim privatnim poduzećima u Vojvodini, a čiji rad bez takvih stručnjaka ne može da se u punoj mjeri odvije.“ U izveštaju Vanredne komisije za Vojvodinu Predsedništva Ministarskog saveta DFJ, Beograd, 29. maja 1945, Moši Pijadeu, potpredsedniku AVNOJ-a, stoji detaljniji opis koji se odnosi na one koji su internirani, a nije trebalo, kao i o lošim postupanjem prema njima: „Logorisanje Nemaca nije pravilno izvršeno ni na jednom mestu, i do ovog stanja je došlo usled toga što se logorisanju pristupalo na brzinu i u odsustvu jednog pravilno postavljenog kriterijuma, usled čega su nastupile neminovne greške, kao: logorisanje onih koji svoji držanjem ne bi to zaslužili i obrnuto ostavljanje na slobodi onih koji treba da uđu u logore. U ovom smislu komisiji je podnešeno mnogo molbi, koje ilustruju nepravilan rad. [...] Postupanje sa logorisanima nije uvek ispravno i ima slučajeva tuče i silovanja.“¹³⁵ Više o tome govori slučaj štampara Bergera iz Pančeva: „[P]omagao je ljude koji su se nalazili u NOV, nije bio član Kulturbunda i za cijelo vrijeme okupacije pomagao je naš živalj i sada je odveden u logor, samo zato da bi se u njegov stan uselio ađutant komande grada u Pančevu. Odmah čim je Berger odveden u logor, ađutant komande mjesta se uselio u njegov stan.“¹³⁶ Ni pripadnost partizanskom pokretu nije spasilo porodicu, pa su roditelji oca našeg sagovornika, završili u logorima, majka u logoru u Gakovu, a otac u Subotici.¹³⁷ Isto tako, oslobođeni od logora trebalo je da budu ljudi iz mešovitim brakova, ali to često nije bio slučaj. Tako se, na primer, Hrvatica Ana Šimunić, udata za Stjepana Feldera, našla u logoru sa troje dece, od kojih je jedno umrlo u logoru.¹³⁸ U logoru su završili i oni čija su prezimena ličila na nemačka, što je bio čest slučaj kod Hrvata.¹³⁹ Sem toga, izjednačavala se saradnja sa okupatorom i odlazak sa ples i igranke sa vršnjacima Nemcima, pa je i to bio razlog interniranja

133 MSP RS DA PA 1946, F-57, MO-85, 7718.

134 AJ, F-50, 36-243.

135 Što se tiče tuče i silovanja: „U Begej Sv. Đurđu komandir logora tukao dvojicu logoraša starih 80 godina od kojih je jedan šlogiran a drugi ne vidi, a njihova ćerka stara 45 godina silovana je. [...] Postoji i predlog šta raditi s ovim 'nepravilnostima' u istom dokumentu: 'Po ovom pitanju komisija predlaže: 1) Da se celokupni sistem logorisanja podvrgne komisijskoj reviziji, pošto se prethodno utvrdi kriterijum po kome se logorisanje ima izvršiti. 2) Da se u komisiju angažuju i organi narodne vlasti i da se svi oni koji nisu Nemci izdvoje iz logora, a ukoliko imaju kakve krivice podvrgnutih odgovornosti na drugi način.'" AJ, CKJ: CK SKJ, XXXIV MP, III-3/176.

136 AJ, F-50, 36-243.

137 J. V. (1940), mesto u Bačkoj.

138 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944-1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16-27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 69.

139 „Mnogi od njih su otkriveni od pojedinaca da su Nijemci, međutim za to nema nikakvih dokaza“, AJ, F-50, 36-243.

u logor.¹⁴⁰ Sa druge strane, Podunavski Nemci su pokušavali da izbegnu logor, deportaciju u SSSR i drugo, i to najčešće deklarirajući se kao Mađari, Hrvati i drugo.¹⁴¹

Ni deca nisu bila izuzeta deportacije u logor. Pokazalo se da Podunavski Nemci očigledno moraju da trpe, kako kaže Geiger, fatum kolektivne krivice,¹⁴² i to apsolutno svi, čak i oni koji su ostali na slobodi. Što se dece tiče, ona su u logorima odvajana od roditelja, ako ne odmah, onda kasnije i to po grupama. Pojedini Nemci su bili zaduženi da ih čuvaju. Roditeljima često nije bilo dozvoljeno da vide svoju decu. Brojka od 5582 stradale dece u logorima je sama po sebi poražavajuća. Jedno od svedočenja kako su deca prolazila kroz odvajanje s roditeljima:

„U logoru sam sa svojom majkom ostao samo nekoliko meseci, a onda je došla naredba da se sva deca starija od tri-četiri godine odvoje od roditelja i da se upute u dečiji logor. [...] Nastala je vriska, kuknjava. Decu su sakrivali gde god su mogli, ali ih je zatvorska straža pronalazila i silom odvajala od roditelja. I tako smo sledećeg dana krenuli.“¹⁴³

Logor, šta je to?

Logor je predstavljao jednu ulicu, deo ili čak čitavo mesto/selo. U početku su ljudi odvođeni u fabrike ili velike zgrade s puno prostora (Carinarnica u Zemunu, fabrika štirka u Subotici, u Vršcu Stojković-Telep, u Kikindi Mlekara, Zrenjaninu Stari mlin i Uljara, u Pančevu Riblja pijaca, Fišplac). Koje god da je bilo mesto, najčešće je bilo manje prostora nego što je bilo ljudi.

Evo kako dr Subotić decembra 1945. opisuje jedno tipično nemačko naselje koje je dobilo skroz novu funkciju: „Prišavši odmah sam ustanovio, da je Krnjaja (današnje Kljajicevo) danas u pogledu stanovništva potpuno promenila svoj izgled, pošto su starosedoci sa veoma malo izuzetaka svi logorisani kao Nemci, [...] ima u selu i tri logora Nemaca i to: 1) Jedan ženski logor u severozapadnom delu sela sa oko 400 lica. Pod Komandu ovog logora pripadaju logorisana civilna lica koja su smeštena u sred sela (Princ Andrijina ulica) po različitim kućama i tu žive u štalama gde su smešteni konji, goveda, svinje i živina, gde oni vrše dužnost kod Uprave Narodnih dobara. Broj ovih lica je oko 80; 2) Jedan mešoviti logor Švaba u jugoistočnom delu sela pri kudeljarama, gde svi logorisani vrše dužnost, a smešteni su po kućama, 3) Vojni nemački logor.“¹⁴⁴

Ljudi su bili smešteni po kućama, štalama i drugim pomoćnim prostorijama. Kreveta – skoro po pravilu – nije bilo, spavali su na slami, koja je bila puna vašaka, ili na podu. Hrana je bila nedostatna, ljudi su umirali od slabosti, bolesti, maltretiranja ili streljanja. Generalno, stanje u logorima bilo je teško, što se može videti iz mnogih svedočenja ljudi, te iz činjenice da je veliki broj stradalih/umrlih. Po jugoslovenskim vlastima, nije bilo izraženo nezadovoljstvo stanjem u logoru, ali broj umrlih ipak to demantuje. Čak i na pojedinim mestima gde su vladali bar malo lakši uslovi, dovoljno je bilo to što su ljudi bili zatočeni ili odvojeni od svojih, ili kako se može

140 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 68–69.

141 Videti više u intrvju sa Rozom Vejnović, rođ. Mueller (Apatin, 1923) o ovome i situaciji za vreme rata u: Sandra Nedimović, „Marienbund i Christusjugend u Apatinu od 1935. do 1944. godine“, u: *Petničke sveske*, br. 55 (Valjevo, IS Petnica, 2004), str. 19–37.

142 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), str. 287.

143 Aleksandar Krel, *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 264.

144 Branislav Danilović Branislav Danilović, *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 73. Izveštaj preuzet iz Istorijskog arhiva Sombora, ali ne vidi se koji je fond ili signatura.

pročitati iz jednog pisma: „[A]li uostalom meni nije tako strašno, jedino čeznem za Vama i za slobodom.“¹⁴⁵ Isto je slučaj Justine Wittine: u februaru 1946. ona i njena majka prebačene su na rad u dvorsku staklenu baštu u Beograd. Neposredno nakon Titove posete internirani su dobili i krevete, ali samo nisu imali slobodu, te su njih dve odlučile posle 18 meseci da pobegnu.¹⁴⁶ Želja za slobodom često je prevladavala strah koji je bio više nego realan.

Stanje u logorima

Ne govore samo lična svedočenja Podunavskih Nemaca o njihovom teškom položaju. Lekari koji su obilazili logore, mada je to bilo slabo vidljivo zbog velikog broja umrlih, slabih i bolesnih (kao što je to slučaj sa logorima Kruševlje i Gakovo), govore u svojim (zvaničnim) izveštajima o situaciji po logorima. Tako dr Dušan Jovičić o logoru Gakovu u jesen 1945. navodi da je u toku oktobra trajala epidemija trbušnog tifusa, da je čistoća nezadovoljavajuća usled gustine naseljenosti, da su stanovnici logora većinom deca, starci i bolesni, da po kućama i stanovima ima mnogo buva i vaši, a ujed vaši je uzročnik pegavog tifusa (više puta se obraćao Okružnom sanitetskom odeljku, ali uzalud), da manjkaju rublje, čista preobuka, odela, da nema gorivnog materijala, da nije bilo u ovom mesecu samoubistva, što znači da ih redovno ima, samo u tom jednom mesecu – septembru, umrlo je 350 lica, od toga je od trbušnog tifusa 11 lica.¹⁴⁷ Ne piše od čega je umrlo ostalih 339 ljudi u samo mesec dana. Kako je izgledao logor Gakovo iz ugla jedne od logorašica:

Iz izveštaja: „Na putu kroz Vojvodinu zapazio sam dosta nepravilnosti, sporosti i nemarnosti u radu organa Narodne vlasti. Primetio sam da u Odžacima i Srpskom Miletiću još ni danas Nemci nisu pokupljeni niti smešteni u logore. Na moje pitanje zašto to nije dosad učinjeno odgovorni drugovi su naveli kao razlog, da su na taj način zaštitili od pljačke konfiskovanu imovinu, koju Nemci–vlasnici čuvaju. Prednja tvrdnja ne može biti uverljiva jer je poznato da Nemci, čuvajući tu imovinu, troše hranu, razbacuju i raspoložu njom po svojoj volji, a da o tome nikome ne daju računa, niti ko vodi kontrolu kako se posluje i upravlja se njihovom imovinom.“ *AJ, F-507 (Savez komunista Jugoslavije), III-3/180*

„Gakovo je pre rata bilo skoro čisto nemačko selo, koje je zatim zatvoreno i u njega je dovedeno i zatvoreno deset puta više ljudi nego što ih je bilo pre rata. U selu nije bilo lekara, ni lekova ni hrane... U Gakovu su nas žene sa malom decom izdvojili u zasebne prostorije u zgradi bivše škole. Na podu je bila slama a prostoriju smo podelili čaršavima... U Gakovu je bilo još manje hrane nego u Pančevu, tu su nas na smrt izgladnjivali. Tako gladom iscrpljene i prljave kosili su nas tifus, dizenterija i malarija. Sećam se da su nam davali neke vakcine – rekli su da je to protiv malarije, a u stvari su nas zarazili klicama malarije. Sledećeg jutra su ljudi masovno umirali. Svakog jutra su taljigama odnosili mrtve i sećam se dece koja su plačući išla za taljigama na kojima su bili njihovi roditelji... Od hrane smo za ceo dan dobijali samo 200 g hleba koji je bio ispečen od kukuruza, samlevenog sa šapurikom. Ako smo imali para, mogli smo od logorske uprave kupiti malo ulja, u koji smo umakali taj hleb. Moja ćerka Anica, rođena decembra 1946. u pančevačkom logoru je sisala i ni sama ne znam, kako sam imala mleka za nju. Ni danas ne znam kako sam uspeła da perem veš za Anicu, ali znam da sam dugo posle logora parče

145 Vladimir Geiger, *Logor Krndija 1945. – 1946.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008), str. 292.

146 Životna priča Justine Wittine, „Justine je gledala u sunce“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 113.

147 Branislav Danilović, *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947.* (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 69, na osnovu izveštaja preuzetog iz Istorijskog arhiva Sombora, fond 217, inv. br. 574.

Britanska ambasada u Beogradu šalje dopis Ministru (MIP-u) 1. aprila 1946.

„Mislim da treba da vam dostavim do znanja da sam primio uznemiravajuće izveštaje o načinu na koji je nemačka manjina bila izgnata preko granice u Austriju. Ne pominjem činjenicu, da su ovi izgoni bili učinjeni bez saglasnosti britanskih vojnih vlasti u Austriji, zbog koje, kao što vam je poznato, Vlada Njegovog Veličanstva našla za potrebno da učini najenergičniji protest, već o teškoćama u koje su bili dovedeni ovi ljudi zbog naših izгона.

Neću da ulazim u pojedinosti, ali izveštaji koje sam dobio od vojnih vlasti u Austriji uverili su me, da je ovaj svet, posle koncentracije u logorima pre izгона, mnogo patio zbog nedostatka hrane, zbog teškog putovanja za vreme kojeg bolesni ljudi i žene, deca i odojčad provedoše dugo vremena u stočnim vagonima usred zime i zbog potpunog odsustva lekarske nege.

Ja znam da je za vreme rata neprijatelj vršio nasilna proterivanja Jugoslovena na najbrutalniji način i ta činjenica nije preporuka za jugoslovenske vlasti da tretira nemačku manjinu sa nekom nežnošću. Ali dve nepravde ne čine pravo (but two wrongs do not make a right) i ja sam uveren da ćete se sa mnom složiti da je u svakom pogledu poželjno da sa ovim svetom ne treba postupati na nečovečan način.[...]“

MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 3656.

bilo kao da živinu nabacuješ. Ko obučen, ko go. Kad neko nije imao šta obući skidao je sa mrtvih stvari. Bilo je svašta... To nije ni za pričati.“¹⁴⁸ Terezija Vučković se isto seća logora u kojem je boravila: „Već u početku su ljudi umirali (u Kničaninu)... Prvo stari ljudi i slabašna deca, ali to još nije bilo masovno... Ali poslednje godine, to je bilo strašno.

sapuna smatrala najvećim mogućim blagom i uvek bi bila sretna kada bi dobila sapun.“¹⁴⁸

Ni u logoru u Čonoplji, sa oko 1200 lica, situacija nije mnogo bolja. Kako navodi Branislav Danilović, pozivajući se na izveštaj, ljudi su bili smešteni jako zbijeni u nemačkim napuštenim kućama, sa čestim oboljenjima organa za varenje, zaraznim bolestima, slabom ishranom, bez preobuke i sapuna.¹⁴⁹ Zbog takvog teškog stanja mnogi umiru, a tako je u ostalim logorima.

Do smrtnih slučajeva u logorima najčešće dolazi zbog nemara: gladi, bolesti, smrzavanja, teškog rada. Karl Šum u knjizi *Jedan svet na Dunavu* govori: „Druga tetka, iz Darde, mesta u Baranji, isto je odvedena u logor. Bila je 'šećeraš', kao i ja – to nam je nasledno. Nisu joj dozvolili da prima insulin. Umrla je od šećerne bolesti u tom konclogoru.“¹⁵⁰ Od gladi, tifusa, dizenterije i iscrpljenosti umrlo je na hiljade ljudi, a u nekim logorima je u vreme epidemije umiralo i 50 ljudi dnevno. Sahranjivani su u masovnim grobnicama, čak i do 500 njih.¹⁵¹ Najviše umrlih bilo je u kampovima s velikim brojem nemoćnih: Kničanin, Bački Jarak, Gakovo i Kruševlje. Na primer, samo u Kničaninu je, od 33.000 interniranih, koliko ih je prošlo kroz logor, umrlo oko 10.000 njih.¹⁵² Marija Pfajfer priča o umrlima u logoru: „Oni stari koji nisu mogli ni jesti ni raditi... svako jutro bila su kola neka... otprilike kola ko sanduk i tu je bio jedan ili dva konja koja su to vukla, išli su kroz ulicu i kupili mrtve. To je

148 Pismo svedočenje Anne Koch.

149 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 69–70, prema Istorijskom arhivu u Somboru.

150 Karl Schumm, u: ur. Nenad Stefanović, *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007), str. 47.

151 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 274.

152 Ibid, str. 274.

153 Životna priča Marije Pfajfer, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 87.

Mnogo ljudi je svakodnevno umiralo. Ujutro prolaze kola i skupljaju mrtve, trpaju ih kao cepanice...¹⁵⁴ O bolesti priča Anna Koch. Seća se kako je teško obolela od malarije, zajedno sa svojom malom ćerkom. Imala je toliko visoku temperaturu da je jedva hodala.¹⁵⁵

Često se ništa nije činilo da se suzbije zaraza kao što je trbušni tifus, „do danas na njenom sprečavanju nije ništa učinjeno“, stoji u jednom izveštaju u slučaju Sekića.¹⁵⁶

Retki su dokumenti koji svedoče o životu u logoru, informacije najčešće dobijamo indirektno (na primer, putem izveštaja o zdravstvenom stanju interniranih, o suzbijanju tifusa i tome slično). U njima nailazimo na podatak da se logorisani Nemci loše tretiraju.¹⁵⁷ Jedan od primera takvog izveštaja daje dr Andrija Bruk, koji kaže: „Opšti pregled mesta: Ulazeći u mesto vidimo logoraše koji guraju taljige na kojima se nalaze mrtvaci zamotani u čaršave. Na pitanje od čega su umrli dobijamo skoro isti odgovor – od pegavca. Kad smo bolje pogledali nosioce mrtvacu imali smo šta videti – vaške i gnjide...“¹⁵⁸ Ivan Ivanji, koji je i sam preživeo nacističke logore, a dosta se bavio i sudbinom Podunavskih Nemaca, navodi kako mu je Mirko Tepavac, u to vreme organizacioni sekretar KP Vojvodine, docniji ministar spoljnih poslova, o poseti jednom takvom logoru rekao: „Bilo je strašno. Celo rukovodstvo sam smesta oterao na Sremski front, jer su se ponašali kao robovlasnici...“¹⁵⁹

Kao što je već rečeno, osim što umiru od bolesti i odsustva terapije, internirani umiru i od gladi, odnosno slabosti prouzrokovane neishranjenošću. Mnoga svedočenja govore da je hrana bila više nego oskudna, nedostatna, a dešavalo se da je uopšte nema.¹⁶⁰ Neki kažu da nisu imali ni iz čega jesti, ni šta jesti.¹⁶¹ I CICR zna da se u „ishrani sasvim ne postupa po Konvenciji“,¹⁶² što je rečeno na sastanku s MUP-om FNRJ. Odgovor na to bio je da „ta obaveštenja nisu tačna“. Kako bi se spasili, ljudi koji su mogli, bežali su u okolna mesta da prose. To je bio način da se obezbedi hrana, koja se najčešće delila, ili su odlazili u njive pokušavajući da iskopaju čega još ima: „Iz Kruševlja smo odvedeni u Knićanin u logor. Kako smo išli tamo, ne znam. Mislim peške. Svud su nas vodili peške. Sećam se da kad smo došli u Knićanin da sam videla drveće bez lišća. Samo na visokim granama je bilo lišća, a donje grane su bile potpuno gole. Onda su mi rekli da oni lišće kuvaju da jedu, da su obrali lišće sa drveća... Bilo je jako hladno, sve je bilo smrzlo i ja sam mojim ručicama iskopavala iz zemlje zrno po zrno kukuruza i tako nakupila malo. Bila sam sretna i kad sam otišla kod babe da joj pokažem koliko sam kukuruza iskopala iz ledene zemlje (plače), rekla sam: 'Bako, danas nam je jako lep dan, vidi koliko sam kukuruza donela, imamo šta jesti.'“¹⁶³

154 Životna priča Terezije Vučković, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II* (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 134.

155 Pismo svedočenje Anne Koch.

156 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 64.

157 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 223, prema AJ.

158 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 80, prema Istorijском arhivu Sombor.

159 Ivan Ivanji, „Pa, znate kako je, ubijalo se“, nedeljnik *Vreme* broj 1132, od 13. septembra 2012, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1072146>

160 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Duesseldorf, 1961, Muenchen, 1984, Augsburg, 1994, Muenchen, 2004, nr. 53, str. 374.

161 Životna priča Marije Pfajfer, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 86.

162 MSP RS DA PA 1946, F-57, MO-85, 11347.

163 Životna priča K. T, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 65.

Intendant logora u Gakovu, u dopisu iz decembra 1944. godine Komandi područja, upozorava na posledice gladi i apeluje na slanje namirnica.¹⁶⁴ O logoru u Pančevu i hrani govori Anna Koch:

„U barakama u logoru na Fišplacu je bilo malo mesta, spavalo se na podu. Bilo nas je dvadeset u sobi i svi smo bili gladni, a većina nije imala više nikoga na slobodi, tako da nikada nisu dobijali pomoć. Dobijali smo jedan obrok na dan, najčešće neku neslanu, praznu supu u kojoj su plivali žiškovi (koji su škripali pod zubima) i malo suvog graška.“¹⁶⁵

Dr Đorđe Lazić 13. avgusta 1945. godine piše GNOO, Odeljku za narodno zdravlje Novi Sad, kako je hrana „nedostatna niti podmiruje kaloričke a o vitaminima nema ni govora tako da ima dosta dece sa jasno izraženim pojavama slabe uhranjenosti i sa znacima avitaminoze“.¹⁶⁶ Neki internirani našli su spas u paketima. Međutim, nailazimo na više zvaničnih apela visokih državnih instanci koji govore da „bilo bi neekonomično da MKCK šalje pomoć direktno pojedincima ili logorima, već da je bolje da šalje sve našem CK“ (rečeno u MUP-u članovima delegacije CICR-a), odnosno, „da jugoslovenska vlada moli da se više ne upućuju paketi koji su adresovani na privatna lica već samo paketi upućeni narodnim vlastima ili humanim organizacijama“.¹⁶⁷ Ljudi u logoru molili su i svoje komšije da im šalju hranu:

„I njih [Nemce] su odveli tamo u Janči major. Poručio nam je da im pošaljemo hrane. Kada smo to čuli, moja majka je napravila kolače, ispekla mesa, a moj otac je biciklom otišao tamo da im odnese. Kada je stigao, više ih nije bilo. Odveli su ih prethodnog dana. Više ih nikada nisu videli.“¹⁶⁸

Oni koji su bili zatočeni u logoru blizu svog mesta življenja imali su više prilike da dođu do hrane – iz svoje napuštene kuće ili od komšija i rođaka koji su ostali tamo.

U kakvom su stanju bili logoraši ilustruje i primer logora u Sekiću (celo selo je pretvoreno u logor, sada je to Lovćenac); Kudeljarska zadruga iz Sekića zatražila je septembra 1945. zdrave, snažne radnike za vađenje nakvašene kudelje. Komandant je lično tražio radnike, ali ih nije uspeo naći.¹⁶⁹ Ni zdravih, ni snažnih.

Malo je zvaničnih dokumenata u kojima se može naći nešto više o ubistvima i maltretmanu Podunavskih Nemaca. Uglavnom su korišćena svedočenja, a ona su veoma slična i navode batinanja, ubistva, krađe, silovanja itd. Dijapazon maltretiranja kreće se od batinjanja pa nadalje: sklekovi u izmetu, ležanje u ledenoj vodi (u mesecu februaru kad je sve zamrznuto) što je po neke imao smrtni ishod,¹⁷⁰ udaranje po tabanima lancem za bicikl zbog pokušaja bekstva¹⁷¹ ili sedenje i gledanje u sunce ceo dan uz prebijanje onoga ko spusti glavu.¹⁷² Seksualna uznemiravanja i silovanja takođe su bila deo maltretiranja, ali svedočenja o tome često su data u naznakama i nedorečena. „Kada smo stigle u Gakovo, zatvorili su nas u podrum. Dole smo ostale tri dana. Pošto su nas pustili, odveo me je partizan u svoju sobu. Bilo je negde oko ponoći. Zatvorio je vrata za mnom, ali su vrata imala veliko

164 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 49, prema Istorijском arhivu Sombor.

165 Pismeno svedočenje Anne Koch.

166 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 66, prema Istorijском arhivu Sombor.

167 MSP RS DA PA 1946, F-57, M-85, 3118 (MIP poslao dopis CICR-u marta 1946).

168 E. F. (1927) mesto u Bačkoj. Radila je kod jednog Podunavskog Nemca iz Crvenke.

169 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 69.

170 *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Duesseldorf, 1961, Muenchen, 1984, Augsburg, 1994, Muenchen, 2004, nr. 52, str. 371.

171 Životna priča Georga Rittera, „Kola za hleb i mrtve“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu*, izdavač: Nenad Novak Stefanović, Beograd 2007, str. 97

172 Životna priča Justine Wittine, „Justine je gledala u sunce“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 113.

staklo. Protrčala sam kroz staklo... [...] Partizan koji me je odveo u sobu, još me se sećao. Rekao mi je: 'Imaću te večeras'.¹⁷³ „Povremeno su naređivali da se svučemo za sistematski pregled: partizani su buljili u nas i zviždali. Ponekad su tražili da prekontrolišu da li smo još uvek device. To su bili momenti najvećeg poniženja u našim mladim životima.“¹⁷⁴ Dosta su retki zvanični izveštaji o tome, a ovaj dokument govori i o procesuiranju: „Prilikom logorisanja Nemaca u Begej Sv. Đurađu Dautović Geca silovao je Herminu Manes logorašicu, šamarao je javno Tomić Jagodu i ponašao se vrlo grubo prema predsedniku MNOO-a. Dautović je po našem nalogu uhapšen i vode se izviđaji.“¹⁷⁵

Tretman interniranih je zavisio i od osobe koja vodi logor, pa čak i od samih stražara, da li će progledati kroz prste ili će ih ubiti.¹⁷⁶ „Uopšte, otkako je u logor došao novi komandant, svi osećamo olakšanje i boljitak. Uz čorbu, dobijamo čak i kačamak. Dopušteno nam je da se krećemo po celom logoru. Nismo više izolovani. Jednom, dok smo išli prema logorskoj kuhinji, Maricineni je rekla: 'Sam Bog nam je poslao tog čoveka, novog komandanta.'“¹⁷⁷ Razlog za ubistvo bi se uvek lako našao, od bežanja, nepropisnog ponašanja, do odbijanja poslušnosti. „Povremeno, građani Zemuna izlaze ispred svojih kuća i bacaju im hleb (logorišima koji idu na rad). Iz sažaljenja. Znaju da su u koloni Nemci, imali su komšije Nemce, možda nekog i prepoznaju. Stražari koji prate kolonu su besni. 'Ostavi, ostavi', deru se na one koji su uhvatili hleb. Logoraši moraju da ostave hleb na ulici. Jedan nije hteo. Strpao je parče u usta. Stražar ga je video. Posle je logoraš iskopao raku, kleknuo pored nje, i onda je dobio metak u potiljak...“¹⁷⁸ Slično je i iskustvo Rudolfa Kummerkramera: „Jednom prilikom sam sedeo sa nekoliko dečaka na toj zabranjenoj ogradi oko travnjaka. Odjednom sam čuo moju majku kako viče: 'Beži!' Skočio sam i počeo da trčim i onda sam začuo pucanj. Dečaka, koji je sedeo pored mene, 'skinuo' je neko sa stražarskog tornja i on je pao mrtav.“¹⁷⁹ Heinrich Koeller se seća: „U leto 1947. nas jedanaestorica dečaka izašli smo na Tisu da se okupamo. Kupanje u Tisi je bilo dozvoljeno, zapravo pranje, pošto u selu uopšte nije bilo vode, o sapunu ni govora. Mi smo otišli dalje od obale, znali smo da plivamo. Ugledao nas je stražar sa mosta i pucao u vodu. Mi smo odmah zaplivali nazad. Kada smo izašli na obalu, partizani su već istrčavali iz šume, koja se kao pojas pružala između Knićanina i Tise. Pred nas su stala trojica partizana. Odmah su odučili da nas streljaju. Po njihovim pravilima bekstvo u Tisu je bilo za streljanje. Nisu uopšte razmišljali, niti nas saslušali. Postrojeni smo u dva reda. Rafal. Dečak ispred mene je pao od rafala, oborio me na zemlju i istovremeno pošpricao sopstvenom krvlju. Obliven, krvav, ležao sam na pesku. Nisam se mrdao. Partizan je rekao: 'Hajde da ih bacimo u Tisu!' Iskoristio sam priliku i pobjegao kroz šumu i preko nasipa u selo. Nisam ni znao da sam bio ranjen. Sakrio sam se. Sakrili su me.“¹⁸⁰

Pljačkanje se nije završilo interniranjem. Pljačkanje se nastavlja, sad na malo drugačiji način, što ilustruje sledeći izveštaj: „Dana 19.VI. t.g. kada su Nemci iz Odžaka sakupljeni od jednog bataljona Korpusa narodne odbrane za smeštaj u logor, interesovao sam se kako se provodi konfiskovanje i preuzimanje njihove imovine.

173 Životna priča Justine Wittine, „Justine je gledala u sunce“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 113.

174 Životna priča Magdalene Metzger, „Medved pred vratima“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 85.

175 AJ, F-507, III-3/176.

176 Robert Hamerštil, *O ikonama i pacovima. Jedno banatsko detinjstvo 1939–1949*. (Vršac: Gradska biblioteka, Vršac, 2003), str. 151.

177 Robert Hamerštil: *O ikonama i pacovima. Jedno banatsko detinjstvo 1939–1949*. (Vršac: Gradska biblioteka, Vršac, 2003), str. 151.

178 Životna priča Georga Rittera, „Kola za hleb i mrtve“, u: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 94.

179 Aleksandar Krel, *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 263.

180 Životna priča Heinricha Koellera, „Tri uniforme tate Koellera“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 122.

O tome se može kazati samo to: da vlasti nisu preduzele nikakve mere da se spreči i onemogućí razvlačenje, gde gde i pljačka, državne imovine. U tome su učestvovali ne samo građani nego i državni organi. Video sam na velikom broju kuća, a naročito na kućama bogatijih Nemaca, kako činovnici čim su Nemci povedeni, na vrata njihovih stanova lepe cedulje sa oznakom da su to njihovi stanovi, a ne stanovi i kuće Nemaca. [...] Sve ovo pokazuje sliku kako se neodgovorno pristupalo i pristupa konfiskaciji neprijateljske imovine koja treba da pređe u državnu svojinu. Sve prednje sam primetio u jednom mestu, ali ovakvi slučajevi opravdano pobuđuju sumnju da nije ništa bolje niti sređenije u drugim mestima, pa zato predlažem da se naredi primena potrebnih mera, kako bi se pri sabiranju imovine narodnih neprijatelja onemogućilo njeno rasipanje...“¹⁸¹

Briga, ali uzalud. Ponegde je postojala i tendencija da se nešto uradi i sa državnog nivoa. Navešćemo dokumente koji o tome svedoče. Ponekad i kad je postojala želja, pa čak i direktiva, nije bilo volje da se to i ispuni. Tako, na primer, dr Đorđe Lazić čini napore kroz dopise da se situacija u logoru Gakovo i Kruševlje popravi. Kad je ponovo posetio logore, posle dva meseca, opet je naišao na probleme: „Ovim upozoravam rukovodioce da će biti pozvani na odgovornost ukoliko se ubuduće najstriktnije ne budu pridržavali naređenih uputstava.“¹⁸²

Kad je epidemija pegavog tifusa izmakla kontroli, počinju se organizovati sanitetske službe i karantin. Pitanje je da li bi zaista postajala ovakva zdravstvena briga za Nemce da nije postojala opasnost da se zaraza tifusa ne prelije na stanovništvo van logora početkom 1946. godine (zbog izlaska iz logora u slučaju Sekića).¹⁸³ Dr Đorđe Lazić se žalio: „Druga nezgoda pri vršenju sanitarno epidemioške službe pokazala se u tom, što organi Uprave Poljoprivrednih Narodnih Dobara nisu ekspeditivni i taj javašluk u njihovom radu nalazi mnoge teškoće pri radu zdravstvenih organa.“¹⁸⁴

I ljudi u logoru su se beskraino bojali zbog samog iskustva koje su preživeli i kojem su svakodnevno prisustvovali: „Prvog dana logoraši su se nerado dali zaprašiti. Koliko sam mogao istog dana uveče doznati razlog je u tome bio sledeći: logoraši su mislili da ih želimo s tim praškom otrovati. Drugi dan prednje mišljenje se iz korena izmenilo, što oni koji su bili prvi dan zaprašeni preneli su vest među ostalim logorašima da su nakon zaprašivanja dobro spavali i da nisu osetili ujed vašiju. Sada su zaprašivače u svakoj kući dočekali radosno i nije bilo bekstva iz kuća...“¹⁸⁵

181 AJ, F-507, III-3/180. U potpisu ministar unutrašnjih poslova DFJ Vlada Zečević, a upućeno 4. jula 1945. Predsedniku Privrednog saveta DFJ.

182 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 67, prema Istorijском arhivu Sombor.

183 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia 8* (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), str. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejtezetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (pristup jula 2015), str. 69.

184 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 76, prema Istorijском arhivu Sombor.

185 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 81, prema Istorijском arhivu Sombor.

Prebezi

Iako pojedina mesta/logori nisu bili ograđeni žicom, bežanje iz logora sprečavali su stražari, odnosno milicioneri.¹⁸⁶ Bežanja su često brutalno kažnjavana. Batine i zatvaranje u podrum bez hrane i vode, i to danima, samo su neki od načina kažnjavanja.¹⁸⁷ Na nekim mestima je ceo logor bio ograđen i imao je nekoliko stražarskih tornjeva.¹⁸⁸ Bežanja su postala često jedini način za snabdevanje hranom (za sebe i druge u logoru), ali i za spasavanje života. Bežanjem se dospevalo do komšijskog tavana ili salaša, ili – kasnije – do druge zemlje sa više ili manje „podsticaja“ države (o tome više u odeljku o prebezima). O tome kako se bežalo na tavan, salaš ili preko granice govore neka od ovih sećanja:

„Prošlo neko vreme, i jedno veće baba prođe kroz žicu [logora] i dođe u Kljajićevo. Došli ovi kod nas i kažu: 'Baba je kod nas. Niko nije znao da nam je baba u kući!' Bila je kratko [u logoru], ona se ohrabрила i pobegla. A deda je umro u Mitrovici, a '54. su ga prebacili u knjige.“¹⁸⁹

„Radni logor u Pančevu je rasformiran 6. aprila 1947. i svi smo istog dana utovareni u stočne vagone i poslani smo u Gakovo, selo na mađarskoj granici. U Gakovo smo stigli 7. aprila nakon dugog putovanja zatvorenim vozom – za to vreme nismo dobijali ni vodu ni hranu. Voz je usput stajao i u njega su utovarivani Nemci iz ostalih rasformiranih logora. Kada je voz konačno stao, iz njega su ispadali mrtvi. Kada smo stigli u Gakovo, na stanici smo pitali jednog starog Nemca, gde smo stigli. On nam je odgovorio da je to logor, gde ostaju samo oni koji ne mogu pobeći ('da bleiben nur die Krumme und Lahme'). U proleće 1947. godine logorski sistem više nije bio tako strog, tolerisalo se čak i bekstvo preko granice, ali je naravno za to trebalo platiti čuvarima logora. Većina međutim nije imala para, ni rođake, niti išta vredno za prodavanje ili nije više imala snage čak ni za bekstvo...“¹⁹⁰

„Jedna je pobegla (rođena sestra majke, prim. A. K). Skupila je u sebi hrabrosti i pobegla... i ona je otišla na neki salaš i tamo nisu odma' njoj javili (skrivala neko vreme, prim. A. K).“¹⁹¹

Nažalost, nisu sva bekstva dobro prošla. Mnogi su bili svesni toga da je opasno, ali nada da će uspeti je prevagnula. Po Janjetoviću, stradalih za vreme bekstva ima 240, od toga je i 32 dece, 111 žena i 97 muškaraca.¹⁹² On navodi dve vrste prebega iz logora: beli i crni. Beli prebezi bili su skuplji, izvođeni sa znanjem administracije logora i nekom vrstom odobrenja, nekad čak i u njihovoj organizaciji, dok su crni bili sprovedeni bez znanja logora.¹⁹³ Mnoga svedočenja takođe navode ove dve vrste prebega, kao i način kako su logorisani pokušavali da dođu uopšte do novca za beg:

„Julika je sa ćerkom pobegla preko granice 7. maja 1947. Partizanima i njihovim pomagačima je za to trebalo platiti 1.500 dinara po osobi, tako da smo prodali jorgane, cipele i haljine koje smo još imale da sakupimo novac. Julika je išla za Austriju, jer je do Pančeva stigla vest da je njen muž preživio i da se nalazi u Lincu. Usput se ćerka teško razbolela i ležala skoro šest meseci u jednoj budimpeštanskoj bolnici, tako da su u Linc stigle tek krajem godine.“¹⁹⁴

186 Stevan Mačković, *ibid*, str. 65, slučaj logoraša br. 559, Volf Henrika.

187 Životna priča Magdalene Metzger, „Medved pred vratima“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 86

188 Aleksandar Krel: *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 263.

189 J. V. (1940), mesto u Bačkoj.

190 Pismeno svedočenje Anne Koch..

191 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žensko, 1933, Subotica).

192 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 329.

193 *Ibid*, str. 279.

194 Pismeno svedočenje Anne Koch.

U svojoj životnoj priči Johana Bukovac govori o tome kako su pokušali da pobegnu: „Tada smo čuli da se u Subotici, u štirikari, organizuje odlazak naših ljudi za Nemačku, Mađarsku, ali da se mora 750 dinara platiti. Mnogi su tako našli put u slobodu... E, kad smo stigli u Suboticu, to veće je otišao poslednji transport. Krišom, ali ipak uz znanje uprave, prešao je granicu. Mi smo zakasnili. Za jedan dan... Pošto je tata nosio vodu, meštani su nam se našli. Stupio je u vezu sa jednim mladićem koji je rekao da može da nas dovede do granice i prevede dalje. Njemu smo dali pare i mi smo noću preskočili visoki zid i još tri reda žičane ograde. On nas je čekao i poveo, ali izgleda ni on dobar put nije znao. Doveo nas je tačno do karaule. On je pobegao. Nas su uhvatili.“¹⁹⁵

Jedan od dokaza da je i država „radila“ na prebezima, doduše nezvanično, s namerom da se „reši“ Nemaca (tolerišući prebege, ona ih je olakšala) jeste i slučaj logora u Gudurici – straža je 1947. godine postojala samo tokom dana, što je omogućilo ljudima da pobegnu u Rumuniju tokom noći.¹⁹⁶ Masovni prebezi počeli su krajem 1946. kad su prve veće grupe bežale iz Gakova i Mramorka, a do aprila 1947. godine je oko 3000 Podunavskih Nemaca pobeglo iz ova dva logora.¹⁹⁷ Tokom avgusta 1947. u toku je bio kontinuiran veliki broj izbeglica iz Jugoslavije, koje su ulazili u Austriju bez dozvole. Videvši u kakvom su stanju, austrijske vlasti su im progledale kroz prste, a CICR je pokušavao da nađe neko rešenje za njih¹⁹⁸ i da im nađe pomoć, pošto im je bila preko potrebna.¹⁹⁹

Da su se dešavali prebezi preko granice, zvanični i nezvanični (uz pomoć države), pored svedočenja govore i mnogi dokumenti posebno iz Mađarske, i to od mađarskih vlasti koje su protestovale, te od SKK u Mađarskoj.²⁰⁰ Tako se, na primer, mađarske vlasti žale marta 1946. da su jugoslovenske vlasti bez dozvole SKK automobilima uputile u Austriju 120 porodica Podunavskih Nemaca ili „Švaba“ kako piše u dokumentu, ukupno 280 lica, a njihov transport pratili su predstavnici jugoslovenske pogranične straže.²⁰¹

Dopis ministra unutrašnjih poslova FNRJ Rankovića od 14. maja 1947. godine, u kojem, pominjući seljake zbog otkupa žitarica, govori i o Nemcima, još jedan je primer kakva je uloga države bila u bekstvima, nezvanično i „na crno: „Iz tvoga izveštaja Ministarstva inostranih poslova vidim da ne raspolazete tačnim podacima o broju odbeglih seljaka iz Vojvodine. [...] Čitavu tu gužvu u Mađarskoj čine, u stvari, odbegli folksdojčeri iz naših logora. Taj broj se kreće do oko jedanaest hiljada i svi su, oni odbegli s našim znanjem i prečutnim odobrenjem. Ali, mito ne priznajemo i nećemo priznati, uprkos navaljivanju mađarskih pograničnih vlasti da ih primimo natrag. Naše je objašnjenje da se radi o Švabama koji su pobegli ispred naše vojske prilikom oslobađanja zemlje. Što se tiče begunaca u vezi sa otkupom žitarica, izdejstvuj kod mađarskih drugova njihovo prikupljanje i vraćanje u zemlju. Objasnite im da se mogu slobodno vratiti svojim kućama i da neće biti kažnjeni. Primamo sve sem pomenutih folksdojčera. Obavesti me ovim istim putem o preduzetim merama. Nemoj nikome govoriti o načinu i uopšte o begstvu logorskih Švaba.“²⁰²

195 Životna priča Johane Bukovac, u: Nadežda Radović, Dobrila Sindelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDJ-Veternik, 2001), str. 25

196 Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 278.

197 Ibid, str. 278.

198 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Izveštaj o razgovoru Beckha i Thibauta od 8. avgusta 1947.

199 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950, Ligue des sociétés de la Croix-Rouge za CICR od 20. aprila 1948., „Volksdeutsche“ de Yougoslavie.

200 Treba pomenuti da su još sredinom jula 1945. austrijske i nemačke vlasti zatvorile granice da bi sprečile dalji ulazak Podunavskih Nemaca u Austriju i Nemačku, a jugoslovenskim vlastima nije bilo dozvoljeno da ih „iseljava“.

201 MSP RS DA PA1946, F-51, JUG-650, 3352.

202 AJ, F-507, II D/278. U potpisu ovog dokumenta Ranković.

Prinudni rad

Prinudni rad nije predstavljao neobičnu pojavu u vreme poraća, a obuhvatao je različite kategorije stanovništva. Često je bio uslovljen nedostatkom stručnih kadrova, kao što su medicinsko osoblje i veterinari. S druge strane, osim specifičnih radnih obaveza, prinudni rad postaje i vid kazne. On se odnosio na dve grupacije jugoslovenskih državljana: prva je predstavljala pripadnike jugoslovenskog društva koje je osudio sud časti, pa su osuđeni i na prinudni rad, a druga na vojvođanske Nemce.²⁰³ U početku su neki Podunavski Nemci i dalje živeli u svojim kućama, pod obavezom da se svaki dan jave i odlaze na rad; drugi su povremeno odvođeni na rad, pa puštani kućama i tako redom; treći su odvođeni u pratnji stražara iz sabirnih centara. Međutim, ubrzo su Nemci na rad išli direktno iz logora. Od samih početaka nove vlasti sloboda kretanja pripadnika nemačke etničke manjine je ograničena i uveden je prinudni rad, što se odnosilo na Nemce od 12 do 60 godina, ali i mađarske muškarce (od 18 do 30 godina), te deo Rumuna. Kako navodi Janjetović, ovo je odražavalo i stepen krivice kod novih vlasti: najviše su bili krivi Nemci, pa Mađari i onda Rumuni.²⁰⁴

Radni logori uvode se u vreme uspostave Vojne uprave. Prinudni rad se nije odvijao samo ovde, na prostoru tadašnje Jugoslavije, nego i u SSSR-u, a najviše u Ukrajini, gde je deportovano 10.000 do 12.000 Nemaca iz Vojvodine.²⁰⁵ (Više o deportaciji u SSSR bilo je reči na strani 37). Da se s Nemcima postupalo kao s robljem govori i ovo: „Na području Komande mesta Apatin... 717 muškaraca i 623 žena su predati Ruskoj komandi a spisak dostavljen komandi područja Sombor. *Revers* od Ruske komande nije ova Komanda još primila i obećano je da će joj se naknadno dostaviti.“²⁰⁶

S obzirom na to da su u SSSR deportovani zdravi Nemci i Nemice, i u najboljoj snazi, malo je radno sposobnog nemačkog stanovništva ostalo. O tome govori i sledeći dopis Uprave narodnih poljoprivrednih dobara Kruševlje Rejonskoj upravi od januara 1946: „Smatramo za nužno saopštiti da su ovdašnji radnici kao što se iz priloženog spiska vidi 100% starci preko 60 godina i deca ispod 16 jer je Kruševlje logor nemoćnih i dece pa molimo da se ovo u obračunu uzme u obzir.“²⁰⁷

Radili su sve i svašta. Neki od njih su imali stalna radna mesta u skladu sa njihovom strukom. Drugi su radili na polju, na izgradnji puteva, pruga, mostova, u fabrikama itd. Kako su Nemice bile poznate po svojoj umešnosti u domaćinstvu, često su uzimane na rad kao domaćice, odnosno kao kućna posluga. Najgore je bilo onima koji su raščišćavali minska polja u Sremu i onima koji su iskopavali partizanske leševe radi pristojne sahrane.²⁰⁸ Rad je trajao od sedam sati na dan u Bačkom Jarku do deset i više sati na drugim mestima gde su Nemci smatrani sposobnim za rad, ili – od svitanja do sumraka.²⁰⁹

Prinudni rad se odnosio i na decu: „Ubrzo dobijamo raspored da guramo vagone natovarene džakovima žita: dvadeset, trideset, četrdeset dečaka na jedan vagon, i polako ga guramo po ravnici – od železničke stanice u Gakovu do Stanišića. Pruga ravna kao dlan. Mi se znojimo kao mravi oko parčeta hleba. Stražari nadgledaju sa bankine vagona. I njih guramo. Maršruta oko 10 kilometara. U Stanišiću se žito mlelo u crno brašno za radnički

203 Nataša Miličević, „Neke forme prinudnog rada u Srbiji, 1944–50.“, u: *Zbornik radova Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945., 1945–1951.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010), str. 185.

204 Zoran Janjetović, „Prinudni rad folksdojčera u Vovjodini 1944–1950.“, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945., 1945–1951., Zbornik radova* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), str. 206–207.

205 Zoran Janjetović, „Prinudni rad folksdojčera u Vovjodini 1944–1950.“, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945., 1945–1951.* Zbornik radova, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), str. 206.

206 Branislav Danilović: *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947.* (Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008), str. 47, prema Istorijskom arhivu Sombor.

207 Ibid, str. 51, prema Istorijskom arhivu Sombor.

208 Pogledati: Nenad Novak Stefanović, *Zemlja u koferu*, priča Georga Ritera: „Kola za hleb i mrtve“, str. 91.

209 Zoran Janjetović, „Prinudni rad folksdojčera u Vovjodini 1944–1950.“ U: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945., 1945–1951.* Zbornik radova, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009), str. 210.

hleb, za radnike po salašima. Čekali smo do uveče da se žito samelje, da bismo onda vagone sa brašnom vratili do Gakova. U povratku vagoni mile prugom, umorni smo. Da su ih stariji gurali išlo bi sigurno brže, ali pošto smo samo mi, deca, zamenjivali lokomotivu, kretali smo se mileći.“²¹⁰

U početku su se logoraši davali besplatno, ali kasnije je uvedeno plaćanje. Bilo je potrebno obezbediti novac za održavanje logora. To se dešava u vreme kad je sekcija za logore Uprave državne bezbednosti 1945. preuzela upravljanje od vojske. Nemci su se iznajmljivali na „komad“, ne po imenu, i to na raznim poslovima i ustanovama, preduzećima i pojedincima (uglavnom seljacima iz okoline logora), što je za njih često bilo mnogo bolje, jer je to značilo da dobijaju i hranu za svoj rad. Nadnice su uplaćivane u Fond za obnovu zemlje. Generalno je postojalno uverenje da se nemačka radna snaga u Vojvodini ne koristi efikasno. „Preuzimanjem civilnih logora na teritoriji Vojvodine kod vojnih vlasti, proizlazi i obaveza narodnih vlasti da se o njima staraju. Za obezbeđenje, ishranu i druge materijalne potrebe logora potrebna su materijalna sredstva, do kojih se može doći jedino naplatom radne snage logoraša, koji rade u državnom i privatnom sektoru“ i onda sledi koliko ko košta.²¹¹ Odlazak na prinudni rad je značio sakupiti nešto novca ili hrane za svoju decu, rođake i prijatelje u logoru, a i u planiranju bekstva. Postoje slučajevi da su komšije, prijatelji, rođaci, ali isto tako i potpuno nepoznati, ako su bili u mogućnosti, iznajmljivali svoje komšije Nemce kako bi ovi mogli da dođu da se okupaju, nahrane, da obiđu svoje kuće i polje:

„Bile su u logoru, radnom logoru, već kakav je bio poznati logor ovde. Štirikara se zvao. [...] Znam da je bilo priče da je moja sestra – sa majčine strane, koja nije nosila to prezime – išla da vadi jednu od tih mojih tetaka sa očeve strane, kao, treba joj pomoć u kući...“²¹²

Ali bilo je i loših iskustava, gde je rad bio pretežak, hrana nedovoljna, maltretiranje redovno, a nije bilo isključeno ni silovanje.²¹³ O teškom iskustvu rada govori sledeće:

„Neki od onih koji su nas iznajmljivali su nas hranili u toku dana, ali je to bio izuzetak. Većina nas je iskorišćavala kao robovsku radnu snagu – mislili su da imaju pravo na to, jer su upravi logora plaćali za naš rad. Mene su iznajmljivali da šijem, ili sam radila u končari, a ponekad je tata, preko poznanice koja je radila u končari, uspela da nam doturi malo hrane. Kada smo radili kod privatnika, ujutro nas je naoružana straža peške dovodila na rad, a uveče su nas isto tako pod stražom vraćali u logor. Najteži mi je bio posao na poljoprivrednom dobru, takozvanoj ogleđnoj stanici u Pančevačkom ritu gde smo sadili, okopavali i zalivali kupus i krompir. Nikada neću zaboraviti to vreme logora – ne samo zbog toga što smo bili gladni, što nam je život svakog dana bio ugrožen (sećam se upravnika logora, koji je imao običaj da nas postroji i strelja svakog desetog), već i zbog toga što su nas tretirali kao robove, kao manje vredna bića... U logoru, pa i dugo posle toga, sanjala sam o tome da imam parče hleba, da sam slobodna i idem tamo gde želim, bez pratnje i bez straha.“²¹⁴

Pogled iz ugla vlasti

U brojnim izveštajima i dopisima jugoslovenskih vlasti stoji da je u logoru sve normalno i da postoje odlični uslovi za život. Neki od ilustrativnih primera navodimo ovde.

Primer 1. Normalan život. „Logori u kojima su internirani Nijemci ne daju sliku logora već oni žive u svojim

210 „Vagon s brašnom na otvorenoj pruzi“, Michael Eisele, u: Nenad Stefanović, ur., *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007), str. 79.

211 Istorijski arhiv Sombor, F-217, inv. br. 481. Od 7. septembra 1945. Odeljenje za javno zdravlje citira raspis odeljenja za unutrašnje poslove i šalje Okružnom narodnom odboru, odseku za narodno zdravlje.

212 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žena, 1944, Subotica).

213 Zoran Janjetović, „Nemice u logorima za Folksdojčere u Vojvodini 1944–1948“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, Položaj žena kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović (Beograd: 1998), str. 503.

214 Pismeno svedočenje Anne Koch.

kućama i selima skoro normalnim životom, a negdje i potpuno normalnim, što je slučaj u Banatu, gdje Nijemcima nije oduzeta čak ni nepokretna imovina i hrane se u većini slučajeva bolje nego li naša vojska..." U istom tom izveštaju stoji kako je smrtnost mala, kako imaju hrane, kako se prema njima dobro postupa, kako nema ispada i maltretiranja. Jeste, priznaju, ranije je bilo „maltretiranja i silovanja Nijemica, međutim, to je danas sve otklonjeno, a krivci su kažnjeni“.²¹⁵

Primer 2. To naravno nije jedini izveštaj takvog tipa, naprotiv. Ne samo da ima izveštaja, nego i fotografija, a odnosi se na prinudni rad Podunavskih Nemaca. Tako, na primer, u okviru jednog dokumenta o prinudnom radu²¹⁶ nalazimo fotografija na kojoj se vide ljudi u kupaćim kostimima, nasmejani, na plaži. U istom tom dokumentu, između ostalog, stoji opis idealnog mesta za život: „Sva nastojanja Vlade FNRJ da se ova lica isele iz FNRJ ostala su uzaludna, tako da je trebalo odrediti naselja u kojima će se ova lica nastaniti nakon provedene konfiskacije celokupne njihove imovine, i time im obezbediti najnužnije za život. [...] Svaka je porodica primala redovno snabdevanje hrane, koliko je to prema prilikama bilo moguće, i hranu sama pripremala na svom ognjištu. Pored snabdevanja hranom koju su ovakva naselja primala, bile su svim stanovnicima dodeljene na zajedničko obrađivanje i korištenje izvesne količine zemlje. [...] U naseljima su bile formirane bolnice i ambulante, rukovođenje od lekara i bolničarki, takođe samih naseljenika. [...] Za sitniju decu organizirani su domovi u kojima preko dana borave... [...] Ova naselja nisu bila opasana žicom ili ogradom, tako da su stanovnici mogli da se u granicama samog naselja slobodno kreću [...] U nijednom od spomenutih naselja u kojima su bila smeštena lica nemačke narodnosti, po organizaciji niti sistemu upravljanja ili življenja u njima, ne postoje elementi koji daju karakter prinudnog logora i logorskog života. Tako, prva naselja nisu na usko ograničenom prostoru, koji je opasan bodljivom žicom ili ograđen bilo kakvim zidom. Stanovnici nisu odvojeni po polu i smešteni u zajedničkim nastambama, već žive pod zajedničkim krovom, starešina sa svim članovima svog domaćinstva, hrana se ne izdaje iz zajedničkog kazana i to u redu dvoje po dvoje, već svako domaćinstvo dobiva redovno sledovanje i kuha samostalno na svom ognjištu.“²¹⁷

Primer 3. Uslovi života su tako dobri, šta će im pomoć? Još jedno od brojnih odgovora jugoslovenskih vlasti kako je sve med i mleko (a čini se da je bilo više optužbi i sumnji tog tipa) jeste i odgovor Apostolskoj nuncijaturi, odnosno Sekretarijatu države Njegove svetosti koja se, kako se vidi iz dopisa, više puta obraćala MIP-u FNRJ, a u želji da pomogne vojvođanskim Nemcima. U sledećim redovima su navodi iz MIP-ovog dopisa u kojem država razjašnjava mnoge i ozbiljne „netačnosti“. Odgovor se navodi doslovno pošto je i jezik dopisa specifičan: „Folksdojčeri u Vojvodini se ne nalazi u koncentracionim kampovima nego u velikim selima, u 'radnim kolonijama', što nema nikakve veze sa koncentracionim kampovima... (Doduše država u samim svojim pojedinim dokumentima navodi upravo tu reč za ove tzv. kolonije, prim. aut). Njihov materijalni položaj je daleko od potrebe za posebnom pomoći. Jugoslovenske vlasti vode računa da omoguće im najviše moguć normalni život u ovim specijalnim okolnostima u kojima se folksdojčerska populacija u Jugoslaviji nalazi danas. Folksdojčerska populacija u 'radnim kolonijama' uživa sve religijske slobode. Njihovi sveštenici mogu da obavljaju [službu, prim. H. R] bez ikakve smetnje i ranije i sada. Svoje religijske obrede i postojećim crkvama koje kongregacija posećuje bez uznemiravanja. FNRJ nije protiv slanja folksdojčerskoj populaciji pomoći Pontifikata. Takva pomoć može biti poslata putem JCK i bila bi distribuirana od strane direkcija radnih kolonija. Na osnovu svega iznetog, FNRJ ne vidi bilo kakav razlog duboke brige/interesovanja Sekretarijata u vezi s uslovima folksdojčerske populacije, niti za vatrenom/usrdom željom da se obezbedi poseban tretman dajući im privilegovani položaj, kada su rane nanesene jugoslovenskim narodima od strane nemačke agresije u kojoj je VD populacija Jugoslavije igrala veliku aktivnu i fatalnu ulogu još i dalje otvorene.“²¹⁸

215 AJ, F-50, 36-243 (Iz izveštaja zavedenim 31. decembra 1945. u Predstavništvu ministarskog saveta).

216 „Le travail force en Yougoslavie“, MSP RS DA PA 1946, F-50, omot 13, nezaveden dokument.

217 Ibid.

218 MSP RS DA PA 1947, F-64, JUG-630, 424189, pisano u Beogradu, 2. decembra 1947.

Primer 4. Međutim, CICR je dobijao neformalne, drugačije informacije. U više navrata je tražio od CKJ da poseti internirane Nemce tokom 1946. i 1947. godine, ali bezuspešno, sudeći po korespondenciji. Juna 1947. pozivao se na činjenicu da su i dalje stizale informacije kako su uslovi života u logorima loši, posebno oni osnovni – higijena i tretman. Svedočenja o tome koje je CICR dobijao su bila vrlo slična, te je želeo da poseti logore kako bi se poboljšala situacija.²¹⁹ Usledio je odgovor CKJ od 6. avgusta 1947. koji isto opisuje situaciju kao povoljnu za Podunavske Nemce, skoro sa idealnim uslovima za život: „Organizovane su radne kolonije gde su ovi ljudi bili smešteni. Ove kolonije su formirane u mestima koja su nastanjena pre rata većinskim nemačkim stanovništvom. Kuće su date na korišćenje tim porodicama kao i nameštaj za kojima imaju potrebe, s opremom i redovnim obrocima i namirnicama. Ove kolonije su imale ambulantu, bolnicu, dom za decu i sve što je moglo doprineti održavanju fizičkog stanje, zdravlja i higijene. Osobe su zaposlene prema njihovom zanimanju i njihovoj želji u državnim preduzećima, ekonomskim dobrima i kod ljudi privatno, kao i kod seljaka. Prema njima se ophodilo na jedan korektan i human način, dobro su hranjeni i oni među njima koji su se isticali svojim radom, dobijali su takođe nagradu. Primali su pakete i novac koji su slali njihovi roditelji i prijatelji; mogli su da primaju stvari neograničeno, kao i pakete iz inostranstva, za koje je država naplaćivala takse transporta...”²²⁰

A na zaključak da je država velikodušna prema zarobljenicima trebalo bi da nas navede i to da je Jugoslavija izjavila da nije primila na sebe obaveze Ženevske konvencije, „ali kao demokratska i progresivna zemlja postupa čovečno i humano sa zarobljenicima potpuno u duhu Konvencije”.²²¹

Zabrinutost drugih za stanje u logorima i zahtevi za intervencijom

Uprkos ovakvim uveravanjima države da se dobro postupa s pripadnicima nemačke manjine, zabrinutost su izrazili mnogi pojedinci, a onda i organizacije i države, i tražili od CICR-a informacije koje se odnose na uslove života pripadnika nemačke manjine u Jugoslaviji.²²² Glasine koje se šire da je situacija u logorima teška dolaze do ICRC, te se on obraća MIP-u još u avgustu 1945. godine u vezi sa primenom konvencije na civilne internirce. U njemu apeluje da se daju prerogative šire od onih koji su dati ratnim zarobljenicima (a te prerogative su označene i u Tokijskom projektu).²²³ To je samo početak brojnih dopisa ICRC-a jugoslovenskim državnim organima, kao i drugim CK-ovima, savezničkim okupacionim snagama itd.

Dok država i dalje razmatra kako i šta s domaćim Nemcima, to jest kako da ih „iseli“, informacije o teškom stanju ljudi („ovi brzo umiru u našim logorima“), dolaze i do saveznika. Tako je, na primer, Foreign Office zauzeo stanovnište da bi trebalo dozvoliti iseljenje preostalih Podunavskih Nemaca iz Jugoslavije u Nemačku ili Austriju, ali javne vlasti su se tome opirale, jer nije bilo mogućnosti za smeštanje i jugoslovenskih Nemaca.²²⁴ Informacija da je situacija loša dolazila je, recimo, i od ratnih zarobljenika – folksdojčera iz Jugoslavije koji su se u aprilu 1947. nalazili u Velikoj Britaniji. Oni su, na indirektno načine, dobijali veoma uznemirujuće vesti o svojim rođacima koji su bili internirani u logorima. Logori koji su se u tom smislu najčešće pominjali su „Gakovo, Rudolfsknad i

219 MSP RS DA PA 1947, F-64, JUG-630, 415401.

220 MSP RS DA PA 1947, F-64, JUG-630, 415401. ACICR, B G 97, Minorites allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Pismo CKJ od 6. avgusta 1947. CICR-u, u potpisu dr Olga Milošević.

221 MSP RS DA PA 1946, F-57, MO-85, 7718.

222 Na primer, kada se Britanski konzulat iz Ženeve obratio CICR-u 4. oktobra 1946. povodom ove teme. ACICR, B G 97, Minorites allemandes de Yougoslavie, 1945–1950.

223 MSP RS DA PA 1945, F-31, Švajc-14, 5016.

224 MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 10013/46.

Jarek²²⁵ CICR je takođe dobijao veliki broj zahteva za intervencijom, posebno o logoru Kruševlje kraj Sombora, a u jednom od svojih dokumenata piše da je hitno, i traži rešenje – *ko može da interveniše?* Nažalost, CICR ne dobija dozvolu da se zauzme za nemačku manjine od strane jugoslovenskih vlasti.²²⁶

Naravno, najviše su bile zabrinute države koje su imale u Jugoslaviji svoje državljane, kao što su SAD, Francuska itd.²²⁷ Da bi se moglo pomoći tim ljudima, sve je moralo ići diplomatskim putem, odnosno, bilo je potrebno da vlade Austrije/Nemačke, te savezničke snage i Jugoslavija dogovore iseljenje/repatrijaciju.

Solidarnost – ili ne?

Zabrinutost ljudi bila je opravdana, Podunavski Nemci su prolazili kroz težak period. Jedino što je moglo da ublaži njihovu situaciju bila je solidarnost, pokazana na razne načine. Marija Pfajfer govori o jednom takvom slučaju: „Kad su nas ono oterali... A ta doktorica je videla da smo mi u redu i ona je otišla u Opštinu i rekla: 'Ako Boga znate, kud taj narod terate?! Pa ti nisu ni mačku zgazili, a ne da su nešto krivi!' Oni su joj odgovorili da ide s nama ako joj je žao. Došla je da nam kaže da nije uspela ništa da uradi za nas.“²²⁸

Prema iskazima logoraša, ljudi su, i to ljudi raznih nacionalnosti, najčešće pomagali u hrani i odeći.²²⁹ To su bile komšije, prijatelji, rođaci, ali i potpuni neznanci. Priskakali su u pomoć na razne načine. Iznajmljivali su internirane kako bi mogli da ih nahrane, odnesu hranu svojoj deci, ali i drugim logorašima, da se okupaju, odmire, oporave, da zarade novac ili neku drugu robu koja bi im poslužila za bekstvo. Nosili su im pakete sa hranom, davali koloni Nemaca vode²³⁰ ili hleb kad su logoraši bili sprovedeni na rad,²³¹ čuvali im decu dok su ovi u logoru, odnosno sakrivali decu da ona ne dospeju u logor, skrivali izbegle itd. Tako je H. B. (u to vreme devojčica) bila sakrivena kod komšinice koja nije bila Nemica, a vlastima je bilo rečeno da je devojčica kod rođaka u Apatinu. I dalje se seća kako su i druge komšinice dolazile i donosile joj pecivo. Njena majka je umrla u Gakovu, a ona ju je i dalje čekala na vratima. Pomoć se ogledala i u pisanju molbi da se neka osoba poštedi logora, u svedočenju da je neko Mađar, a ne Namac, u reagovanju da tako nešto nije u redu, kao što je slučaj Gise Danila (pogledati stranu 31). Johana Bukovac govori o tome u svojoj životnoj priči: „Pred zimu su iz Subotice ljude još sposobne za rad premestili u Sekić... Kad su moji roditelji došli u Sekić, onda su ponovo prošli kroz neki špalir. Ponovo smo sve naše stvari morali da ostavimo i ponovo su nam sve ispretresli. Mi smo svi ipak sakrivali neko zlato, da imamo da kupimo so, da trampimo... Jedan Crnogorac je posmatrao sa strane kako tražim mesto gde da sakrijem jednu kesicu sa stvarčicama. Prišao mi je i rekao: 'Mala, daj mi to.' I ja sam mu to dala. Mislila sam da je sve jedno gde ostane. Međutim, kad smo prošli pregled, sa druge strane me sačekao i predao mi stvari.

225 Gakovo, Kničanin i Bački Jarak. ACICR, B G 97, Minorites allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Delegacija CICR-a iz Londona piše CICR-u u Ženevu 14. aprila 1947. Predmet: Volksdeutsche interned in Jugoslavia.

226 ACICR, B G 97, Minorites allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Pisano delegaciji CICR-a u Beču 21. novembra 1946: Demandes de libération concernant des „Volksdeutsche“ en Yougoslavie.

227 MSP RS DA PA 1947, F-6, AS-75, 12584/46.

228 Životna priča Marije Pfajfer, u: Nadežda Radović, Dobrila Sindelić-Ibrajter, Vesna Weiss, *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 85.

229 Vladimir Geiger, „Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945. – 1947“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), str. 1087.

230 Iz logoraškog dnevnika Jelene (Jelke) Kurtaker, Vladimir Geiger, „Logor Krndija 1945. – 1946.“ (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008), str. 261.

231 Životna priča Georga Rittera, „Kola za hleb i mrtve“, u: Nenad Novak Stefanović, *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 94.

Trud

Ovo su izvodi iz prepiske Jugoslovenske vojne misije iz Berlina i MIP-a i govori o pokušajima da se Podunavski Nemci isele:

Konstatacija i pitanje (Vojne misije iz Berlina MIP-u 4. aprila 1946): „Odgovlači se pitanje preseljenja Folksdojčera. Molim vas pošaljite nam brojno stanje po kategorijama muških i ženskih od 14 do 50 godina i preko. Njihovu radnu sposobnost. Zatim koliko ih ima u Nemačkoj svoje hraniocce i sve što ide u korist da je preseljenje potrebno.“ Izvor: MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 3687

Pokušaj: MIP odgovara Vojnoj misiji u Berlinu putem šifrovanog telegrama: „Razgovarajte sa sovjetskim pretstavnikom u kontrolnom savetu i saznajte da li je moguće iseliti Folksdojčere u rusku zonu bez odluke saveta tj. u sporazumu između Moskve i Beograda. Ako potrebna odluka saveta može li sovjetski pretstavnik izdejtstvovati odluku za iseljenje u rusku zonu. U tom slučaju molimo da se pitanje iznese pred savet što je moguće ranije.“ Izvor: MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 6167 (juni 1946).

Rezignacija: Nešto kasnije, na kraju tog perioda, Vojna misija u Berlinu, FNJR Kontrolnog veća za Nemačku u Berlinu, Jaka Avšič piše dopis 14. jula 1946. MIP-u: „Naše pitanje preseljenja Folksdojčera je iako srazmerno malo ipak zasada nemoguće sprovesti obzirom na otpor Engleske i Amerike. Vlada ovih zemalja još nisu donele nikakvo rešenje. Pokušao sam nagovoriti sovjetske vlasti dao ni sami prime na sebe 100.000 ili bar 80.000 ovih ljudi i bez odobrenja iz Moskve ne mogu pristati. Objašnjenje tražim u naročito delikatnoj politici u zoni sada pred izbore.“ Izvor: MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 9307/46.

bila je 1944. godina, te su Nemce, zajedno sa porodicom Jerih, sproveli u radni logor Kničanin. „Moj praded, znači otac moga dede, osećao je jednu vrstu odgovornosti što se za tih godinu dana u kući familije Jerih ništa loše nije desilo mom dedi... Ali moj praded je bio veoma zahvalan jer se on vratio, nije bio ponižavan, povređivan. Već tada se znalo da oni tamo oskudevaju i da nemaju da jedu. Znači, rešili smo jednu misteriju. Ljudi su znali

Tako da ja još dan-danas imam fotografije naše kuće i najbližih...“²³²

Po mnogim svedočenjima, život u logorima zavisio je i od stražara/milicije i upravnika (o tome je bilo reči, strana 48), oni su činili da život bude podnošljiviji ili nesnosan. Stražari su pokazivali solidarnost tako što su zatvarali oči pred bežanjima, skupljanjem hrane, posetama, a donosili su aspirin i krompir.²³³ Bilo je i slučajeva gde su i direktno hteli da pomognu. „Pričao je i da su ih zimi terali da idu bos i neodeveni, tako da se i jedan partizan sažalio i rekao da će dati svoje cipele. On je odbio, rekavši da su njegove noge već navikle na hladnoću. On i deo njegove porodice su tamo bili dosta dugo (negde u okolini Subotice).“²³⁴ O još jednom primeru solidarnosti priča N. N. (žensko, 1933, Subotica):

„Al’ kad je mama bila u Gakovu, u logoru, onda se ona razbolela. Dobila je tifus, a nije to ni znala. A u Šandorovu su naši Srbi, Bunjevci, Mađari meni spakovali jedan paket. [...] Oni su mi doneli i onda sam mami ja to poslala. U tim je bilo baš pola litra rakije. Ona se razbolela, baš onda je i stigla rakija. Kad se ona malo bolje osećala, sestra joj se razbolela i tako da joj je ona davala rakiju. To ih je spasilo, jer lekove uopšte nisu dobili. Ali, bilo je tako, kad sam stigla sa vozom, moglo se u posetu otići u Gakovo. [...] ali bilo je da sam ja stala ovde... tu je rampa, tu je partizan, a tu je mama. Pet minuta. Za pet minuta smo plakali, nismo mogli reč progovoriti. I tako... ‘Ajde, dosta je... pet minuta je prošlo! Al’ bilo je takvog čoveka... partizana, koji je bio otac il’ je im’o osećaj za decu. [...] Bilo je svakakvih.“²³⁵

I pisac Uglješa Šajtinac govori o svom pradedi koji je radio godinu dana u familiji Jerih. Vratio se kući,

232 Životna priča Johane Bukovac, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss, *Dunavske Švabice II* (Sremski Karlovci: LDJ-Veternik, 2001), str. 24.

233 Iz logoraškog dnevnika Jelene (Jelke) Kurtnaker, Vladimir Geiger, „Logor Krndija 1945. – 1946.“, (Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008), str. 260.

234 E. F. (1927) mesto u Bačkoj.

235 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žensko, 1933, Subotica).

kako Nemci žive u logorima. Oni koji su hteli da znaju. Ona je naspemala njima hleba. Onda je to stavila u jednu korpu, pokrila krpom i deda je to odneo u Kničanin, otišao potpuno samoinicijativno na konju, otišao i rekao: molim vas, ja tražim nekog od familije Jerih iz Lazareva. [...] Taj stari otac se ipak pojavio, oni su na toj kapiji uspeli da razmene sve to. [...] A onda je moj pradedu njemu rekao: ja sam Živin otac a moj sin je bio godinu dana

Pojedinačni slučajevi – Amerikanac, Švajcarac? Oni mogu.

Švajcarsko poslanstvo u Jugoslaviji šalje dopis MIP-u 22. maja 1946. u kojem se traži repatrijacija I. F., koja ima jugoslovensko i švajcarsko državljanstvo, stanuje u Vršcu, a posle oslobođenja internirana je u logor za Nemce u okolini Vršca. MIP piše MUP-u, odnosno dostavlja prevod note Švajcarskog poslanstva o Irmi Fierz koja je sada logorisana kao Nemica. 30. maja 1946. (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 6025*)

MUP FNRJ piše MIP-u 21. juna 1946. da se ona ne nalazi ni u jednom područnom logoru. (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 7215*)

MIP MUP-u FNRJ 27. juna 1946: „Molimo vas da nas izvestite da li se imenovana nalazi u nekom drugom logoru sem onih na teritoriji Narodne Republike Srbije, kako bismo mogli dati precizan odgovor Švajcarskom poslanstvu na njegovu notu.“ (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 7215*)

MIP MUP-u FNRJ 6. jula 1946: „Izveštavamo vas da smo od ovdašnjeg Švajcarskog poslanstva primili novu notu u kojoj se urgira predmet i u kojoj se ponovno tvrdi da se I. F. nalazi u logoru u Vršcu i da se njeno stanje svaki dan pogoršava.“ (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 8857*)

MUP FNRJ MIP-u 30. avgusta 1946: „U vezi vašeg akta [...] i akta Švajcarskog poslanstva u Beogradu od 25. jula tek. god. adresiranog na komandanta logora Nemaca – civila, Vršac, saopštavamo vam da se, prema izveštaju MUP-a NR Srbije, imenovana nalazi u nemačkom civilnom logoru u Vršcu i ne postoje nikakve smetnje da se ne bi mogla repatrirati za Švajcarsku ako Švajcarsko poslanstvo to želi.“ (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 10398*)

MIP MUP-u FNRJ 7. oktobra 1946: „Notom od 30. septembra 1946. Švajcarsko poslanstvo zahvalilo se na gotovosti jugoslovenskih vlasti da omoguće repatriranje I. F. U isto vreme Poslanstvo je dostavilo priloženi prepis pisma koje je uputilo direktno komandi logor u Vršcu. Ovo Ministarstvo je već obavestilo Poslanstvo da se ubuduće obraća samo preko ovog Ministarstva. (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 11704*)

MUP FNRJ MIP-u od 30. oktobra 1946: „U vezi našeg izveštaja VIII br. 8354 od 30. avgusta t. g. saopštavamo vam, da je, prema izveštaju MUP-a NR Srbije, doneto rešenje da se F. I. pusti iz logora u svrhu repatrijacije za Švajcarsku.“ (Izvor: *MSP RS DA PA 1946, F-81, ŠVAJC-75, 12956*)

kod vas u kući, ako se sećate, od tada do tada. Hvala vam. Vi ste pazili o njemu i ovo je za vas. Onda je gospođa frau Jerih pitala, kada je on doneo tu korpu hleba ko je to doneo. Više nije bilo nikoga ko može da donese bilo kakvu pomoć tamo. I onda je on rekao: to je Živin otac. Sećaš se tog momka koji je bio kod nas, godinu dana u kući? Ta žena ništa nije mogla da izgovori. Ništa nije rekla. Toliko je bila pogođena, zagrcnuta u plaču...“²³⁶

Hajnrih Keler govori u knjizi *Jedan svet na Dunavu*: „Uspeo sam da do večeri pobegnem iz logora. Uputio sam se za Sefkerin. U Sefkerinu sam poznavao jednog Srbina, oficira Kraljevske vojske, Lakovića, koji me je sakrio kod sebe. Izlećio me je i skrivao tri meseca.“²³⁷

236 Uglješa Šajtinac, „Nemogućnost kolektivne sudbine“, u: *O Podunavskim Švabama*, (Zrenjanin: Mandragora, 2014), str. 185–186.

237 Životna priča Heinricha Koellera, „Tri uniforme tate Koellera“, u: Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007), str. 122.

Otpuštanje iz logora i njihovo raspuštanje

U pojedinim logorima s vremenom dolazi do bar nekog poboljšanja uslova života, ali i u tretmanu, pa tortura postaje zabranjena. Ta poboljšanja počinju da se primenjuju tokom leta 1946. godine (primer Sekića),²³⁸ a od 1947. godine naročito se intenziviraju. Međutim, s druge strane, CICR u septembru 1947. i dalje prima izveštaje iz privatnih izvora koji jednoglasno indiciraju položaj Nemaca u logorima težak, da su loši uslovi života, a odnose se na ishranu, tretman i težinu rada. Ni u to vreme CICR-u nije bilo dozvoljeno da poseti ove logore.²³⁹ Tokom leta 1947. uvedena je mogućnost prihvatanja „dobrovoljne radne obaveze“, što je predstavljalo uvod u raspuštanje logora. Nemci su bili obavezni na trogodišnji rad, uglavnom u zamenu za puštanje iz logora, novac ili bolju ishranu. Prema odluci Vlade 15. marta 1948. godine postaju u svemu izjednačeni sa građanima FNRJ, ali i dalje imaju radnu obavezu. Praksa je govorila nešto drugo: negde su Nemci zaista bili izjednačeni s drugim građanima,

238 Stevan Mačković, „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia* 8, 8 (Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004), st. 16–27, odnosno tekst korišćen sa: http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf, str. 72.

239 ACICR, B G 97, Minorites allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Izveštaj od 15. septembra 1947. O putu predsednika Gloor-a u Beogradu, u potpisu Beckh.

neki su s njima sklapali ugovore, a treći su ih plaćali manje. Ova različita praksa rezultat je različitih uputstava koji su stizali od vlasti, što se rešava tek sredinom avgusta 1948. godine.²⁴⁰ Kad su raspuštani logori (proleće 1948), prvo su otpušteni oni koji su potpisali pristanak na rad na poljoprivrednim dobrima, u rudnicima i fabrikama. Neki Nemci bili su primorani da potpišu radne ugovore. Ukoliko bi odbijali, neki oslobođeni morali bi da rade bez plate. O tome Johana Bukovac priča: „Jednog dana su nas opet sakupili ispred uprave, sve nas iz štirkare i pročitali nam jednu objavu. Mi smo, naravno, stajali. U toj objavi je pisalo kako ćemo mi ići na slobodu, kako smo amnestirani i da ćemo biti slobodni ljudi. To niko od nas nije verovao... Opet transport. Stočni vagoni. Nismo znali gde nas vode... Došli smo u rit, u blato. Smešteni smo u barake... Sutradan su svi počeli da rade i otada smo dobijali platu, ali smo još tri godine morali tu da ostanemo. Nismo mogli da mrdnemo. Nismo smeli dalje da idemo. Imali smo ograničeno kretanje.“²⁴¹ Nesumnjivo da je veliki pritisak stranih sila uticao na raspuštanje logora, a zanimljiva je i epizoda koju je opisao Đilas u svojim memorarima. Događaj se odnosi na ono na šta su Tito, drugi zvaničnici i on naišli prilikom posete „Belju“ i užasnim uslovima u kojima žive Podunavski Nemci tamo. Đilas je kasnije napisao: „Bili smo užasnuti, da se tako nešto dešava u našoj zemlji, pod našom vlašću. Tito je presekao: 'Dajte im građanska prava, kao i drugima.'“²⁴² Slede iskustva ljudi kako su dočekali raspuštanje logora:

„Svi članovi moje porodice imali su sreće da dočekaju taj trenutak. [1. mart 1948. kada je zvanično rasformiran logor, prim H. R.] Dobili smo dozvolu za napuštanje logora, takozvanu 'objavu' u kojoj stoji da nas petoro, moji roditelji, deda, baba i ja idemo kod naših rođaka u Sombor, koji će nas izdržavati do daljeg. U jednom drugom papiru piše da ne smemo napustiti grad Sombor, a da prethodno o tome ne obavestimo miliciju, čak i za slučaj da želimo da otputujemo do bivšeg sela. Sticajem okolnosti, ukrcali smo se u voz i među poslednjima napustili Gakovo.“²⁴³

„Svskog dana sam čekala čudo – vest da sam oslobođena. Saznala sam naime da moj muž Jani pokušava da nas izvuče iz logora i da je već napisao 13 molbi za naš otpust iz logora (na osnovu mešanog braka). Uvek su hteli da ga obeshrabre i govorili su mu: 'Šta se brineš, to su mrtvi ljudi.' [...] Jani je služio vojsku u skopskoj vojnoj oblasti koja posle rata nije imala adekvatne sisteme veze. On je zahvaljujući svom znanju telefonije osposobio taj sistem i time zadužio svog komandanta, jednog majora koji je hteo da ga nagradi. Jani ga je zamolio da spasi mene i Anicu iz logora. To se u to vreme smatralo nemogućim i bilo je potrebno više meseci i odlazak tog majora u Beograd, pisanja više molbi logorskoj upravi da bi to bilo konačno odobreno u Beogradu, 22. jula 1947. i rešenje je poslato u Gakovo. [...] Tog 7. avgusta 1947. sam se poslednjim snagama dovukla do drveta u centru Gakova, naslonila na njega i čekala dobošara koji je svakog dana objavljivao dnevne zapovesti. Kada je objavio 'neka se Koch Ana javi u komandaturu', znala sam da smo spašene. U komadaturi sam dobila otpusnicu iz logora za mene i Anicu i istog dana sam vozom krenula kući u Pančevo. Imala sam 40 kg i bila sam teško bolesna dok sam putovala kući, ali i beskrajno srećna jer je pored mene na drvenoj klupi voza bilo moje najveće blago – moje dete.“²⁴⁴

240 Nataša Milićević, „Neke forme prinudnog rada u Srbiji, 1944–50.“, u: *Zborniku radova Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945., 1945–1951.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010), str. 189.

241 Životna priča Johane Bukovac, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 26.

242 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 283.

243 Aleksandar Krel, *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 242.

244 Pismeno svedočenje Anne Koch.

Iseljenje, „transfer“, repatrijacija

Još dok su Nemci bili internirani po logorima, intenzivno se radilo na realizaciji njihovog iseljenja, te da se to pitanje reši i u okviru 'međunarodnih relacija',²⁴⁵ to jest da dobije odobrenje stranih sila. Podsetimo, Predsedništvo Ministarskog saveta DFJ saopštilo je još 11. juna 1945. godine da „Vlada Jugoslavije stoji na stanovištu da sve Njemce koji se nalaze u okviru granice Jugoslavije raseli i uputi u Njemačku, čim se za to stvore povoljni tehnički uslovi“. Država je preduzela konkretne korake da se iseljenje realizuje: prikupljala je podatke, pravila planove, bili su uključeni Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ i Ministarstvo saobraćaja. Tražili su se podaci o Nemcima koji se nalaze još u Jugoslaviji i koji „dolaze u obzir za iseljavanje“, takođe su se tražili podaci o polu i starosti, ali i informacija o onim Nemcima koji nisu jugoslovenski državljani, ali koji dolaze u obzir za iseljavanje. Inače ovi podaci bili su potrebni kako bi se pokrenulo pitanje iseljavanja Nemaca pred „međunarodnim forumima“ i kako bi se otvorila vrata da Nemačka primi jugoslovenske Nemce.²⁴⁶ Prema prvim podacima Ministarstva unutrašnjih poslova FNRJ u čitavoj zemlji nalazilo se za iseljenje 137.127 Nemaca: „Sve dalje podatke, kada će se početi sa iseljavanjem i u kolikim mesečnim ili nedeljnim kvotama, dostavićemo vam naknadno, čim po tom pitanju budemo postigli saglasnost Ministarstva saobraćaja.“²⁴⁷ Da je planiranje uzelo maha i da mu se već konkretno pristupilo, govori i dopis MIP-a jugoslovenskoj misiji u Beču 4. februara 1946. u kojem se navodi i briga o svojim lokomotivama i vagonima: „Molim [...] nastojte da se predaja Nemaca vrši na nemačkoj granici jer se lokomotive i vagoni *obično* ne vraćaju sa nemačke teritorije.“²⁴⁸ To govori da država po tom pitanju već ima iskustva, iako je sredinom jula 1945. godine onemogućeno isterivanje Nemaca iz Jugoslavije od strane savezničkih okupacionih vlasti. I u drugim dokumentima države postoje predlozi kako postupati u ovim situacijama, pa bi se moglo zaključiti da se prebacivanje Nemaca i dalje dešavalo.²⁴⁹

Brojke. Prema Ministarstvu unutrašnjih poslova FNRJ februara 1946. godine ima 130.388 Nemaca „koji bi došli u obzir za iseljenje“,²⁵⁰ posle čega je Ministarstvo inostranih poslova slalo dopis Vojnoj misiji u Berlinu da stupi u vezu s Kontrolnim većem po pitanju preseljenja Nemaca iz Jugoslavije u Nemačku i da traže odobrenje.²⁵¹ Međutim, taj se broj i dalje menjao, pa je mesec dana kasnije znatno opao, te ih je za iseljenje bilo 109.994.

245 Ministarstvo inostranih poslova DFJ u dopisu Predsedništvu Ministarskog saveta DFJ od 19. jula 1945. stoji: „[D]a će se najkasnije na mirovnoj konferenciji, a možda i pre pojavitii pitanje naših nemačkih manjina u međunarodnoj relaciji“, te se razmatra ko je Nemač, te kome se oduzima državljanstvo (kojoj „kategoriji“ Nemaca, a koji su izuzeci). V. Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), navodeći AJ, Beograd, fond 50.

246 MSP RS DA PA 1945, F-26, 7463. U dopisu kao što je npr. ovaj od 26.12.1945. MIP-a Saveznom MUP-u.

247 Dopis MUP-a FNRJ 22. januara 1946. Ministarstvu inostranih poslova, političkom odeljenju. MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 796.

248 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 873.

249 Recimo, Jugoslovenska misija u Beču predlaže da se Nemcima koji se transportuju van Jugoslavije oduzmu dokumenti i izdaju specijalne isprave, te da im se oduzmu dinari, sa čim se MIP slaže i traži od MUP-a mišljenje i odgovor. MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 2279 (od 5. marta 1946).

250 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 1496 (U dokumentu, strana 51/106, stoji spisak).

251 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 1599.

Od tog broja se 90% nalazilo na teritoriji Narodne republike Srbije, a ostalih 10% na teritoriji narodnih republika Hrvatske, Slovenije i BiH, od toga je:²⁵²

Muških	32.278
Ženskih	55.209
Dece	22.507
Ukupno	109.994

Zemljoradnici	80
Radnici	13
Intelektualci	5
Ostali	2
Ukupno	100%
Po zanimanju su: PA46, F51	

Sposobni za rad	69.281
Nesposobni za rad (starci, starice, deca i bolesni)	40.713
Ukupno	109.994 ¹

I dok su se skupljale informacije o Nemcima, i dok se lobiralo i pripremalo za iseljenje, maja 1946. godine CICR je došao do informacija da je situacija teška u vezi s Nemcima, a da se jedina pomoć ogledala u evakuaciji nemačke manjine. Po jugoslovenskim vlastima, evakuacija je principijelno bila odlučena u dogovoru sa Savezničkim vojnim snagama (britanskim i američkim),²⁵³ što će se kasnije pokazati kao netačnim.

Pozadina i opravdanje. Jugoslovenske vlasti zasnivale su svoj plan o iseljenju nemačke manjine na osnovu već pomenutog Potsdamskog sporazuma u okviru kojeg je postojao plan o preseljavanju Nemaca iz susjednih zemalja – Austrije, Poljske, Čehoslovačke i Mađarske, sa predviđenim početkom 1. januara 1946. godine. Potsdamska konferencija je, između ostalog, imala veoma važan uticaj na *Folksdojčere*, ali ne i na one Podunavske Nemce u Jugoslaviji. Naime, odlučilo se da se može izvršiti „transfer“ (ili humano preseljenje, kako se može pročitati, odnosno „uredno iseljavanje njemačkog stanovništva“,²⁵⁴ te „organizirano i na human način“) Nemaca iz Poljske, Čehoslovačke i Mađarske, ali se Jugoslavija ne pominje, pa ona rešava taj problem na svoj način.

Kad se već traži iseljenje velikog broja ljudi, ono se mora i opravdati. A opravdanje je nađeno u tome da se „sva nemačka manjina lišila svakog moralnog i pravnog osnova da živi još u buduću na jugoslovenskoj teritoriji. Većina pripadnika nemačke manjine, znajući svoju krivicu, ostavila je jugoslovensku teritoriju prilikom povlačenja nemačkih trupa; od pola miliona pripadnika nemačke manjine, ostalo je na jugoslovenskoj teritoriji svega još ukupno 110.000 osoba.“²⁵⁵

252 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 2619. Od početnih 137.127 januara 1946, došlo se do toga da se 11. marta 1946. taj broj smanji za oko 20.000 ljudi: MUP FNRJ u dopisu MIP-u.

253 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Rezime razgovora H.G.Beckha i dr Jaeggija od 13. maja 1946. godine, u potpisu H. G. Beckh.

254 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), str. 293–294.

255 Iz pisma MIP-a, bez datuma, niti beleške kome je upućeno, jer to ide dalje da se prevodi, ali spojeno je sa dokumentom/pismom šefa Jugoslovenske vojne misije u Berlinu, Avšiča iz Berlina 31. decembra 1945. godine o pitanju preseljenja Nemaca, MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 208/46. Ovaj broj se razlikuje, manji je, od broja koji nalazimo u drugim podacima, navedenim već ranije u tekstu.

Iako su se jugoslovenske vlasti uporno trudile da dođe do toga, sve uzimajući Potsdamski sporazum kao pravno sredstvo za iseljenje Nemaca, nisu uspevale. Veliki je broj dopisa koji svedoče o tome na koja se vrata sve kucalo. Tako se, na primer, već početkom 1946. jugoslovenska vlada obratila Američkoj ambasadi u Beogradu, isti upit ponovila je u maju, zatim Kontrolnom savetu, pa na Mirovnoj konferenciji stranih ministara u Londonu (januar 1947), ali bez uspeha.²⁵⁶ Sačuvan je šifriran telegram Ministarstva inostranih poslova u kojem se vidi da se dopis, formalan zahtev za preseljenje ove vrste, ne upućuje samo američkoj ambasadi, nego i drugima – sovjetskoj, britanskoj, američkoj i francuskoj ambasadi. Inače, MIP je imao već konkretan predlog iseljenja nemačke manjine koji je prosledio MUP-u i tražio je od njega da on da takođe neki predlog januara 1946. godine.²⁵⁷ Ipak, najviše nade polagalo se u Moskvu.²⁵⁸ Pošto ni posle silnih kontakata i dopisa nije bilo rezultata, tokom 1947. godine vlasti su im na neki (drugi) način olakšavale da pobegnu u inostranstvo. (O čemu je bilo reči u delu s prevezima.)

Rešenja? Iseljenje kod rodbine? Vlasti su smatrale da rešenje problema iseljavanja Nemaca može da dođe prvenstveno preko Sovjeta, pa su pokušavale da lobiraju, bilo u Jugoslaviji, bilo u SSSR-u. Obrazloženje SSSR-a aprila 1946. godine bilo je: da je to u tom trenutku nemoguće zbog teške „privredne prehrambene situacije u Nemačkoj“ prenoseći obrazloženje „Engleza i Amerikanaca“ sa konferencije Kontrolne komisije u Berlinu. SSSR je tada ujedno tražio da se stvari principijelno reše.²⁵⁹ Izveštavajući iz Berlina, jugoslovenski predstavnik Avšič objasnio je da je odluka da se negativno odluči po tom pitanju posledica Potsdamskog protokola, te kao što je već navedeno, posledica nemanja hrane u Nemačkoj. Zanimljiv je komentar Avšiča da su Sovjeti, da bi izbegli negativno rešenje, predložili da se ovo pitanje odloži. Ipak, na kraju, u ovom izveštaju stoji i predlog: „Do rešenja bi trebalo Folksdoječere zaposliti jer će uvek biti dovoljno vremena da ih sakupite.“²⁶⁰

Da je, u načelu, i kod saveznika postojala nekakva želja da se dozvoli iseljenje nemačke etničke manjine iz Jugoslavije u Nemačku i Austriju, vidimo iz čestih dopisa međunarodnih humanitarnih organizacija, te iz brojnih zahteva za repatrijaciju i pomoć, često i individualnih. Kao rešenje, kako se javljalo iz Berlina, video se predlog da Rusi prime Nemce u svoju zonu, jer Englezi više ne mogu da prime Nemce iz Poljske (to je generalno već postao problem i za Nemce iz zemalja pokrivenih Potsdamskim protokolom),²⁶¹ a opet, sa druge strane, poljski Folksdojčeri imaju prvenstvo u ruskoj zoni. Zato se u septembru 1946. godine predlagalo „da se pokuša prvo sa preseljenjem onih porodica koje imaju deo svojih članova već u Nemačkoj... Za ovo bi morali imati podatke koji se verovatno mogu prikupiti u zemlji od samih Nemaca, a ako se vi slažete sa ovim mogli bi i mi preko novina tražiti da se zainteresovani prijave.“²⁶² Da je Ministarstvo inostranih poslova ovo videlo kao dobro rešenje, govori i dopis MUP-u FNJR da se ustanove spiskovi sa imenima i drugim podacima i zahtev za informacijom gde se sada nalaze „odbegli članovi“ tih porodica u Nemačkoj.²⁶³ I zaista, novembra 1946. godine MUP FNJR poslao je spisak logorisanih Nemaca civila koji imaju odbegle ili od ranije nastanjene članove porodica u Nemačkoj i Austriji. Navodi se da u prilogu ima 100 spiskova za teritoriju NR Srbije (u Diplomatskom arhivu MSP-a može se naći samo njih nekoliko, ujedno se mogu naći i pojedinačne molbe za repatrijaciju iz Austrije).²⁶⁴

256 Zoran Janjetović, „The Disappearance of the Germans from Yugoslavia: expulsion or emigration“, u: *Tokovi istorije*, 1-2/2003 (Beograd, INIS, 2003), str. 86.

257 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 3687.

258 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 734.

259 MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 3887/46, razgovor gen. Velebita sa sa savetnikom Koželjnikovim, sovjetskim otpravnikom poslova 8. aprila 1946.

260 MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 5050/46. Iz Berlina dopis Avšiča MIP-u 4. Maja 1946. po pitanju folksdojčera.

261 MSP RS DA PA 1947, F-89, NEM-60, 417550. MIP dostavlja Predsedništvu Vlade FNJR i MUP-u FNJR. Predmet: iseljenje Volksdeutscher-a, od 20. septembra 1947.

262 MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 10672/46. Telegram iz Berlina, Avšič, od 5. septembra 1946.

263 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 2619. Na to MIP šalje dopis MUP-u FNJR 11. septembra 1946. 1947, F-65, JUG-650, 10672/46.

264 MSP RS DA PA 1947, F-65, JUG-650, 13374, MUP FNJR 12. novembra 1946. šalje podatke o 'folksdojčerima' MIP-u.

Inače, nije se videlo da bi se ovo pitanje moglo rešiti na legalan način, kako se navodi u jednom od dopisa iz 1947. godine.²⁶⁵ Vlasti nisu odustale, pa su na proleće 1947. ponovo lobirale i skretale pažnju Sovjetima da i dalje stoji nerešeno pitanje 110.000 domaćih Nemaca.²⁶⁶

I drugi se trude. Utisak je da je CICR početkom aprila 1946. godine bio nestrpljiv i zbunjen, zbog informacija koje je dobijao i od svog predstavnika u Beogradu da će se iseljenje desiti, ali nikako da se to i ostvari.²⁶⁷ I druge humanitarne organizacije bave se pitanjem izbeglih/repatriраних, kao što je *Christliches Hilfswerk (CH)* u Salzburgu koja se bavio hiljadama Nemaca koji su se već nalazili u Austriji i koji su došli iz Jugoslavije februara 1947. godine. CH je kontaktirao Jugoslovensku vojnu komisiji pri MIP-u s molbom da se puste oni čiji su roditelji evakuisani, za šta je ministar pokazao razumevanje, ali je primetio i da se mora tražiti odobrenje zemalja kroz koje bi konvoj prolazio. I *Hilfswerku* ostaje jasno da je na Jugoslaviji da se nosi sa dobijanjem dozvola za Nemačku, odnosno tranzit kroz Austriju i Mađarsku. Vršio je pritisak i da CICR kontaktira s američkim vlastima u vezi sa molbom za dobijanje dozvola za ulazak u Nemačku.²⁶⁸ Naravno, i pored lobiranja CICR-a i komuniciranja sa Saveznicima, za nemačku etničku manjinu sve je ostalo isto. Novembra 1947. francuski predstavnik Savezne kontrolne komisije čak je i sam saopštio CICR-u, doduše nezvanično, da će sva traženja CICR-a u vezi s dobijanjem dozvole verovatno doživeti neuspeh.²⁶⁹

Uprkos svemu – transporti. Put za Nemačku i Austriju. Država je u više navrata pokušavala da Podunavske Nemce otpremi iz zemlje i uputi ih za Austriju i/ili Nemačku. Neki su imali blagoslov saveznika, neki ne, posebno kasnije, posle avgusta 1945. godine, kad su saveznici zabranili njihov ulazak zbog teške ekonomske situacije i velikog priliva *Folksdojčera* iz drugih zemalja u Nemačku i Austriju. Uprkos tome, država je i dalje pokušavala, pa i realizovala „iseljenje“, a uslovi u kojem su se našli transportovani Nemci bili su više nego loši. Najčešće su tek ljudi iz CICR-a i drugi zvaničnici, uglavnom u Austriji, pokatkad u Mađarskoj, konstatovali jako teško stanje ljudi u tim transportima. Jedan od transporta je činilo 1000 osoba iz Jugoslavije i Čehoslovačke, od toga 150 dece (bebe od 14 dana do dece od 14 godina). Ljudi su bili smešteni u stočnim vagonima, 50–70 ljudi po vagonu, bez sanitarne opreme (januar 1946).²⁷⁰ U jednom od izveštaja stoji: „Od bolesti smržavanja, proliv, upala pluća, vlada teška iscrpljenost. Od pre tri dana prvi put su dobili toplu hranu, za decu i bebe nema ništa hranljivo. [...] Iako je barem 40% ljudi potrebna bolnička nega, samo je 12 osoba odvedeno u bolnicu. Nastupilo je više smrtnih slučajeva.“²⁷¹ Nije reč samo o transportu Nemaca iz Jugoslavije, nego i iz Mađarske i Rumunije, koji su se zaustavili u Austriji. U brojnim izveštajima stajalo je da su se ljudi često nalazili u stanju neuhranjenosti (maj 1946).²⁷² *Caritas* je upozoravao da ove izbeglice, Nemci sa Balkana i iz Mađarske, nisu svojevredno u

265 MSP RS DA PA 1947, F-89, NEM-60, 417550. MIP dostavlja Predsedništvu Vlade FNJR i MUP-u FNJR. Predmet: iseljenje Volksdeutscher-a, od 20. septembra 1947.

266 MSP RS DA PA 1947, F-64, JUG-630, 44966. MIP Ambasadi u Moskvi, 22. marta 1947.

267 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Nota Delegacije CICR-a u Beogradu od 9. aprila 1946.

268 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Nota Delegacije CICR-a u Berlinu od 17. februara 1947.

269 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Nota delegaciji CICR-a u Berlinu, Meyeru od 3. novembra 1947.

270 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Dopis za delegaciju CICR-a u Beču od 22. januara 1946.

271 ACICR, B G 97, Minorités allemandes „Volksdeutsche“ en Allemagne et en Autriche 1945–1946. Izveštaj od 22. januara 1946.

272 ACICR, B G 97, Minorités allemandes „Volksdeutsche“ en Allemagne et en Autriche 1945–1946. Iz Linz-a 20. maja 1946.

transportu.²⁷³ I zvaničnici delegacije jugoslovenske vlade pisali su o ovim transportima i o tome se govori u jednom od izveštaja. Naime, kako se navodi u njemu, o ovom slučaju su pisale i bečke novine *Nojes Esterajh* pod naslovom „Tri hiljade izbeglica iz Jugoslavije u Beču“, a posebni dopisnik *Dejli Telegrafa* iz Beča javio je i da su protiv dolaska protestovale britanske i američke vlasti. Britanska služba je o jednom izbegličkom transportu navela da je stigao 20. januara 1946. sa 1500 do 1700 izbeglih, da je voz je bio nedelju dana na putu, da je na putu umrlo četvoro ljudi, a pri dolasku u Beč jedna osoba. Vagoni su otvarani jednom dnevno, a putnici nisu ni primali hranu svaki dan, i nikako više od jednom dnevno. U bolnicu je sprovedeno šest osoba. Iz transporta je pobjegla većina ljudi.²⁷⁴ Amerikanci su naveli da Jugoslavija nije imala odobrenje za transport, a navedeno je i teško stanje putnika, bez dovoljno hrane, a i da je više njih preminulo.²⁷⁵

Nigde ničiji. Nije, nažalost, usamljen slučaj posle jula 1945. godine da su Nemci iz Jugoslavije transportovani za Austriju odnosno Nemačku ostali „zaglavljani“, pa niti su mogli da nastave dalje, niti su mogli da se vrate u zemlju. Susedne zemlje ih nisu primale, te su na granici bili upućivani natrag ka Jugoslaviji. Naime, kako su Čehoslovačka, Mađarska i Jugoslavija počele s masovnim iseljenjem nemačke etničke manjine, austrijska vlada se usprotivila i prosvedovala kod saveznika da se zatvore austrijske granice s obzirom da je veliki broj raseljenih osoba predstavljao za Austriju veliki privredni, politički i društveni problem.²⁷⁶ O tome je izvestio *Caritas* i naveo da se ovim blokiranjem puta samo nastavlja „njihov put patnje za koju su verovali da se završava“. Izveštaj je dao detaljan opis teške situacije i njene složenosti: američka i engleska zona zatvorene su za transport pošto „putnike“ smatraju za ruske izbeglice. Ruska zona Beča nema prostor za smeštaj izbeglica. Imajući u vidu da je to prolazni logor, do sada su sve balkanske Nemce slali nazad. U francuskoj zoni su kapaciteti prepunjeni. „Ovim ljudima ostaju dve mogućnosti: da u parkiranim vagonima tamo ostanu. Bili su šest nedelja u tri vagona, 80 ljudi i 29 dece. Ili su tamo-amo premeštani od jednog mesta do drugog da bi konačno bili ostavljeni u baraci kao stalna smetnja austrijskom saobraćaju. Verujemo da poseduju pravo na to i da se princip primenjuje da niko ne može da bude primoran tamo da ide, da strahuje, da će da ga proganjaju. Predlažemo da te ljude do generalnog regulisanja smestite adekvatno u englesku, američku, francusku zonu i da se pobrinete za dalji transport.“²⁷⁷

Teška sudbina onih koji su završili u vagonima: transport u jugoslovenske logore. Još gore od okolnosti u kojima su „zaglavili“ Podunavski Nemci izbegli u Austriju bilo je njihovo vraćanje u Jugoslaviju, a potom interniranje u logore. Na primer, od jula 1945. godine prebačeno je iz Mađarske natrag na jugoslovensku teritoriju 1052 Nemca,²⁷⁸ pošto Rusi nisu odobrili dalje prebacivanje kod Velike Kanjiže (Mađarska). Potom je Zemaljska komisija za repatrijaciju Nemaca na teritoriji Hrvatske pokušala te iste Nemce, sa još 3000 novih, prebaciti u Austriju preko Maribora. I to je bilo bezuspešno jer to nije dozvolila Saveznička engleska vojska. U izveštaju stoji da su tada vratili Nemce u unutrašnjost zemlje, priključili ih u logorima ostalim Nemcima dok se ne uzmogne dalje prebacivanje. Ovde se isto kao i u brojnim drugim izveštajima navodi kako „sa svim ovim Nijemcima imamo strašnih poteškoća, kako u pogledu ishrane, tako smještaja i dr. Naročita opasnost prijeti od zaraznih bolesti, jer uslijed pomanjkanja lijekova i podesnih skloništa, te velike sunčane žege tu i tamo imamo nekoliko slučajeva oboljenja pa i smrti od raznih zaraznih bolesti.“²⁷⁹

273 ACICR B G 97, Minorités allemandes „Volksdeutsche“ en Allemagne et en Autriche 1945–1946. Memorandum od 20. avgusta 1946.

274 O svemu tome stoji u ovom dokumentu. MSP RS DA PA 1946, F-51, sign. 1275.

275 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 933.

276 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwabern in Kroatien, 2002), str. 295.

277 ACICR B G 97, Minorités allemandes „Volksdeutsche“ en Allemagne et en Autriche 1945–1946. Memorandum od 20. avgusta 1946.

278 Stoji u dopisu iz MUP-a Hrvatske za MUP DFJ jula 1945.

279 MSP RS DA PA 1945, F-26, NEM-7, 4390.

I tako vreme prolazi... Ni 1947. godine situacija u kojoj se nalaze Podunavski Nemci se ne popravlja i oni se još nalaze u logorima. Dozvole saveznika za njihovo izručenje Nemačkoj i Austriji i dalje su na dugom štapu. U septembru 1947. CICR želi da se obrati Kontrolnoj komisiji u Berlinu i Beču pošto „situacija tih hiljada ljudi čini se tragičnim, izgubili su svoje domove, sredstva za život i često svoje porodice koji su napustili zemlju“,²⁸⁰ ali nema puno nade da će se nešto promeniti ni u novembru 1947. godine.²⁸¹ To se kasnije i potvrđuje – još nikakvo rešenje nije doneto.

Ni u februaru 1948. ulaz u Nemačku i Austriju nije bio moguć, te je CICR tražio neko drugo rešenje, poput imigracije u prekomorske zemlje.²⁸² Jedna od tih zemalja je i Brazil, sa čim izgleda da je brazilski ministar saglasan i kaže da ima dobra iskustva.²⁸³ U martu 1948. godine situacija je nepromenjena i CICR već traži bilo kakve informacije koje bi prosledio osobama koje se raspituju za svoje u Jugoslaviji,²⁸⁴ pošto i dalje primaju mnogobrojne zahteve i upite.²⁸⁵

Očigledno poučeni prethodnim iskustvom i kontradiktornim informacijama, CICR traži garancije od jugoslovenske vlade maja 1948. godine, pre nego što podnese zahtev Saveznoj komisiji u Austriji u vezi s repatrijacijom.²⁸⁶ I konačno, 13. maja iste godine CICR saopštava: „Imamo čast da vas obavestimo da su sve osobe koje žive na teritoriji Jugoslavije koji su se registrovali kao austrijski građani stavljeni na raspolaganje austrijskom predstavništvu u Beogradu, grupa od 62 osobe otišla je 19. marta 1948. u Austriju, a 2 od 50 osoba biće evakuisana za nekoliko dana čim date osobe budu dobile neophodne dokumente za njihovo putovanje. Pored toga osobe koje žele da odu iz Nemačke mogu uputiti bez intervencije CICR svoje zahteve za repatrijaciju kao i sve druge osobe koje žele da napuste Jugoslaviju.“²⁸⁷ Međutim, proces pregovaranja nije prošao bez poteškoća, pogotovo kad se radilo o zarobljenicima, koji su vođeni po spiskovima, a onda ih odjednom više nije bilo. MUP je objasnio: „Mi smo odgovorili da je to moguće jer smo oko 10.000 repatrirali možda je neki i umro i za takvog smo poslali smrtovnicu a možda je neki i pobegao.“²⁸⁸

Zanimljivo je, kad je započela zvanično repatrijacija, da CKJ izjavljuje da jugoslovenski Nemci imaju mogućnost da se nastane po njihovom nahodanju i u samoj Jugoslaviji.²⁸⁹ U avgustu 1948. nailazimo na prve konkretnije dopise u vezi sa repatrijacijom dece čiji roditelji žive u britanskoj zoni u Austriji.²⁹⁰ A što se tiče mogućnosti da se repatriraju Nemci u Južnu Ameriku iz zabeleške iz MIP-a o vođenom razgovoru vidi se da je Ehrenhold,

280 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Ekspoze o viđenju puta predsednika Gloora u Beogradu, od 15. septembra 1947.

281 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Nota delegacije CICR u Londonu od 7. novembra 1947.

282 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950, CICR CKJ-u Olgi Milošević od 13. februara 1948.

283 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Predmet: „Notre correspondance avec la Croix-Rouge yougoslave au sujet des civils „volksdeutsche“, od 7. juna 1948.

284 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Predmet: „Minorités dites „Volksdeutsche“ en Yougoslavie, réunion des familles dispersées, autorisation d’entre en Allemagne“, od 13. marta 1948.

285 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Dopis za CKJ iz Ženeve od 23. marta 1948.

286 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Dopis Delegaciji CICR-a u Beču od 3. maja 1948. Predmet: „Minorités germaniques se trouvant encore en Yougoslavie“.

287 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. Dopis CKJ CICR-u od 13. maja 1948.

288 MSP RS DA PA 1946, F-57, MO-85, 7718. O tome da su neki repatrirani, iako nedozvoljeno, govori i razgovor direktora MKCK iz Ženeve Georges Dunand koji je zajedno s dr Jaegyjem došao u MUP FNRJ, odeljenje za ratne zarobljenike (sve ovo piše u izveštaju Pavlovića, od 26. juna 1946), a prisutni su bili i Pavlović, načelnik odeljenja, Georgijević iz UDB-e za Jugoslaviju i „prevodilac antifašista“ dr Draksler. Iz izveštaja MUP-a.

289 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. CICR Agence centrale des prisonniers de Guerre za CICR Division des Prisonniers, Internés et Civils, Dopis iz Varšave 23. jula 1948, Civils allemande en Yougoslavie.

290 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. CICR piše CKJ-u 12. avgusta 1948.

predstavnik Crvenog krsta „pokrenuo je pitanje Volksdeutchera tj. da li bi se (jugoslovenska, prim. aut) Vlada složila da u određenim godištimu oni se pošalju u Južnu Ameriku. Rekao je da je čuo da su oni pušteni iz logora i da žive slobodno na teritoriji Jugoslavije. Odgovorio sam da su već odavno pušteni i da ne dolazi u obzir da se preseljavaju zasada u Južnu Ameriku.“²⁹¹

Važno je pomenuti da su se i ranije rešavali pojedinačni slučajevi repatrijacije, kao što je to primer repatrijacije francuskih Nemaca koji su bili nastanjeni u Jugoslaviji. Francuska vojna uprava je u Nemačkoj po nalogu Francuskog ministarstva stanovništva preuzela da repatriira iz Beograda 257 ljudi.²⁹² Ovaj slučaj vredi ovde navesti i zbog dopisa u kojem se Ministarstvo narodne odbrane obraća MIP-u 18. februara 1946: „Francuzi traže i one zarobljenike Njemce koje su ranije odbijali. Ali to traže dosta oprezno, jednim aktom 22, drugim 3, trećim 1 itd. Mi smo zauzeli stav da im ništa ne damo. I ako verujemo da ih oni ne bi upotreбили za političku kampanju protiv nas, ipak je bolje da rade za nas nego za njih. Pretstavnici njihove vojne misije često urgiraju, a mi im usmeno odgovaramo da su to Njemci, jer su ih oni već jedanput odbili od repatrijacije. [...] Imamo kopiju akta vojnog atašea pri Britanskoj ambasadi u Beogradu od 8. januara 1946, sa kojim nas obavestava da su Britanci spremni svakih 15 dana primiti po 500 Njemaca ili Austrijanaca. [...] Vrlo je interesantno, otkuda ovolika briga tolikih stranih ustanova za naše zdrave zarobljenike, a po pitanju repatrijacije invalida i nesposobnih moralo je čekati od jula 1945. do danas. Obzirom na političku situaciju i mobilizacione kampanje u blizini naših granica, mi smo mišljenja: da nikako ne repatriiramo zdrave zarobljenike, jer ako treba da rade imaju dovoljno posla i kod nas, a ako ih nameravaju upotrebiti za kakav drugi cilj da je bolje da su u našim rukama.“²⁹³

I onda su otišli sami... Kampovi su raspušteni 1948. godine, ali to nije donelo kraj mukama Podunavskih Nemaca. I dalje nisu slobodni, imaju ugovore na tri godine – obavezni rad. S druge strane, raspuštanje kampova pokazuje i da je politika prema Podunavskim Nemcima postala blaža, te se otvara mogućnost legalnog iseljavanja. Međutim, vlasti se trude da to ide uz mnogobrojne (birokratske) poteškoće i za veliki novac. Jedan od uslova jeste i postojanje rodbine u Nemačkoj i Austriji. Ali, šta je s onima koji je nemaju tamo?

Godine 1951. FNRJ je donela ukaze o ukidanju ratnog stanja sa SR Austrijom i SR Nemačkom, te od 1952. iseljavanje ide lakše, a odobrava se i pojedinačno iseljavanje. Do tada je bilo moguće samo preko liste CK, u okviru spajanja porodica, a od 1955. znatno je pojednostavljeno iseljavanje.²⁹⁴ Kako je to izgledalo, govore sugrađani nekadašnjih komšija:

„Šta se s tim Švabama desilo, kud je to... a ovi koji nisu bili deportovani, išli su s nama u škole i posle sami su otišli za Nemačku. Prodavali svoje kuće i otišli sami. Na primer, jedan je bio Matija Tot, ima je dve lepe kćerke, moj brat se zabavljao s jednom, on je otišao, prodao je i kuću, i fiću i otišao za Njemačku, mnogi su posle otišli. Jedni su išli sa mnom u školu, neki Franjo, ima tri sina, taj Franjo išao sa mnom u školu. Oni su među zadnjima otišli.“²⁹⁵

„Da li i šta se u to vreme pričalo šta se dešava s vašim komšijama Nemcima? Ne sećam se, samo znam pedesetih, 1952, 1953. su počeli polako da odlaze. I onda su odlazili jedno po jedno, pa se smanjilo...“²⁹⁶

Jugoslovenske vlasti ipak nisu, na kraju krajeva, ni preterano zadovoljne, jer to je predstavljalo odlazak radne snage. Naime, u jednom od dopisa (od 29. oktobra 1948. godine) Ministarstva unutrašnjih poslova, upućenom

291 MSP RS DA PA 1948, F-111, MO-22, 423456. Razgovor Vlahova, pomoćnika Ministra Ministarstva inostranih poslova, Ehrenholda, Kriste Đorđević (CKJ) i Vejvode.

292 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 1366.

293 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 1849. U potpisu dopisa načelnik pukovnik Ilija F. Pavlović.

294 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), str. 297–298.

295 M. C. (1936), Kljajićevo.

296 J. V. (1940), mesto u Bačkoj.

Ministarstvu inostranih poslova, FNRJ šalje nove planove prevoženja zarobljenika. Tu stoji: „U opštoj repatrijaciji nastupili su novi momenti: Svi folksdojčeri iz Jugoslavije ostaju u FNRJ, pa su iz plana izostavljeni.“²⁹⁷ Vlasti ih više ne proteruju, ali ljudi, preživевši sve nedaće, s velikim sramom i stidom, bez osnovnih ljudskih prava, imovine, ali i bez rodbine i članova porodice, odlučuju da izbegnu iz Jugoslavije i potraže sebi novi dom.

Repatrijacija dece

*Molim za repatrijaciju moje devojčice*²⁹⁸

Iako se repatrijacija pominje u svim zvaničnim dokumentima u kojima se pojavljuje pitanje spajanja dece sa roditeljima/rođacima, u pravom smislu reči teško je govoriti o repatrijaciji. S jedne strane, repatrijacija predstavlja (dobrovoljni) povratak u zemlju rođenja iz zemlje izbeglištva, što ovde nije slučaj, jer su deca uglavnom rođena na prostoru FNRJ. S druge, iako pripadnici nemačke manjine, ta deca su deca državljana FNRJ.²⁹⁹ Deca su tretirana u ovom slučaju kao roditelji, to jest kao članovi porodica koji su podnosili zahtev za repatrijaciju deteta, kao osobe koje nemaju jugoslovensko državljanstvo.³⁰⁰

Kako se desilo da su roditelji odvojeni od svoje dece, pa se sad moraju spajati? U mnogim dokumentima upućenim CKJ i drugim relevantnim instancama u okviru kojih roditelji traže svoju decu vidi se da su oboje, ili makar jedno od njih, najčešće internirani u Rusiju na prisilni rad. To se vidi uglavnom iz izveštaja MUP-a ili mesnih narodnih odbora, te iz molbi/obrazaca koje su roditelji morali da dostave. Osim interniranja u SSSR, razlozi za odvajanje od dece jesu smeštanje u logor, smrt u logoru, „odnet“ u Austriju, beg iz Jugoslavije³⁰¹ i tako dalje.

Gde se nalaze u vreme traženja? Mi nismo sigurni, pitajte decu. U momentu traženja ili u vreme kada se dete upućuje svojim roditeljima/roditelju, koji se najčešće nalaze u Austriji i Nemačkoj, logori više ne postoje, te se deca nalaze na raznim mestima: kod svojih deka/baka, rođaka, u dečijim domovima. Postavlja se pitanje kako su dospeli u domove na toliko različitih mesta, širom Jugoslavije, a deca su najvećim delom iz Vojvodine. U jednoj molbi (na formularu), koja se odnosi na decu iz Starčeva, navodi se kao trenutno boravište „negdje u Srbiji, bili su u Kraljevićevu 1947“. Za drugo dete se može videti u okviru jednog zahteva da je iz okoline Sombora dospelo u jedan od domova u blizini Varaždina. U molbi oca koji traži svoje dete stoji da je majka s tim detetom i ostalo četvoro dece bila u logoru Kruševlje, u kojem je jedno dete umrlo (1945), a potom je traženo dete odvedeno u logor Gakovo.³⁰² Jedno je pak iz Krnjaje/Kljajićeva završilo u Dečijem domu Slavija – Kotor.³⁰³ Za dosta dece se ne zna gde su, ne znaju ni roditelji, ni vlasti. Naime, tako su neki roditelji ostavili decu kod svojih roditelja, ali kako su oni umrli u logoru Gakovo, ne zna se gde su deca na kraju dospela.³⁰⁴ Neki imaju vesti samo do nekog vremena jer se dešavalo da se deca sele iz jednog mesta u drugo,³⁰⁵ na primer, iz Buljkeša u Sloveniju (dvoje dece, ali u različitim domovima),³⁰⁶ iz Koluta u Dečiji dom Debeljača.

297 MSP RS DA PA 1948, F-90, JUG-56, 427784.

298 Završna rečenica iz molbe jedne majke 3. juna 1948. da joj se dete repatrira u Austriju kod nje. Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468.

299 Sanja Petrović Todosijević, „Na putu. Repatrijacija dece pripadnika nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata (1948–1956)“, *Tokovi istorije* 3/2012 (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), str. 194.

300 Sanja Petrović Todosijević, isto, str. 210.

301 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468 (Povereništvo unutrašnjih poslova, Novi Sad, Komitetu za socijalno staranje Beograd).

302 Jugoslovenski CK 1950, ibid.

303 Jugoslovenski CK 1950, ibid.

304 Jugoslovenski CK 1950, ibid.

305 Jugoslovenski CK 1950, ibid.

306 Jugoslovenski CK 1950, ibid.

U procesu repatrijacije ima slučajeva da država ne zna tačno gde su deca, iako je izvesno da su u nekom od dečijih domova. Primer tome govori slučaj Paula i Petera [...]. Pri procesu repatrijacije država šalje upit upravi dečijeg gde se nalazi Paul: „Ukoliko Paul nije više u vašem domu [...] naznačite kada je i gde upućen. Isto tako u izveštaju naznačite u kome se dečjem domu sada nalazi brat maloga Paula, Peter [...], rođen 1936, o čemu treba pitati Paula.“³⁰⁷ U ovim molbama i zahtevima roditelja da im se deca vrate, odnosno repatriiraju, osim što se može pročitati šta se desilo sa decom, može se između redova čitati i težina njihovih sudbina:

„U mesecu decembru 1944. kao stanovnik Nove Gajdobre... odvedena sam na rad u Sovjetski Savez. Moje dete Katarina, 41. godiste... predato je tada mojim roditeljima... koji su tada stanovali još u Novoj Gajdobri. 1. aprila 1945. smešteni su moji roditelji zajedno sa mojom kćericom K. logor Jarak. Majka mi je u tom logoru umrla i dete je na to predato mom ocu, koji se u to vreme nalazio u logoru Pašičevo. Docnije je dete odvojeno od mog oca i predato je Dečjem domu u St. Kanjiži, u 1946 godini. Od tog vremena izgubila sam svaki trag za mojim detetom.“³⁰⁸

Povereništvo socijalnog staranja Novi Sad Komitetu za socijalno staranje Beograd: „[I] ustanovili smo sledeće: da se dete nikada nije nalazilo kod F. P. iz Apatina, nego se ono nalazilo kod svoga dede i babe V. J. i R, koji su logorisani, te je i dete sa njima zajedno bilo u radnom naselju. U Povereništva za unutrašnje poslove obavешteni smo, međutim, da je baba deteta umrla u radnom naselju 1947. godine, dok je V. J. sa Francom pobegao iz radnog naselja još 1947. godine. Prema tome nismo u mogućnosti da vas izvestimo o njegovom sadašnjem mestu boravka.“³⁰⁹

MNO izveštava o devojčici koja tada ima 13 godina da njen rođak (njegovu prezime i devojačko prezime majke je isto) i on ne zna gde se ona nalazi, kaže, možda je kod babe, ili možda negde drugde. Međutim, srećom, pa njena majka zna i navodi tačno osobu (nemačkog porekla) i mesto gde se dete nalazi.³¹⁰

MUP FNJR, Uprave državne bezbednosti, Jaša Tomić, septembra 1950. piše sledeći dopis: „E. T. rođena 1935 godine... po narodnosti je Nemica, bez državljanstva, potiče iz siromašne seoske porodice. Imenovana se sada nalazi u dečijem domu 'Marija Bursač' u Konaku gde živi kao nezbrinuto dete. Pošto uči školu i kao đak je dosta dobar. U poslednje vreme se razbole od tuberkuloze TBC i nalazila se u sanatorijumu oko 2 meseca a sad je došla ponovo u Dom. Kao dete je mirno i povučeno. Njen otac D. E. povukao se sa Nemcima u povlačenju 1944 godine i sada se nalazi u Minhenu/Nemačka/. Njen otac podneo je molbu da mu se dozvoli iseljenje deteta za Nemačku, te u vezi s tim, naše je mišljenje da mu se može odobriti da dete odvede kod sebe, a s obzirom i da je bolesna od TBC, te od nje neće društvo videti neke naročite koristi, kao bolesno.“³¹¹

Domovi, razdvojenost braće i sestara. Domovi su često improvizovani, s obzirom na veliki broj ratne siročadi. Deca Podunavskih Nemaca su neko vreme isključivo delila sudbinu svojih roditelja, kada su zajedno bili smešteni u logorima, ali kasnije su odvajani. Prva grupa dece izvedena je iz logora Knićanin 27. juna 1946. godine i smeštena u novoosnovani dom u Bajši, a do kraja oktobra 1946. iz domova Knićanin, Gakovo, Molim i Sremska Mitrovica smešteno je po vojvođanskim domovima 1293 dece.³¹² Iako je prvobitna namera jugoslovenskih vlasti bila da iz logora izvedu decu koja su ostala bez roditelja, Komitet za socijalno staranje Vlade FNJR doneo je

307 Jugoslovenski CK 1950, ibid.

308 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatriirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468.

309 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatriirane dece folksdojč. Od sl. R–Z, broj fascikle 470.

310 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatriirane dece folksdojč. Pd sl. A–H, broj fascikle 468.

311 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatriirane dece folksdojč. Od sl. R–Z, broj fascikle 470.

312 Sanja Petrović Todosijević, „Na putu. Repatrijacija dece pripadnika nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata (1948–1956)“, *Tokovi istorije* 3/2012 (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012). str. 201.

odluku da se sva izvedu, jer „zbog teškog stanja u logorima u pogledu ishrane, stambenih prilika, higijenskih mogućnosti deca se u logorima muče“. Naravno, ova odluka je naišla na otpor u logorima,³¹³ ljudi su se bojali će ih izgubiti. Iako je namera bila da se deca smeste u dečje domove, to nije bilo moguće: mnoga od njih bila su u veoma lošem stanju, pa je bilo potrebno prvo obezbediti karantin da se oporave, a taj oporavak znao je dugo da traje.³¹⁴ Ni sam život u domovima nije bio lak. Bili su nenaviknuti na drugi jezik, često im je bio i sasvim nepoznat, prilazili su drilovanje da budu rodoljubi, da se liše verskih osećanja i da nemaju više „sklonost ka čežnjom za krajem i rodbinom“.³¹⁵

Oni su razdvojeni ne samo od svojih roditelja, nego i jedni od drugih. Tako su npr. braća iz Starčeva, između kojih je razlika dve godine, razdvojena tako da je jedan završio u Sopotu (uža Srbija), drugi u Krušedolu (Vojvodina).³¹⁶ Iz Sekića, jedno dete je sada u Dečijem domu u Zrenjaninu, a drugo u dečjem domu u Crkvenici.³¹⁷ Iz Krnjaje, jedno dete, rođeno 1934. godine, našlo se u Domu učenika u privredi broj 1 u Novom Sadu; drugo, koje je rođeno 1936. godine, u Dečijem domu u Kanjiži; a treće, godište 1942. u Dečijem domu u Starčevu.

Dečji domovi bili su brojni, a ovo su neki od njih u Vojvodini: Bačka Palanka, Srednjoškolski dom Bela Crkva, Dečije oporavilište Bela Crkva, Apatin, Bečej, Volosdiovo, Vlajkovac, Vršac, Kovin, Titel, Konak, Kanjiža, Kovačica, Dečije oporavilište Krušedol, Miloševo, Mol, Stari Lec, Vera Gucunja Sombor, Temerin, Zrenjanin, Futog, Uljma, Dom učenika u privredi – Ruma, Golubac, Dom učenika u privredi Pančevo, Srednja poljoprivredna škola Vrbas, Debeljača, Upravi Doma učenika u privredi u Novom Sadu. Računa se da je broj dečjih domova premašio brojku od stotinu,³¹⁸ a neka deca promenila su čak 15 domova.

Obimna dokumentacija i administracija. Da bi se realizovala repatrijacija jednog deteta, potrebno je da se ispuni puno uslova i mnoštvo papirologije. Sačuvan je veliki broj dopisa između mesnih odbora, MUP-a, CKJ-a, domova za decu, Povereništva za socijalno staranje. O dokumenata su bile potrebne potvrde (npr. iz Austrije), molbe, zahtevi, i to samo u okviru jednog predmeta. Po rečima jednog od predstavnika jugoslovenskih vlasti, nadležnog za ovo pitanje, repatrijacija je jedan spor i mukotrpan posao.³¹⁹ Zahtevi i molbe rešavali su se u roku od nekoliko meseci (u jednom primeru, trajalo je to od juna 1950. do proleća 1951. godine), pa do nekoliko godina (od jula 1948. do septembra 1950. godine).³²⁰ Neformalne molbe preko CICR-a ili CKJ stizale su mnogo pre

313 Ibid, str. 202.

314 Ibid, str. 202, 203.

315 Ibid, str. 206.

316 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468.

317 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468.

318 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 256.

319 ACICR B G 97, Minorités 1939–1950, dopis iz Ženeve od 29. Avgusta 1949. o sastanku Jouberta i Beckha sa Caveney, (Allied Commission za Austriju, US-element), enfants „Volksdeutsche“ en Yougoslavie – enfants yougoslaves en Autriche.

320 Procedura potonjeg primera izgledala je ovako: molba Jugoslovenskoj komisiji za repatrijaciju (Beč) poslata je 10. jula 1948. godine, sledeći dokument Komiteta za socijalno staranje Političkom predstavništvu FNRJ Delegaciji za repatrijaciju (Beč) u kojem se traži potvrda austrijskih vlasti da je molilac zaista otac tog deteta i to dana 13. jula 1949. godine. Otac je 29. novembra 1949. godine podneo zvaničan zahtev, popunivši odgovarajući formular; potom je Političko predstavništvo FNRJ u Austriji, Delegacija za repatrijaciju, 17. maja 1950. godine poslala Komitetu za socijalno staranje u Beogradu potvrdu da je to zaista otac (dakle, posle pola godine). Nakon toga, 26. juna 1950. godine Ministarstvo socijalnog staranja NRH, planski odjel–statistički odsjek šalje obaveštenje Komitetu za socijalno staranje u Beograd da je ta devojčica u Dječjem domu Maruševac i na kraju, 26. avgusta 1950. godine, Komitet za socijalno staranje šalje upravi dečjeg doma Maruševac uput da će se deca repatrirati 1. septembra 1950. godine. Dakle, od prvobitne molbe oca do repatrijacije prošlo je nešto više od dve godine. Izvor: Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468.

izvršenih repatrijacija dece. Tek dosta kasnije dolazi do formalizovanja i uvođenja određenih uslova i stvaranja, uslovno rečeno, neke vrste protokola.³²¹ Poteškoće su bile brojne, a neretko se nije ni moglo ući u trag toj deci. Tako se, na primer, u jednom izveštaju Povereništva unutrašnjih poslova sreza Bačka Palanka navodi za izvesnu Katarinu B da je „smeštena u neki dečiji dom, koji je [...] nepoznat“.³²²

Proces repatrijacije. Proces repatrijacije – vraćanja dece roditeljima – nije tekao lako. CICR je često posredovao, ne samo politički (preko demarša, apela, posredovanjem između različitih vlasti), nego je prosleđivao i individualne molbe za repatrijaciju (pogledati nešto više u poglavlju „Repatrijacija“).³²³ Da to nije bio jednostavan proces govori primer gde CICR moli CKJ da se ustanovi lista dece i plan za organizaciju konvoja, komunicira sa Komitetom za socijalno staranje, pregovara sa Savezničkim vlastima, kako bi one olakšale dolazak Nemaca koji treba da se pridruže svojim porodicama.³²⁴ A kako je sve osetljivo govori i potreba CICR-a septembra 1948. da dobije od CKJ uverenje, obećanje da ništa neće stajati na putu repatrijaciji dece i da će se omogućiti transport do granice.³²⁵ Kao što se može pretpostaviti, taj proces ne ide brzo. Spiskovi su za transport posle onog predviđenog za 5. maj ustanovljeni još decembra 1948. godine (tačnije, tad su dostavljeni) sa dodatne 33 dokumentovane dece. Zanimljivo je da se nemačka deca razmenjuju sa jugoslovenskom koja su trenutno u Austriji/Nemačkoj, pa se nameće pitanje da li je to prvenstvena motivacija za repatrijaciju nemačke dece: „Trebalo bi im nagovestiti [Političkom predstavništvu Austrije u Beogradu] da smo spremni da im ubrzo posle ovog transporta pošaljemo i ostalo 33 dokumentovane dece iz spiska dostavljenog vam dopisom br. 3737 od 28. XII 1948. godine, ukoliko pristanu da nam za njih vrate isti toliki broj naše dece iz Austrije. U razgovoru povodom razmene ove folksdojčerske dece sa našom decom trebalo bi nastojati da se što pre odredi vreme i mesto u kome će se isti izvršiti“.³²⁶ U vezi s tim stoji jedna zabeleška od 11. avgusta 1947. godine o razgovoru vođenom sa drugaricom dr Olgom Milošević, sekretarkom Jugoslovenskog društva CK, gde piše da ne sme dozvoliti „anglo-saksonsku tendenciju za izjednačavanjem na osnovu sadašnjih potreba (npr. izjednačiti njemačku, austrijsku i našu decu)“.³²⁷ Iz drugog dokumenta, zabeleška stoji kao nastavak prethodnog citata: „Prilikom iznošenja ovog stava treba vrlo taktično istupati da nam se ne bi prebacilo nedostatak humanosti. Ovde se može upotrebiti kao argument da izjednačenje nije humano i pravedno, jer naša deca gladuju od 1941. godine, dakle već 4–5 godina, dok nemačka do 1945. godine od kapitulacije. Prema tome, izjednačenju nema mesta.“³²⁸

Sa reči na dela. Oktobra 1948. uveliko se zahuktao plan za repatrijaciju. CICR komunicirao je sa Komitetom za socijalno staranje pri Vladi FNRJ, pošto je on prvobitno bio nadležan za repatrijaciju dece, po predlogu CKJ. CICR je dobio principijelno slaganje britanskih vlasti da prime u svoju zonu decu gde su njihovi roditelji, pošto je bilo potrebno i da se one saglase, a demarš za druge zone su bile u toku. CICR je bio zbunjen zbog nedostatka informacija ko je nadležan za organizaciju konvoja (ispostavlja se da je Komitet za decu, a CKJ za

321 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. R–Z, broj fascikle 470 (npr. mart 1947).

322 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. A–H, broj fascikle 468.

323 Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. Od sl. R–Z, broj fascikle 470.

324 ACICR, B G 97 Minorités allemandes de Yougoslavie 1945–1950. Dopis CICR-a upućen CKJ-u od 12. 8. 1948.

325 ACICR, B G 97 Minorités allemandes de Yougoslavie 1945–1950. Dopis delegacije CICR-a u Beču CICR-u u Ženevi od 29. 9. 1948, „Minorités germaniques en Yougoslavie, leur accueil en Autriche; réunion des familles dispersées“.

326 Jugoslovenski CK 1946–1951. Služba traženja. Repatrijacija folksdojčerske dece, Spiskovi transportovane folksd. dece za Nemačku i Austriju, broj fascikle 471. U potpisu dopisa Vuksanović.

327 MSP RS DA PA 1947, F-75, MO-85, 416229.

328 MSP RS DA PA 1947, F-75, sign. 416229, str: 75/152. Iz zabeleške od 12.IX 1947. u vezi sa Regionalnom konferencijom evropskih Crvenih krstova u Beogradu. Od Magaraševića za druga Brileja.

organizaciju konvoja),³²⁹ a inače on sam šalje demarš za prihvatanje konvoja od granice.³³⁰ I zaista, u dopisu koji seje poslat jugoslovenskom predstavništvu u Beču stoji prilog kada, koliko, odakle kreće repatrijacija Austrijanaca od 29. oktobra 1948. godine. Po ovome, prvi datum polaska je 3. novembar, a poslednji 15. januar 1949. godine.³³¹

Kako Petrović Todosijski navodi, bilo je organizovano jedanaest transporta dece koji su se odlikovali većim brojem repatriirane dece. U periodu od aprila 1951. do decembra 1956. godine u okviru tih jedanaest transporta iz Jugoslavije za Nemačku, Austriju i druge zemlje, upućeno je najmanje 1423 dece, prema zvaničnim podacima JCK.³³² Međutim, ne mogu se nikako izuzeti i prvi transporti, pre proleća 1951. godine, iako u znatno manjem obimu; na osnovu obimne prepiske CICR-a, te Komiteta i CKJ, može se zaključiti da su oni posebno ozbiljno tretirani i organizovani, kako pri ustanovljavanju mogućnosti, tako i pri primopredaji uz posredovanje CICR-a. Recimo, repatrijacija za Nemačku i Austriju 5. oktobra 1950. godine: za Nemačku je repatriirano 46 dece, a za Austriju 74. Posle ovog prvog transporta, Komitet za socijalno staranje pri vladi FNRJ 8. aprila 1949. piše MIP-u: „Ovo Odeljenje je odlučilo da 5. maja t. g. pošalje jedan transport od 10 folksdojčerske dece/čiji spisak dostavljamo u Austriju. Transport će organizovati JCK i predati ga austrijskom CK na granici kod Rozenbaha.“³³³

Poznato je već da se deca koriste u političke svrhe, ovde u smislu manipulacije i brige o imidžu države, pa se tako može tumačiti i sledeći dopis Glavnom odboru CK NR Hrvatska: „Ukoliko deca budu slabo odevena, molimo da ih opremite tako da pristojno izgledaju.“ Ili Glavnom odboru CK NR BiH: „Ukoliko deca nisu dobro obučena, dopunite im garderobu, tako da skromno i pristojno izgledaju.“³³⁴

Bez obzira na to, transport se brižljivo organizuje, od organizovanja voza, preko fotografisanja (preko Tanjuga, fotografskog odeljenja), pribavljanja lekova, hrane. Vodi se računa o bolesnima, te tako stoji: „Kako se među decom nalazi jedna devojčica od 11 godina koja ima tuberkulozu kičme i leži u gipsu, te vas molimo da vaša sanitetska kola odu dana 20. XI tg u Kovačicu gde se mala XY nalazi u dečijem domu i preveze je za Beograd u Prihvatilište CK...“ Komitet za socijalno staranje vlade FNRJ piše 20. marta 1950. godine Upravi za snabdevanje IONO-a grada Beograda, Upravi za dečje snabdevanje, Beograd: „Molite se da nam za 35 nemačke dece, koja krajem ovog meseca transportujemo za Nemačku, dodelite sledeće artikle za put i to (po kilogramima): 10 keksa, 10 bonbona, 35 džema, 35 kompota, 10 marmelade, plus dopis 20 kg margarina, 40kg kačkavalja sira i 10kg kaka.“³³⁵

I sama primopredaja predstavljala je dosta komplikovan process.³³⁶ „Predloge o proceduri primopredaje, učinjene od strane CO JCK prihvatio je MKCK, nemački i austrijski CK, a dan predaje dece odredio je MKCK.“

329 ACICR, B G 97 Minorités allemandes de Yougoslavie 1945–1950.

330 ACICR, B G 97 Minorités allemandes de Yougoslavie 1945–1950.

331 MSP RS DA PA 1948, F-90, JUG-56, 427784.

332 Sanja Petrović Todosijski: „Na putu. Repatrijacija dece pripadnika nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata (1948–1956)“, *Tokovi istorije* 3/2012 (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2012), str. 207, 208.

333 Jugoslovenski CK 1946–1951. Služba traženja. Repatrijacija folksdojčerske dece, Spiskovi transportovane folksd. dece za Nemačku i Austriju, broj fascikle 471.

334 Jugoslovenski CK 1946–1951. Služba traženja. Repatrijacija folksdojčerske dece, Spiskovi transportovane folksd. dece za Nemačku i Austriju, broj fascikle 471.

335 Jugoslovenski CK 1946–1951. Služba traženja. Repatrijacija folksdojčerske dece, Spiskovi transportovane folksd. dece za Nemačku i Austriju, broj fascikle 471.

336 Jugoslovenski CK 1946–1951. Služba traženja. Repatrijacija folksdojčerske dece, Spiskovi transportovane folksd. dece za Nemačku i Austriju, broj fascikle 471.

Zabrana povratka

Dok se radilo na tome da se Nemci iseles iz zemlje kako je god moguće, ujedno se insistiralo na tome da se oni koji su izbegli, odnosno oni koji su evakuisani ili proterani, nikako ne vrata u zemlju. Jugoslovenske vlasti odlučile su da zabrane povratak jugoslovenskim Nemcima (izbeglim i prognanim) na sednici Državne komisije za repatrijaciju u Beogradu 22. maja 1945. godine.³³⁷ U okviru istog zaključka Državne komisije za repatrijaciju odlučeno da se „bivši“ jugoslovenski državljani mađarske narodnosti mogu svi vratiti u Jugoslaviju, s tim da odgovaraju samo oni pojedinci koji su se „ogrešili“.³³⁸ Pre toga su i Mađari bili u nemilosti i u logorima.

Određeni broj Podunavskih Nemaca, smatrajući da ništa loše nisu uradili, želeo je da se vrati u Jugoslaviju svojim porodicama i svojim imanjima, a nakon što je bio evakuisan neposredno pred kraj rata. Međutim, nisu to bili samo oni koji su se evakuisali pred sam kraj rata, nego i o oni koje je država „uputila“ iz zemlje. Dok su jugoslovenske vlasti gledale na pripadnike nemačke manjine kao na Nemce, s druge strane, Savezničke okupacione vlasti u Nemačkoj i Austriji vodile su izbegle i proterane Nemce kao jugoslovenske državljane i

337 Vladimir Geiger, „Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1947“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), str. 1081–1100.

338 Vladimir Geiger, „Heimkehr, Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina“, u: *Scrinia Slavonica*, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, sv. 3 (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2003), str. 525.

samim tim ih upućivale natrag u Jugoslaviju. A da taj broj Podunavskih Nemaca, jugoslovenskih državljana, koji pokušavaju da se vrate u zemlju nije zanemarujuć, govori podatak da je samo od 30. avgusta do 2. septembra 1945. godine vraćeno „pet vagona Švaba“ plus transport od 1750 ljudi (od toga četiri Slovenca, ostalo sve Nemci), sa stanica u Mađarskoj u Austriju.³³⁹

Jugoslovenske vlasti su povratak „svojih“ Nemaca videle kao opasnost i pretnju, bez obzira na okolnosti njihovog odlaska iz Jugoslavije. Zbog toga su odlučili da deluju. Svojim delegacijama u inostranstvu, kao npr. u Pragu i Beču, vlasti su dale uputstva za „izdvajanje Švaba“, da se oni izbace još na njihovim područjima,³⁴⁰ odnosno da se dođe do zarobljeničkog logora (u inostranstvu) i da se izdvoje „Folksdojčeri“, kako bi im se onemogućio povratak u zemlju,³⁴¹ zatim da se pooštri kontrola i da se oni zadrže tamo,³⁴² te da se nastoji da se izdvoje od „naših“.³⁴³ Možda još teži zadatak ima jugoslovenska delegacija pri SKK u Mađarskoj. Diplomatskim putem bili su preduzeti koraci i apelovalo se i na sovjetske vojne vlasti i anglo-američke okupacione vlasti da se jugoslovenski Nemci više ne upućuju natrag u Jugoslaviju, kako se ne bi *infiltrirao* povećati broj njih u Vojvodini (da se na „našim granicama ne bi nagomilao veći broj Nemaca“), a uputstvo jugoslovenskim vlastima bilo je da „*oštro* paze da [Nemci] ne uđu natrag“.³⁴⁴ Razlozi za to navodno su bezbednosni: „Ova stvar je od velike važnosti za našu zemlju, obzirom na to da prisustvo Nemaca u našoj zemlji predstavlja jednu permanentnu opasnost za unutrašnju i vanjsku bezbednost naše države, pa zbog toga potrebno je stvar hitno rešiti i nastojati da Sovjetska vlada o svome stanovištu po tom pitanju izvesti i vlade Engleske i Amerike.“³⁴⁵ Konkretno: veliki broj Nemaca prebačen je iz Mađarske u Suboticu, te jugoslovenske vlasti traže urgiranje u Moskvi da se reši ovaj problem,³⁴⁶ ali očigledno bez nekog uspeha. Odgovor iz Moskve je jednostavan: jugoslovenske vlasti treba da obezbede granicu, a s onim Nemcima koji se prebace na jugoslovensku teritoriju treba postupati kao s prestupnicima.³⁴⁷ Zanimljivo je koji se termini koriste u dopisima ovog tipa: Nemce su „vratili“, „odstranili“, odnosno, „sprečili Švabe“ da uđu u zemlju.³⁴⁸

Johana Bukovac govori o tome kako su se vratili u Jugoslaviju; ona je od onih koji su uspeli da se „infiltriraju“. „Kada je 1945. godine kraj rata bio u delu gde smo mi bili u Austriji, došli su Rusi. Moj tata je njima bio tumač, pošto je govorio ruski. Sad, znali su da smo mi Jugosloveni, a i sami Nikinčani koji su bili u toj oblasti dogovorili su se da se vrate natrag u Jugoslaviju. Želeli su da obrade svoju zemlju. Mi smo se obratili ruskoj komandi i ruska

339 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 4299. izveštaj Ministarstva socijalne politike DFJ za šefa jugoslovenske Delegacije pri SKK u Mađarskoj.

340 MSP RS DA PA 1945, F20, JUG-34, 3955. DFJ, Ministarstvo socijalne politike, Odeljenje za repatrijaciju, pov. br. 388, 5. septembar 1945. upućuje dopis Jugoslovenskoj delegaciji pri SKK Budimpešta.

341 Prepiska ovdašnjih vlasti sa Jugoslovenskom delegacijom za repatrijaciju u Beču od strane Ministarstva socijalne politike, Odeljenja za repatrijaciju. MSP RS DA PA 1945, F-4, sign. 7115 (od 21. septembra 1945).

342 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34/omot 11, 5162. MIP-u u Beogradu, 18. oktobar 1945. god. (telegram delegaciji u Budimpešti, poziva se na broj pov. 5162).

343 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34/omot 11, 5162. MIP u Beogradu, 18. oktobar 1945. god. (telegram delegaciji u Budimpešti, poziva se na broj pov. 5162).

344 Ministar kolonizacije Sreten Vukosavljević 26. jula 1945. iznosi svoje mišljenje Predsedništvu Ministarskog saveta DFJ. Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), str. 295.

345 MSP RS DA PA 1945, F-26, NEM-7, 2063, dopis MIP-a Ambasadi DFJ u Moskvi od 31. jula 1945.

346 Primer: 3. avgusta 1945. u četrdeset vagona je prebačeno u Suboticu. MSP RS DA PA 1945, F-26, NEM-7, 2888.

347 MSP RS DA PA 1945, F-26, omot 4, 3051. Telegram iz Moskve, 10. avgust 1945. MIP-u, u potpisu Vlado Popović.

348 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 4299; izveštaj Ministarstva socijalne politike DFJ za šefa jugoslovenske Delegacije pri SKK u Mađarskoj.

komanda je organizovala transport, stavila nas u voz i krenuli smo za Jugoslaviju... Kad smo stigli u Mađarsku, više nije bilo voza nego smo išli pešice, pa su nas seljaci od sela do sela prevozili... Put od Austrije do Jugoslavije trajao je više od mesec dana. Stigli smo u Varaždin. U Varaždinu su nas iz jahačke škole, u kojoj smo bili smešteni, odveli u logor. Na samoj granici kad smo prelazili iz Mađarske u Jugoslaviju jedna žena sa dvoje male dece se vraćala iz Jugoslavije, za ručice ih je držala, ništa nije imala na sebi, samo je vikala kad je videla našu kolonu: 'Narode, gde ste krenuli, nemojte da idete. Vidite kako sam ja prošla. Vidite vodim moje dve devojčice nazad. Evo pogledajte – ništa nemam. Svi idete tamo u logor.' Naši ljudi to nisu mogli verovati... Kad smo stigli u Varaždin, nastala je opšta vika, plakanje – kad su videli šta nas je snašlo.³⁴⁹

Jedno od objašnjenja kako je moguće da su se jugoslovenski Nemci vratili iz inostranstva natrag u zemlju, uprkos svim predostrožnostima i uputstvo šta raditi da se to ubuduće ne bi desilo, daje sledeći dopis: „Verovatno da ni sami naši oficiri, koji su pridodati Englezima, ne znaju, kako je došlo do tolikog broja Folksdojčera izvan naših granica i da su oni sami tog uverenja, da to nisu Nemci, kad mnogi govore srpski tako, da se ni po čemu ne mogu raspoznavati da su Nemci, jer i Slavena ima mnogo sa nemačkim prezimenima kao npr. u Slovenačkoj. Kao primer navešćemo samo slučaj, da je u mesecu martu došlo čak u Smederevo preko 30 porodica rodod iz Bosne, koji su se svi predstavljali kao Slaveni – Srbi i Hrvati – a koji su stvarno bili svi Folksdojčeri. Stoga bi zaista bilo potrebno, da se u sporazumu sa engleskim vojnim vlastima odašalje naša jedna komisija na englesko okupaciono područje i da tamo izluči Folksdojčere, kako ne bi došlo do vraćanja, kad se transport ovamo prebaci.“³⁵⁰ Jedno od najboljih objašnjenja zašto treba ostaviti Nemce tamo gde su sada, nalazi se u dopisu MIP-a Vojnoj misiji u Beču: „Nikakvog smisla nema slati nazad one folksdojčere koje bismo morali i onako za mesec dana vraćati natrag a koje bi savezničke vlasti ponovo morale primati. Jugoslovenskim vlastima ne dozvoljava nedostatak živežnih namirnica da u logorima zadržavaju prikupljene folksdojčere.“³⁵¹

Ovakvih depeša, saopštenja, izveštaja, pisama i telegrama, s istim i sličnim sadržajem ima puno, sudeći po Arhivi MIP-a, što dosta govori o velikom pritisku koji postoji da se Podunavski Nemci ne vrate u zemlju. Objasnjenje, kao i u prethodnim dokumentima je isto: Podunavski Nemci su sami krivi i zato neće da ih prime (primer pisma MIP-a Ambasadi SAD u Beogradu). Takvih dopisa je takođe mnogo.³⁵² U sledećim redovima dajemo prepis izvoda zapisnika zabrane povratka Nemaca u zemlju, a u prilogu (strana 87) možete naći prepisku u vezi sa događanjima na jugoslovensko-mađarskoj granici, koja govori o politici jugoslovenskih vlasti prema vraćanju Podunavskih Nemaca u zemlju. Čak i sami pripadnici establišmenta izjavljuju: „Stiče se utisak da jugoslovenska vlada radi jedno a izjavljuje drugo.“³⁵³

Ilustracija – zabrana povratka u zvaničnim dokumentima:

Na dan 19. jula 1945. održana je sednica Državne komisije za repatrijaciju, a ovaj zapisnik vodila je Državna komisija za repatrijaciju pri Ministarstvu socijalne politike. Između ostalog, dnevni red sednice obuhvatio je i tačku koja se odnosila na „postupak prema Nemcima koji se ilegalno vraćaju u našu zemlju“. Tu se navodi: „Državna komisija za repatrijaciju na svojoj sednici od 22. maja 1945 donela je zaključak da se ne dozvoli povratka Nemaca, bivših naših državljana u Jugoslaviju i da se oni na samoj granici imaju odmah natrag vratiti. [...] Kako se i pored najstrožijih mera na granici za sprečavanje povratka u Jugoslaviju, ipak događa da se mnogi Nemci, kao i cele njihove porodice ilegalno proturaju u našu zemlju, da bi se to sprečilo, kao i da bi se onemogućio boravak takovih prelaznika u samoj zemlji, Državna komisija donosi ovaj zaključak: 1) U svim sabiralištima naših zarobljenika, koja stoje i pod najmanjom kontrolom naših organa u inostranstvu, treba provesti najstrožiju

349 Životna priča Johane Bukovac, u: Nadežda Radović, Dobrila Sindelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II* (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 22.

350 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 3264.

351 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 1818. Dopis od 23. januara 1946.

352 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 2183.

353 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 2018.

kontrolu o nacionalnoj pripadnosti svih onih lica koja bilo po njihovom jeziku, izgovoru, raznim otiscima po telu, kao i imenima i prezimenima, te mestima dosadanjeg prebivališta odaju i najmanju sumnju da pripadaju nemačkoj naciji. Ako se tim putem nedvojbeno utvrdi, da izvesne osobe pripadaju nemačkoj naciji onda im treba onemogućiti ne samo odlazak u Jugoslaviju, nego prema mesnim prilikama, a u sporazumu sa mesnim vlastima preduzeti sve mere, da se odstrane u samu Nemačku. 2) Organima koji prate transporte, pa bilo da su naši, bilo da su saveznički kao i komandantima transporta, koji budu kao takovi odabrani od strane samih repatriiraca, treba skrenuti pažnju, da Nemci stalno nastoje da se usput ubacuju u naše transporte, kako bi se progurali u Jugoslaviju. U takvim slučajevima naši organi treba smesta da intervenišu i da svakog takvog Nemca odstrane još na putu. 3) Ukoliko su se Nemci, pored sve ove opreznosti, ipak našli na području Jugoslavije, narodne vlasti dužne su da ih pokupe i predadu bilo postojećim prihvatilištima za ratne zarobljenike, bilo samim Štabovima za repatrijaciju u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Ukoliko su narodne vlasti u neprilici kako će da s njima postupaju treba da traže instrukcije ili od samih štabova ili od MUP-a svoje federalne jedinice. Kako će štabovi i prihvatilišta dalje postupati o tome će se izdati potrebna uputstva.“ Izvor: MSP RS DA PA 1945, F-23, KOM-6, 2582.

Groblja, grobnice i sportski tereni

*Otišla bih do švapskog groblja...- Jooolj, tamo nećeš naći ništa.*³⁵⁴

„Groblje u Mramorku gde su mi sahranjeni roditelji, više ne postoji“, tako govori Terezija Vučković,³⁵⁵ i nije usamljena u tome. Svako zaslužuje da bude pokopan i ostavljen u miru, no to nije slučaj s Podunavskim Nemcima. Ministarstvo unutrašnjih poslova DF Jugoslavije od 18. maja 1945. godine donelo je odluku da se uklone i unište groblja i grobovi „okupatora“ i „narodnih neprijatelja“, odnosno određeno je da se „imaju odmah ukloniti i sa zemljom srasniti svi neprijateljski grobovi Švaba i Talijana kao i njihovih pomagača ustaša i četnika“.³⁵⁶ Na to je reagovala katolička crkva, što je donelo još jedan konflikt između novih vlasti i crkve.

354 Iz razgovora sa M. C. iz Kljajićevo u avgustu 2014. U međuvremenu groblje u ovom mestu na severozapadu Vojvodine je uređeno pre posete Podunavskih Nemaca iz Nemačke ovom mestu.

355 Životna priča Terezije Vučković, u: Nadežda Radović, Dobriča Sindelić-Ibrajter, Vesna Weiss, *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 109–152

356 Vladimir Geiger, „Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II)“, *Politički zatvorenik*, br. 258, (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2014), str. 31.

Groblja Podunavskih Nemaca su, počevši od kraja Drugog svetskog rata pa do sada, uništavana, napuštena, zanemarena ili prepuštena propadanju.³⁵⁷ Jedno od grobalja koje je nestalo, tzv. Frantalsko groblje nalazilo se u Zemunu, gde su sahranjivani zemunski Nemci. Velike stepenice iz Prilaza prema Kalvariji popločane su razbijenim nadgrobnim spomenicima sa frantalskog groblja koje je uništeno i preorano, a gde je kasnije podignuta bolnica. O ovome svedoči i jedna Nemica, čije su majka i tetka odvedene na rad na brdo Kalvarija, a zadatak im je bio da donose spomenike s obližnjeg groblja za popločavanje stepeništa i puteva.³⁵⁸ Neki delovi srušene zemunske crkve Sveti Vendelin su sačuvani, ali malo ko zna gde. Odnos prema nemačkim grobljima ili prema umrlima nemačkog porekla ne završava se na tome, niti se završava s vremenom neposredno posle rata, nego mnogo kasnije i bez države koja bi stajala iza toga. „Spomenik našim roditeljima je srušen. Mi ga podignemo, neko ga sruši, mi podignemo, opet ga sruše... Sad stoji položen pored grobnice. Nismo ga više ni podizale. Nijedan spomenik ne stoji uspravno. Samo jedan u stvari stoji. Ti ljudi nisu imali dece i dali su srpskoj crkvi svojevremeno pet jutara zemlje da crkva kupi zvona. E, njihov spomenik nije srušen. Svi drugi nemački spomenici su srušeni. Ali s tim smo se pomirili.“³⁵⁹

Čak i da su to bili grobovi ratnih zarobljenika, po Ženevskoj konvenciji stoji da „ratni zarobljenici koji umru u zarobljeništvu budu časno sahranjeni i da na grobovima budu označeni svi korisni podaci, da grobovi budu poštovani i pristojno održavani“. Isto tako, mora se obavestiti strana kojoj su pripadali umrli o slučaju smrti i sahranjivanja, kao i o lokaciji groba.³⁶⁰

Ima dosta masovnih grobnica za koje se zna da postoje, ali do skora nisu bili označena. Neka još nisu, kao što je slučaj Šinteraja, Šindervize, nekadašnje stočno groblje, oko koga se i dalje polemika treba li se podići spomenik ili obeležiti to mesto ili ne. „Kad se zagleda, primeti se valjkast obris dugačak desetak metara, a onda ulegnuta zemlja, širine nekih četiri, pet. To je samo jedna od nekoliko masovnih grobnica na Šinteraju. Obrisi ostalih se kriju pod visokom travom, kaže Bugarčić. Pored nje nema nikakve table niti krsta, uokolo se normalno radi – pravi čokolada, prilazi traktor iz daljine, putem između kukuružišta.“³⁶¹ O masovnoj grobnici govori i Helena Vukobratov: „Moj otac je sahranjen u Bačkom Jarku, u zajedničkoj grobnici... Ne znam ni grob gde mu je. U nekoj od masovnih grobnica, ali ne znam u kojoj. Iza groblja u Bačkom Jarku bile su četiri masovne grobnice. Pričalo se da su sa leševima prvo napunili grobnice na groblju, a onda kopali te masovne grobnice...“³⁶² Međutim, postoje masovne grobnice po kojima gazimo, a da to i ne znamo, kao u slučaju glavne autobuske stanice u Somboru i njene okoline.³⁶³

Podunavski Nemci uspeali su da na nekim mestima obeleže stratišta, a u nekim slučajevima je lokalna vlast skoro pa trgovala kostima. Na primer, u Bačkom Jarku gradska vlast je na zajedničkoj humci podigla sportski

357 Videti više u: Vladimir Geiger i Slađana Josipović Batorek, „O sprovođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. O uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu“, u: *Scrinia Slavonica 15* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonije, Srijema i Baranje, 2015).

358 Životna priča Magdalene Metzger, „Medved pred vratima“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 84

359 Životna priča Suzane Svrkota, u: Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 165, 166.

360 Vladimir Geiger, „Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. Svibnja 1945. (III)“, u: *Politički Zatvorenik*, br. 259 (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2014), str. 12–17.

361 Životna priča Magdalene Metzger, „Dan u Vršcu“, u: Nenad Novak Stefanović: *Zemlja u koferu* (Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007), str. 121.

362 Životna priča Helene Vukobratov, Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 46.

363 Iz prepiske sa Antonom Beckom, predsednikom Deutscher Verein St. *Gerhard* iz Sombora.

teren.³⁶⁴ Ali postojala je i saradnja u obeležavanju stratišta. Posebno su važni slučajevi kao što je Gakovo, gde su se ljudi našli i razgovarali o svojim strahovima i bolu (više pod naslovom „Susret starih i novih“), ili u Kruševlju, gde je prvi put jedan od čelnika opštine prisustvovao komemoraciji. Boris Mašić govori i o primeru u Kničaninu, koje je jedno od retkih mesta gde nije uništeno groblje. Novi žitelji su „čak i masovne grobnice [...] poštovali, to je faktički jedan ogroman breg kao fudbalsko igralište, gde je humka ogromna, nisu dirali ni masovnu grobnicu, nisu orali okolo, čak su održavali koliko su mogli. Zahvaljujući Lorenzu Baronu, koji je isto poreklom iz Kničanina, započelo se sa održavanjem godišnjih komemoracija tom stratištu. Ja sam od samog početka bio uključen u čitavu tu akciju. Posle su usledile [slične prim. H. R.] akcije u Bačkoj, kako su se gde stekli uslovi, najpre u Gakovu, pa sad u Kruševlju, u septembru će biti u Odžacima, pa u Bačkom Jarku, dakle, u svim tim mestima gde su masovne grobnice i stratišta, ide se na njihovo obeležavanje. Evo, sad smo u Prigrevici otvorili memorijalni kompleks na groblju, što znači da se situacija sad već normalno razvija.“³⁶⁵ Za mnoge se ne zna gde su sahranjeni, za neke za koje se zna nema nigde zavedeno. Sahrane „neprijatelja“ ubijenih u neposrednom poraću bile su silom rasterivane, često nije bilo ni dozvoljeno prisustvovati im.³⁶⁶ „Poterali su ih iz Stare Pazove (oca od 83 godine i njegovu ćerku) na zemunski aerodrom. Iznemogao, odmah je umro na aerodromu. Bacili su ga u rov pored piste i prekrili sa nešto zemlje. Čerki nisu dozvolili, iako je i ona bila na aerodromu, da prisustvuje pogrebu, koga zapravo nije ni bilo.“³⁶⁷

Ovo su još neka iskustava:

„E sad, nisam ja znao kako to ide, saznao sam tek kad smo terali restituciju. Oni nisu nigde zavedeni da su umrli. [...] To je bilo za dedu. Sad i za babu. Išli smo u Suboticu u arhivu, i Somboru i Kljajićevo i nigde nema. U Gakovu, nema nigde.“³⁶⁸

„Znam da smo išli uvijek, bilo je to švapsko groblje, tu gore, naši su mnogo... pogrešili smo. I kao sad na Kosovu, ruše spomenike, prave čudesa, tako su i naši radili na švapskim spomenicima, onako iskreno rečeno. Pored tog švapskog bilo je jevrejsko groblje, tu su sad već i kuće, bašte, to se pre i održavalo, al posle rata više nije.“³⁶⁹

„Mi smo odlazili u selo leti, pamtimo nemačko i jevrejsko groblje kako je uništavano vremenom, kako su spomenici nestajali. Uzimali su spomenike i time popločavali trotoare. Mogla bih da nađem te fotografije, počela sam još davno da fotografišem ta groblja.“³⁷⁰

364 Nadežda Radović, „Rečitost muka 60 godina ćutanja o sudbini naših Nemaca“, u: *Fenster, Poverenje, Pomirenje, Poštenje*, broj 4 (Sremski Karlovci: Nemačko udruženje za dobrosusedske odnose Karlowitz, 2006), str. 36.

365 Terenska građa Aleksandra Krela, Boris Mašić (1966).

366 Vladimir Geiger, „Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. Svibnja 1945. (III)“, u: *Politički zatvorenik*, br. 259 (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2014), str. 12–17.

367 Životna priča Karla Schumma, „Artisti i modeli istorije“, u: Nenad Stefanović ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007), str. 47.

368 J. V. (1940), mesto u Bačkoj.

369 M. C. (1936), Kljajićevo.

370 Z. Š. (1973) i G. Š. (1973), deca majke Nemice/Rusinke.

Preci i potomci: samo da ne budem Nemač

Asimilacija, traume, suočavanja

Bilo da su napustili zemlju, bilo da su ostali, Podunavski Nemci i dalje su se suočavali s mnogim mukama i izazovima. Dešavalo se da su ljudi koji su pobjegli iz Jugoslavije lutali po Mađarskoj danima i danima, bez određenog cilja, kako bi stigli do Austrije i Nemačke.³⁷¹ Oni koji su uspjeli da izbegnu logore u Jugoslaviji, ili oni koji su se nakon njih našli u Austriji i Nemačkoj, nisu ni sanjali da se poteškoće time ne završavaju. Našli su se u zemlji gde se govori njihov maternji jezik, ali gde nije njihov dom. Bivaju često prezreni, diskriminirani, potcenjivani. U Austriji i Nemačkoj su uslovi života generalno dovoljno teški. Tokom leta su izbeglice našle krov nad glavom i ishranu kod seljaka, ali zime su bile posebno teške. Logori u kojima su Nemci skupljani (Tirol, Kematen) najviše je jugoslovenskih Nemaca, a među njima je veliki broj žena i dece.³⁷² Iako je najviše ljudi bežalo

371 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950, pismo od 13. maja 1947. Delegacija CICR-a u Salzburgu za CICR u Ženevi, „Volksdeutsche de Yougoslavie et du Banat“.

372 ACICR, B G 97, Minorités allemandes „Volksdeutsche“ en Allemagne et en Autriche 1945–1946. U izveštaju od 1. juna 1946. stoji brojčano stanje; logor u Tirolu: muški 403, žena 711, deca 485, ukupno 1599. U logoru Vorarlbergu je najviše rumunskih Nemaca, a iz Jugoslavije ih ima: odraslih 163, dece 65, ukupno 219. Isto se navodi da je jedan veliki broj dece neuhranjen. U logoru Kematen je 232 muškaraca, 335 žena. Od 16 do 60 godina muškaraca je 203, žena 293, dece od 6 do 16 je 171, od 0 do 6 je 85.

i odlazilo preko Mađarske u Austriju i Nemačku, Crveni krst Rumunije izveštava CICR jula 1947. da na stotine i stotine jugoslovenskih građana nemačkog porekla prelaze bez papira jugoslovensko-rumunsku granicu i traže u Rumuniji smeštaj.³⁷³

„Postupak okupacionih i nemačkih vlasti prema njima je često puta i gori pram Nemcima. [...] Naši iseljenici često puta [su] predmet njihovih šovinističkih šikana. Npr. nisu pripušteni majstorskim ispitima kao Nemci iako su formalno nemački državljani, ne dobivaju koncesije, a po drugoj strani odbija se našim radničkim invalidima penzionerima, i udovicama na račun ratne štete 50% penzije, odnosno rente“, stoji u jednom od dokumenata u kojem konzularni predstavnik (i socijalni ataše) za britansku okupacionu zonu Nemačka piše MIP-u i prilaže izveštaj o radu socijalnog atašea u Diseldorfu, 15. oktobra 1946. godine.³⁷⁴

Ovi koji su ostali u Jugoslaviji i dalje se suočavaju s neprestanom diskriminacijom, predrasudama, šikaniranjima, tako vlada atmosfera kao da logor i dalje traje. Da, ima se šta jesti, ali osnovni osećaj sigurnosti uveliko je izgubljen, a osećaj straha i dalje dominantan. O tome govori Johana Bukovac: „Udala sam se 1950. godine za dobrog i poštenog čoveka. Njegovi roditelji su me dobro prihvatili. Nisu imali zamerke što sam druge vere i narodnosti. Dugo nisam znala da je moj suprug od komiteta morao da dobije dozvolu da može da se oženi sa mnom. Rekao mi je to posle petnaest godina braka... O tome šta mi se događalo nakon Drugog svetskog rata nisam ni sa kim razgovarala. U stvari, sa mužem sam razgovarala, ali i sa njim postepeno. Po nešto bih rekla danas, pa sutra, tako da je on shvatio i stao na moju stranu... Na početku kad sam počela da radim jako sam se bojala. Maltene, neke kolege nisu htele da razgovaraju sa mnom. Jedino oni koji su me znali i bili u kontaktu sa mnom u školi nisu obraćali pažnju na to što sam Nemica. Oni su sa mnom lepo razgovarali i uopšte lepo odnos imali, prijateljski.“³⁷⁵ O ovoj težini govore i potomci:

„Njen otac, jedini je ostao u tom mestu (Kruščić, nekada Veprovac). Njegova majka odlazi za Nemačku, sva njegova braća, on jedini kao trgovac tu ostaje. Tu ostaje. U sve kuće okolo njega dolaze Crnogorci. On je ostao, mislio je da će biti zaštićen jer je bio oženjen Rusinkom, znači mamina mama je Rusinka. [...] Sve što sam bila starija, ja sam njega kapirala, koliko je on imao problema u tom mestu, šta je sve preživeo, kako je morao da čuti, o mnogim, mnogim stvarima, kako su mu sve uzeli, radio mu izneli iz kuće, non-stop je čutao. Dolazili, reketalirali ga tu gde je bio trgovac. I posle sam nekako ja shvatila njegovu ozlojeđenost i ogorčenost. [...] Vremenom sam ga razumela jer je mama počela da priča o nekim problemima.“³⁷⁶

Beleg – potomci: ime kao krst

Nažalost, ne samo oni koji ostaju dobiju beleg, nego i njihovi potomci – ime i poreklo postaju krst. I nažalost, ima mnogo primera: od toga da je reč *Nemac* pisana malim slovom jer je – Nemac, preko toga da neko dete ne želi da sedi sa drugim detetom čiji je roditelj Nemac/Nemica, pa nadalje. Biti Nemac nosilo je težinu, ugroženost, nesigurnost, koja se sa roditelja, baka i deka prenosila na decu:

„Setila sam se jednog događaja. Moja ćerka je išla u niže razrede, mislim u drugi ili treći, onda su isto o partizanima i Nemcima [misli se na to da su deci objašnjavali Drugi svetski rat i NOB. prim. A. K.] i kakvi su ti Nemci. Onda je moja ćerka ustala i kaže: 'Moj deda i moja baka nisu takvi.'“³⁷⁷

373 ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950. CICR – delegacija u Rumuniji piše iz Bukurešta 4. jula 1947. Pismo CICR-u u Ženevi.

374 MSP RS DA PA 1946, F-65, omot 1, 13505.

375 Životna priča Johane Bukovac, u: Nadežda Radović, Dobrila Sindelić-Ibrajter, Vesna Weiss: *Dunavske Švabice II*, (Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001), str. 28.

376 Iz razgovora sa Z. Š. (1973).

377 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žena, 1932).

„To se osetilo tek tamo u drugi-treći razred, dok smo bili mali i to posle rata sedam osam godina, to se više puta tako čulo da im je rek'o otac, da im je rek'o, ne znam, majka, da paze jer onaj je Švabo i: 'Pazi od njega, jer on je fašista, on je ubica.' To se moglo čuti, ali direktno da su rekli u oči, to nije bilo. Iza leđa su takve stvari, jeste, bile.“³⁷⁸

„Pa, ja sam doživela neprijatnost. Rođena sam u Odžacima i doselili smo se u Sombor kada sam imala pet i po godina. Kada sam pošla u prvi razred osnovne škole, moja učiteljica je bila, u to vreme jedna 'napredna' komunistkinja, koja je postala učitelj zahvaljujući tome što je završila neki kurs, kako se radilo u to vreme, nakon Drugog svetskog rata. Ona je poznavala moju majku [tako da je znala da je ona Nemica, prim. A. K.]... i njenu sestru su ubili [Nemci ili njihovi saradnici, prim. A. K.] i ona je umela da pokaže netrpeljivost prema meni. [...] Bilo je još dve devojčice, Mađarice, kod mene u odeljenju, ali njih nije dirala. [...] Moj otac je stalno sa mojom majkom govorio švapski, jer je od svojih komšija i svojih sluškinja, koje su kod njega radile, naučio švapski, svi su znali švapski. [...] Ako sam slučajno nešto zaboravila, morala sam 45 minuta da stojim, da me sva deca vide, onda me je, pošto sam imala lepo urađene pletene kikirice, šupala za njih i govorila: 'Smrdljiva Švabice zaboravila si to i to.' Drugo, ja nisam govorila pravilno srpski, jer se kod mene u kući govorio nemački jezik, odnosno švapski dijalekt. [O tome da li su roditelji reagovali, prim. A. K.]: Ne, oni su se plašili, jer je ona bila partijski aktivista. Otac mi je govorio da ćutim i trpim i da ništa ne smem da uradim (protiv toga). [O tome koliko je dugo to maltretiranje trajalo, prim. A. K.]: Pa, onda je bilo nekad malo manje – nekad malo više. Onda je bila u drugom stanju i bila je više na (trudničkom) bolovanju nego što nam je predavala, ali posle ja tu nikvih neprijatnosti nisam imala. To se sve dešavalo 1962–63. To se verovatno dešavalo da sam ja nju iritirala zbog činjenice da joj je stradala sestra, verovatno od strane Nemca (zbog njene lične traume).“³⁷⁹

Ovakvih iskustva je puno. Ono što možda iznenađuje jeste da deca nemačkog prezimena ni osamdesetih godina nisu bolje prolazila, posebno u monolitnijim zajednicama. Slika o Nemcima se s jedne strane menja, ali poistovećivanje Nemaca sa neprijateljem na nekim nivoima ostaje i dalje zacementirano. „Ceo raspust smo bile na selu u Vojvodini i onda kad smo bile male, neko nas je zadirkivao – vaš deda je krio Hitlera za vreme rata. Nama je bilo strašno, toga se srećam...“³⁸⁰

Bilo mi je samo važno da ne budem Nemač, da nas ne odnesu opet u logor³⁸¹

Iako su nekoliko godina posle rata Podunavskim Nemcima vraćena bar građanska prava, oni i dalje žive u više nego skromnim uslovima. Eduard Grollinger priča kako su – kad su njega i njegove roditelje, baku i deku pustili iz logora (logor je zvanično raspušten) – živeli su kod rođaka, njih jedanaestoro je spavalo u jednoj sobi.³⁸² Sve se više Nemaca iseljava, posebno kad dobiju zeleno svetlo. I dalje nije lako biti Nemač/Nemica, pa i mnogih godina kasnije, kao što se vidi iz svedočenja ljudi koji su bili deca šezdesetih, ali i osamdesetih godina XX veka. Kako bi se nešto od cele te patnje izbeglo ili – kako bi neki rekli, „da bi se preživelo“ – ljudi su pribegavali menjanju svojih imena, te izjašnjavanju da su nekog drugog etničkog identiteta (najčešće kao Mađari, Hrvati). Kako u knjizi Aleksandra Krela glasi jedan od podnaslova, nazvan prema svedočenju njegove majke, jedne od sagovornika: „Bili bismo i Kinezi, samo da nas ostave na miru.“³⁸³ I nemački jezik se skoro pa ne čuje: „Kada smo izašli iz logora

378 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (muškarac, 1945, Subotica).

379 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (žena, 1955, Sombor).

380 Ž. Š. (1973) govori o svom iskustvu osamdesetih godina XX veka, dakle – više decenija nakon završetka rata.

381 Životna priča Rudolfa Kumerkramera, u: Aleksandar Krel, *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 271.

382 Aleksandar Krel, *ibid.* 243.

383 Aleksandar Krel, *ibid.* 141.

mama i ja smo pričali nemački, a ukoliko bi neko slučajno naišao odmah smo prelazili na srpski. Nemački na ulici niste mogli da čujete, ni reč.“ (muškarac, 1939. godište, iz Sombora)³⁸⁴ Kako je izgledalo biti Nemač/Nemica, ne samo u to vreme, nego i kasnije, govori N. N. (muškarac, 1945)³⁸⁵ iz Subotice:

„[O]d bojaznosti majka, kad mi je otac umro, me je odmah prekrstila na svoje ime, na devojačko prezime D. To je mađarsko prezime. To je zbog toga, jer ona je rekla: Mani, ako sam izgubila muža, barem tebe da ne izgubim. Zbog jednog nemačkog prezimena da izgubiš. Bićeš dobar, bićeš sposoban bez obzira šta ti je ime. [...] Kao što su se imena zagubila, tako se i jezik izgubio. U školi, kao i ostali Nisam ja ništa drugo. Nikog, ni poznanika, nisam im'o nemačkog, od rođaka ni jednog nisam znao. Svi su otišli, razišli, umrli...“

Važno je napomenuti da je asimilacija tada bila neminovnost. Boris Mašić, predsednik udruženja *Adam Berenc*, kaže: „Bez obzira što si se ti asimilovao i ne osećaš više toliko tu pripadnost, ali asimilacija posle 60 godina je neminovnost, to je nešto što se u takvoj situaciji nije moglo izbeći, jer je asimilacija bila potrebna da bi se preživelo. Nije moglo drugačije da se opstane u okruženju.“³⁸⁶ Bilo je i drugih iskustava, doduše ređih, kao što je iskustvo Petera Blaha, koji navodi da posle 1948. godine nije imao problem što je bio Švaba, kako on kaže.³⁸⁷ Međutim, za njega i njegovu porodicu identitet Nemca je doveo do toga da njegov otac i brat budu ubijeni sa još 180 civila u blizini Odžaka.

Susreti

Samo u poslednjih godinu dana veliki je broj vesti o posetama Podunavskih Nemaca Vojvodini, ali i odlascima vojvođanskih Nemaca u Nemačku. Od individualnih poseta svojim kućama i zavičaju, do organizovanih poseta u koje je uključena lokalna vlast prošlo je puno godina, ali evidentno je da se ide u tom pravcu. Ovakve posete čine da postaje vidljivije njihovo negdašnje postojanje na ovim prostorima. Postavljaju se spomen-ploče, podižu spomenici, održavaju komemoracije. Na godišnjice stradanja ili na podizanje spomenika dolaze i političari i predstavnici vlasti. Tako je na komemoraciji u Kruševlju prisustvovao tadašnji predsednik Opštine Sombor Slavoljub Slavković koji je tada rekao: „Ovim ljudima je načinjena nepravda“, što predstavlja veliki korak za Podunavske Nemce – negdašnje stanovnike.³⁸⁸ Stanovnici mesta, zahvalni komšijama Nemcima na pomoći tokom Drugog svetskog rata, podižu spomen ploču „Kački Srbi u znak sećanja na kačke Švabe koji su u raciji 1942. godine spasili od pogroma 170 porodica meštana sela“, te postavljaju tablu u znak sećanja na evangelističku crkvu koja je postojala od 1895. do znakovite 1947. godine.³⁸⁹ Značajni potezi su i na simboličkom nivou.

Možda najupečatljivija saradnja sa kojom smo se do sada susreli jeste ona koja se intenzivirala poslednjih godina u Kljajićevu. Godine 2015. organizovana je 250-godišnjica naseljavanja ovog mesta, a tim povodom okupilo se sedamdesetak Podunavskih Nemaca i njihovih potomaka. „Iz Kljajićeva smo otišli kada sam imao osam godina. Prvi put sam se vratio u Kljajićevo kada sam imao sedamnaest godina, zajedno sa sestrom. Kada dođem, obiđem našu nekadašnju kuću, ulicu i setim se kako sam se kao dete po šančevima jurio sa komšijskom decom. Meštani su nas lepo primili, drago mi je da sam ponovo ovde“, reči su Helmuta Gertnera, koji je došao

384 Aleksandar Krel, *ibid.* 148.

385 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (muškarac, 1945, Subotica).

386 Terenska građa Aleksandra Krela, Boris Mašić (1966).

387 Peter Blaha, *Odžaci u mom retrovizoru* (Odžaci: Narodna biblioteka *Branko Radičević*, 2009), str. 37.

388 Nadežda Radović, „Rečitost muka 60 godina ćutanja o sudbini naših Nemaca“, u: *Fenster, Poverenje, Pomirenje, Poštenje*, broj 4 (Sremski Karlovci: Nemačko udruženje za dobrosusedske odnose Karlowitz, 2006), str. 36.

389 Informaciju o ovoj spomen ploči, kao i druge važne informacije dobili smo od članova grupe Podunavske Švabe – naše komšije – Donauschwaben unsere Nachbarn, <https://www.facebook.com/groups/64378966902/>

zajedno sa svojom unukom. Bilo je i onih koji su posle sedamdeset godina prvi put došli u Kljajićevo.³⁹⁰

A kako je izgledao dolazak jednih u ove krajeve i percepcija odlaska drugih svedoči M. C. (1936) iz Kljajićeva. Iako je bila mala kad se doselila ovde sa roditeljima, seća se kako je to izgledalo.

„Došli smo vlakom bez voznog reda (smeh). Došli smo baš ovde u Krnjaju, tad je bila Krnjaja, i tu smo mi izašli iz voza, i onda su nas dočekali. Najpre su nas prašili zbog ušiju, vozovi što stoku voze, i tu su nas raspoređivali. A moj otac, moj stric je bio prvoborac i imao je pravo da bira kuću. Bilo je prvo par prvoboraca. Moj je otac ranije doša', i izabrao je kuću našu dole, prošla si ti odozdo, imaju plugovi na ulici i onda smo pravo došli u tu kuću. [...] Mi smo se obradovali. Kuće šarene, jao kako smo se obradovali, kako su ono molovale Švabe kuće, to nije bilo k'o sada. To je bila najlepša kuća u Kljajićevu. Pita moja svekrva mog svekra ima li tu kuće ruže, a imala je svaka kuća. A moja kuća koju je moj otac izabrao bila je jako velika, sa pet velikih soba, pa posle tamo još bila jedna velika prostorija kojom se išlo na tavan, pa štala za konje, pa sledeća štala za krave, pa šupa, letnja kuhinja i svaka imala špajz, i bunar bio ispred, ispod bunara česma i korpa, bilo sređeno, bio bogat neki. A vrata i prozori bili bijeli, visoki, lijepi. Sve bilo u bijelome a zidovi šareni. Jako, jako lijepa kuća. Dobili smo onda namještaj, bio je magazin, bilo je to što su oduzimali od tih Švaba, pa su nam tako dijelili, dobili smo po jedan ormar i svaka soba po jedan krevet. Ništa drugo. Bilo je tu nekih dunja, jastuka što smo dobili, uglavnom mi smo svoje sve tkano donijeli odozgo, sve se tamo tkalo od vune, i tako.“

Seća se takođe kako je izgledalo kad su ti neki Podunavski Nemci dolazili ovde, i to još pre organizovanih susreta i poseta; ljudi su dolazili da ponovo, posle puno godina, vide groblje, nekadašnju kuću, ulice u kojima su se igrali: „Pre par godina kad su cure otišle na fakultet, ja sama bila, [...] išla u sobu da spustim roletne, otvorim prozore, sunce prigrrijalo pre podne, spuštam, i dođoše tri čoveka: 'Dobar dan', 'Dobar dan', 'Da li mi možemo doći u vašu kuću?' Lepo govore srpski, ja izađem, tu dočekam ih, uvedem ih, neće u kuću, na terasi, ljepše im je, aj hoće li nešto popiti, neće ništa, a imala sam rakiju i koka-kolu, s tim da ih počastim, kafu i to sve. I predstave se oni. Ovaj najstariji kaže: 'Ovo je bila moja kuća.' Doveo je sina da vidi. Kaže: 'Živim u Kanadi.' 'Nema više moje kuće', kaže, mi napravili već ovu kuću, al' veli: 'Drago mi je što ste na tako malom placu napravili tako lepu i veliku kuću. Mogu li ja snimit?' Kažem: 'Možeš.' I snimi njegov sin. Kad je ušao u dvorište, a ja u dvorištu imala morke, kaže on: 'I moja mama je ovde držala morke, i ovaj bagrem je još ovde', bio tu stari bagrem. Kažem: 'Ne damo ga sjeći, uvek se svađamo, naš komšija se uvijek buni da mu smeta, uvijek se svađa, u našem je dvorištu.' Kaže: 'Moj otac je još zasadio taj bagrem.' Uđe u svinjac, imali smo i piliće, milo mu, drago mu, kaže: 'Doveo sam mog sina da vidi', i sad on dobro priča srpski, sin mu ne zna ništa, a ovaj treći što je sa njima, on perfektno priča. Kaže ja sam išao ovde u školu, pa pita jel se sjećam ovoga, da li poznam onoga, nekih sam se sjetila nekih nisam, a ovaj mlađi što je bio kaže ja sam iz Kljajićeva, a ja kažem ja bih trebala tebe znati, pa kaže, ja ne znam, ja sam posle otiša. On je posle oženio devojkicu što je išla sa mnom u školu. On priča, on veli imam jednog dobro druga s kojim sam se družio, on je malo mlađi od mene, kaže išli smo zajedno u školu. Kad god dođem, uvek s njim se nađem i provedemo se. Jako je napredan, video sam mu vinograd, pa voćnjak, a ja ćutim. [...] Te Švabice su lepo učile, lepo govorile srpski. Interesantno da su sve one lepo govorile srpski, a mi nismo švapski ni mađarski.“³⁹¹

Možda prvi i najveći korak jednih ka drugima učinjen je kad se prvi put organizovala poseta Gakovu i Kruševlju. O pripremama govori Rudolf Weiss: „Početak obeležavanja stratišta nije bio lak. Počeli smo od Gakova. Najpre smo zakazali susret sa rukovodstvom njihove mesne zajednice. Na njemu smo se susreli sa predsednikom mesne zajednice, predsednikom Izvršnog odbora mesne zajednice i direktorom osnovne škole u Gakovu. Mi smo tada otišli kod njih i bez okolišenja izložili ono što nas boli. Iskreno smo im rekli: 'Ljudi, tu se nalaze masovne grobnice! Najmanje osam i po hiljada Nemaca leži u njima! Na tom mestu su počinjene strahote! Znamo da vi niste krivi za njih i da ste dekretom doseljeni u Gakovo! Dajte da vidimo šta može da se učini da obeležimo to mesto!' Bio je to iskren razgovor, uz rakiju i kafu, bez forme i uštogljenosti. Naišli smo na razumevanje tih ljudi, jer su neki od njih,

390 Soinfo.org, „Prijateljski susret starih i novih Kljajićevčana“, <http://www.soinfo.org/vesti/15004/1/Prijateljski-susret-starih-i-novih-Kljajicevcana/> (pristup sajtu jula 2015).

391 M. C. (1936), Kljajićevo.

samo par godina pre toga, i sami iskusili okrutnost ratnih dešavanja na sopstvenoj koži.³⁹² Nije bilo nimalo lako, potvrđuje i Tode Miletić, predsednik saveta MZ Gakovo i direktor osnovne škole,³⁹³ strah lokalnog stanovništva je bio veliki i neupitan.

Ispovest ili tišina: trauma koja ostaje

Iako je nemačka etnička manjina 2007. godine proglašena za nacionalnu manjinu u Republici Srbiji, to nije pomoglo i da ljudi koji su preživeli „fatum kolektivne krivice“ uspeju da kažu šta im je na duši. Sem toga, mnoge su se priče, ali i mnoge traume, aktivirale ovih prvih godina XXI veka s pokretanjem pitanja restitucije. Neki su nastavili da čute, jer nisu mogli drugačije, a neki su krenuli da se suočavaju sa sobom ili sa svojom porodičnom traumom. Potomci su najčešće bili ti koji su želeli da čuju i saznaju, da pokrenu brojna pitanja.

„Bilo kada kad sam sa majkom hteo da razgovoram o ovim stvarima ona je počela da plače i rekla je: 'Ostavi mene!' Pomilovala me je po glavi, plačući kaže: 'Mani tu temu, to ćemo sutra, preksutra. Kad to malo zaboravim, onda ćemo o tome pričati.' Nažalost, prošlo je 50 godina i ona je umrla. Mi jednostavno o tome nismo pričali. Malo, vrlo malo. Vrlo malo smo o tome pričali. [...] Ne može uopšte da se definiše, jer u moje vreme, dok sam ja bio mlad učenik, u to vreme onaj ko je bio Nemač, taj ili nije hteo da to dokaže, tako da nije se znalo ko je Nemač. I manje-više u mom društvu bilo je dvoje-troje, al' o tome nismo nikad razgovarali, to je tabu tema bila, to 'čuti', zna se šta si, ko si i nemoj... Čuti.“³⁹⁴

„Ja sam rekla majci – mama, hajde da proverimo, spominjao se neki ranč, neko imanje, ali ona je bila prilično nezainteresovana: 'Nije imao ništa, nećemo da diramo u to.' Vidim da nije zainteresovana, a ume da spomene te mašine, konje koje su imali, ali kaže nema ništa od toga, nema veze. [...] Verovatno je taj strah ljudi koji su živeli po selima, neko da se pojavi, da popisuje nešto.“³⁹⁵

I za kraj, Boris Mašić govori: „[U]vek su me zanimale te stvari i želeo sam da saznam pravu istinu, jer se to kod nas, kao jedna trauma, prenosi... nadam se da se neće preneti na moju decu... zato što takve traume poput progona, logora, stradanje ostavljaju dubok trag u porodici. U poređenju sa tim, čak je oduzimanje imovine bilo sporedno, jer je život bio u pitanju.“

Postoji samo nada da se sve ove traume, o kojima se ne govori na našim prostorima, uključujući i o Podunavskim Nemcima, neće preneti na naše porodice, ali ni na naše društvo. Ipak, svedocim smo da nosimo veliki teret neizgovorenog, težinu trauma i stalnog kruga nasilja. Na geografskoj karti zločina on se vrti u krug, pa tako Ovčara krajem Drugog svetskog rata postaje logor za Podunavske Nemce, a tokom ratova devedesetih postaje stratište. Ono što je neizgovoreno, ono o čemu se čuti, dobija još veću težinu i dobija kapacitet još većeg zla jer se ono uvek može koristiti za manipulacije i dalje nasilje. Ili kako Ivan Ivanji dobro kaže: „Bavimo se time da ne bismo dospeli u neki novi logor.“³⁹⁶

392 Aleksandar Krel, Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), str. 175.

393 Ibid, str. 200.

394 Terenska građa Aleksandra Krela, N. N. (muškarac, 1945, Subotica).

395 Z. Š. (1973).

396 Intervju s Ivanom Ivanjijem, književnikom, a ovo je njegov odgovor na pitanje kako je moguće da se bavi pitanjem Nemaca i nepravdom njima učinjenom kad su mu oni ubili roditelje a njega poslali u logor, „Milost poznog rođenja“, u: Dnevni list *Glas javnosti*, <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/08/06/srpski/K02080501.shtml>

Umesto sažetka

Završetkom Drugog svetskog rata, to jest ulaskom Crvene armije na područje Vojvodine, započinje nešto što bi se moglo nazvati početkom kraja za Podunavske Nemce u Jugoslaviji. Fatum kolektivne krivnje,³⁹⁷ kako je nazvao Geiger, pokazao se u svojoj težini. Započelo je nasumičnim, ali i masovnijim ubistvima, pljačkanjima, maltretiranjima, silovanjima, samoubistvima, a nastavilo se organizovanjem prinudnog rada, uspostavljanjem logora, konfiskacijom imovine i oduzimanjem svih građanskih prava Podunavskih Nemaca.

Računa se da je stradalo 8049 civila – Podunavskih Nemaca – još pre interniranja u logore (ubijeni, izvršili samoubistvo, nestali), odnosno 48.667 u logorima odnosno tokom bekstva, te njih 1.994 koji su bili deportirani u sovjetske logore. To sve zajedno daje brojku od 58.730 stradalih Podunavskih Nemaca sa teritorije Jugoslavije, od kojih je veliki broj dece i nemoćnih.³⁹⁸

Odnos države prema Podunavskim Nemcima, pored odluka i donetih zakona, ogleda se i u retorici, kao i poricanju da se bilo šta loše dešava s *tim* Nemcima, da uopšte postoje logori, a da je tretman u „radnim kolonijama“ dobar. Dosta su retki izveštaji i dopisi iz kojih se može videti stvaran odnos države prema Podunavskim Nemcima. Država je pokušavala da ih se reši, odnosno da „iseli“ svoje Nemce, i to svim mogućim sredstvima. Kasnije je nailazila na otpor savezničkih sila, pa je mnoge transporte realizovala na crno. S druge strane, jugoslovenski Nemci, koji su prethodno bili evakuisani, transportovani ili izbegli, pokušali su da se vrate u Jugoslaviju, svojim imanjima, svom domu i porodicama. To je bilo skoro nemoguće, a država se trudila svim silama da te ljude nikako ne primi. Međunarodne humanitarne organizacije pokušavale su da nešto urade. Učestvovala su u pružanju pomoći jugoslovenskim Nemcima, ali prošlo je puno vremena dok se to nije i ostvarilo, pre svega u vidu repatrijacije, prvo dece, pa onda i ostalih.

Nakon velikih muka i trauma, bez imovine, i dalje omalovažavani, mada na drugi način, suptilniji ili manje suptilan, često živeći u uslovima potpune bede, mnogi pripadnici/e nemačke etničke manjine u Jugoslaviji, odnosno Vojvodini, odlučili su da napuste zemlju, što je bilo izvodljivije pedesetih godina XX veka.

Praznina koju su jugoslovenski i vojvođanski Nemci ostavili za sobom brzo se „popunila“: na njihovo mesto i u njihove kuće došli su drugi nesrećnici. Nemci koji su ostali nosili su beleg, tišinu i traumu. Oni koji su otišli, uz olakšanje što su pobjegli i izvukli se, nosili su i teško breme praznine u srcu. Vraćaju se ponekad, sa svojim potomcima, da pokažu gde je bio njihov dom.

397 Vladimir Geiger, „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. (Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002), str. 287.

398 Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 329–330. Poimenični popis žrtava jugoslovenskih Nemaca po kategorijama i logorima može se naći u knjizi: *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*, Band IV, *Menschenverluste – Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944–1948*. (München – Sindelfingen: Donauschwäbische Kulturstiftung, 1994).

Prilozi

Studija slučaja – Mađarska: čiji su Folksdojčeri?

(Izvodi iz dokumenata Diplomatskog arhiva Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije)

U kakvom položaju su se našli Nemci, i u kojoj meri je država izričita da jugoslovenski Podunavski Nemci ne uđu ponovo u zemlju, najbolje ilustruju dešavanja na jugoslovensko-mađarskoj granici i prepiska koja ih prati.

Problem. Jugoslovenska delegacija pri Savezničkoj kontrolnoj komisiji u Mađarskoj šalje dopis MIP-u 2. juna 1945: „[I]z drugih zemalja, Austrije, Češke, Nemačke dolaze razne grupe, među njima su i Nemci i Mađari – oni se redovno obustavljaju, ali mnogi beže i *nekako* prelaze granicu. Tražili smo strogu kontrolu granice.“³⁹⁹ Odgovor MIP-u stiže 22. juna 1945. da mađarski ministar spoljnih poslova saopštava: „U poslednje vreme iz Austrije preko Mađarske vraćaju se u Bačku ondašnje Švabe. Jugoslovenske su ih vlasti do sada puštale a od skoro ih kod Subotice prebacuju natrag u Mađarsku, do sada oko 10.000 takvih. Mađarska vlada moli jugoslovensku vladu za intervenciju da Švabe primaju u Jugoslaviju, jer su oni odande, inače će mađarska vlada biti primorana da ih na zapadnoj granici ne propusti, pošto su bačvanske Švabe jugoslovenski državljani.“ Pukovnik Cicmil, šef Jugoslovenske delegacije pri SKK u Mađarskoj, dalje piše: „Sada se u Mađarskoj, na njenim južnim granicama nalazi faktično *nekoliko hiljada Švaba*, a i nadalje prilaze sa severa. Ja sam obavestio mađarskog ministra inostranih poslova, da je i naša želja da oni, u odnosu na Švabe bivše jugoslovenske državljane, zatvore svoju zapadnu granicu...“⁴⁰⁰

Odgovor iz Ministarstva inostranih poslova Jugoslovenskoj delegaciji u Budimpešti: „Švabe koji su bili nekada jugoslovenski državljani, pa su se pred oslobođenje sa nemačkom vojskom evakuisali, pod nikakvim uslovima ne možete ih repatrirati u Jugoslaviju. Vi ste lično za to odgovorni pored eventualnih drukčijih instrukcija od strane nadležnih vlasti za repatriranja. [...] Preko ambasade Moskva tražena intervencija ruskih vojnih vlasti u Mađarskoj da spreče vraćanje Švaba u Jugoslaviju.“⁴⁰¹

Ponovo. Samo mesec dana kasnije, Ministar socijalne politike (oddeljenje za repatrijaciju) 22. jula 1945. piše MIP-u da je, prema jednom izveštaju, na sektoru sela Kelebije, gde ulazi željeznička pruga iz Mađarske u našu zemlju, „došao transport od 3000 vođovodanskih Nemaca. Naše vlasti im nisu dozvolile ulazak u zemlju, a Mađari ih ne primaju, pošto i oni žele da se *oslobode* svojih domaćih Nemaca, te se ti ljudi ne nalaze ni tamo ni ovamo. Mađarske vlasti izjavljuju da će ubuduće, ako pokušaju još koji put ući u Mađarsku, a po svojoj prilici Nemci će se sakupljati na granici i nadalje pokušavati da se prebace, upotrebiti oružje. [...] Molite se za hitnu intervenciju kod sovjetskih vlasti...“⁴⁰²

Upomoć. Jugoslovenska delegacija pri SKK u Mađarskoj piše MIP-u: „Molim MIP, da preduzme hitne korake da delegati za repatriranje na svim repatriacionim tačkama, a naročito u Beču, Bratislavi, Brnu i Pragu istupaju energičnije i po svaku cenu spreče odašiljanje transporta sa Nemcima, bivšim jugoslovenskim državljanima. [...] Delegati Ministarstva socijalne politike u Budimpešti koliko je u njihovoj moći *skidaju sve Švabe sa vozova*, čak se i čitave kompozicije rasformiraju, no obzirom na blizinu naše granice isti se raznim načinima približavaju granici i pokušavaju da se prebace, tako se na hiljade Švaba nalazi na našoj granici. A isto tako obzirom da su svega dva delegata za repatriranje, u nemogućnosti su da kontrolišu svaki transport, a naročito one, koji se kratko zadržavaju i brzo produže za Suboticu, odnosno prolaze u malim grupama.“⁴⁰³

Ponovo. Stiže dopis MIP-u iz Mađarske od Cicmila, 23. februara 1946. godine: „Naše pogranične vlasti ponovo

399 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 1802.

400 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 1664.

401 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 1664.

402 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 2512

403 MSP RS DA PA 1945, F-20, JUG-34, 3745.

prebacile jednu grupu Švaba na mađarsku granicu i posle likvidacije slučaja sa Švabama kod Murakerestura. Stiče se utisak da jugoslovenska vlada radi jedno a izjavljuje drugo. Za hitnu intervenciju molim Ministarstvo.“⁴⁰⁴

Cicmil nema lak posao u Mađarskoj, pritisci su sa raznih strana. Kreće komunikacija između MIP-a, MUP-a i Jugoslovenske delegacije pri SKK, to jest Cicmila. Cicmil javlja da se radi o sto osamdeset Švaba, žena i dece, prebačenih 21. februara kod Kelebije iz Jugoslavije u Mađarsku.⁴⁰⁵ Tada MUP-u FNRJ (odelenje za pasoše) 5. aprila 1946. godine šalje dopis MIP-u: „MUP FNRJ je izdalo najstrožije naređenje svojim organima da ne smeju vršiti nikakva prebacivanja Nemaca do konačnog rešenja tog pitanja. Po konkretnim slučajevima koje navodi naša delegacija u Budimpešti, može se raditi jedino o tome da su ta lica bila prethodno bez znanja naših organa prebačena na našu teritoriju.“⁴⁰⁶

Oni su kao sa naše teritorije, a mi kao treba da ih primimo. Epilog je sledeći: MUP FNRJ, odeljenje za pasoše, 11. marta 1946. obraća se MIP-u „[P]o predmetu prebacivanja 180 lica nemačke narodnosti sa jugoslovenske na mađarsku teritoriju, dostavljamo Vam sledeći izveštaj Odeljenja unutrašnjih poslova pri GIO-u Autonomne Pokrajine Vojvodine: 'U konkretnom slučaju mađarske vlasti su, bez ikakve saglasnosti sa našim predstavnicima u inostranstvu ili ma kojom drugom vlasti, *prosto doterali* grupu od oko 180 Nemaca i pokušale da ih prebace na našu teritoriju. Tvrđilo se kako su to tobože Nemci begunci sa naše teritorije i da mi treba da ih primimo. Nikakvih dokaza o ovome nisu podneli niti su tražili ma čiju saglasnost za ovakav postupak. Pogotovu naše vlasti nije niko prethodno ni upitao da li ćemo da ih primimo.' Zbog svega ovoga načelnik OZNA-e, okruga Somborskog, naredio je da se ovi ljudi ne prime nego vrate natrag u Mađarsku. „*Sumnja se da su to uopšte lica sa naše teritorije, već sa mađarske* kojih oni žele da se oslobode na ovakav način.“⁴⁰⁷

Uputile Švabe. U pismu Sovjeta Cicmilu od 23. marta 1946. stoji: „Prema proverenim izveštajima kojima raspolaže SKK, sredinom marta meseca 1946. jugoslovenske su vlasti bez dozvole SKK u Mađarskoj uputile u Austriju na automobilima, preko Mađarske (Sentgothart), 120 porodica Švaba, ukupno 280 lica. Transport Švaba su pratili predstavnici jugoslovenske pogranične straže.“⁴⁰⁸

Peremo ruke. Austrijski politički predstavnik obratio se MIP-u 9. jula 1947. godine zbog nedozvoljenog prelaska izbeglica nemačkog jezika iz Jugoslavije preko austrijsko-mađarske granice. MIP piše MUP-u da ga izvesti o stvarnom stanju u pogledu Nemaca u Vojvodini da može zauzeti stav prema predstavci austrijskog predstavnika. Ovaj dopis je od 17. jula 1947, a na to odgovara MUP 5. avgusta 1947. godine: „Poznato nam je da je u prošlosti dolazilo do ovih nedozvoljenih prelaza granice, ali vlasti FNRJ preduzele su već potrebne korake da se ubuduće spreče ova bjegstva iz naših logora. Ukoliko bi možda ipak još uvek došlo do toga i pored svih preduzetih mera, imaće ova bjegstva sasvim individualni karakter i ne postoji nikakva opasnost da bi ona zauzela ma kakav veći obim.“⁴⁰⁹

404 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 2018.

405 MSP RS DA PA 1946, F-51, sign. 2250.

406 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 3863.

407 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650/omot 3, 2618.

408 MSP RS DA PA 1946, F-51, JUG-650, 3353.

409 MSP RS DA PA 1947, F-64, JUG-630, 414756.

Skraćenice

ACICR/CICR/MKCK – Međunarodni komitet Crvenog krsta
AJ – Arhiv Srbije i Crne Gore/Arhiv Jugoslavije
AVNOJ – Antifašističko veće/vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
CKJ – Crveni krst Jugoslavije
DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija
FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija
MIP/MSP – Ministarstvo inostranih poslova/Ministarstvo spoljnih poslova
MNO – Mesni narodni odbor
MUP – Ministarstvo unutrašnjih poslova
NOO – Narodnooslobodilački odbor
OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda
SKK – Savezna kontrolna komisija
SSSR – Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

Izvori i literatura

Arhiv Međunarodnog komiteta Crvenog krsta (ACICR), Ženeva
ACICR, B G 97, Minorités allemandes de Yougoslavie, 1945–1950.
ACICR, B G 97, Minorités allemandes „Volsksdeutsche“ en Allemagne et en Autriche 1945–1946.
ACICR B G 97, Minorités 1939–1950.

Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd
Politički arhiv (PA) 1945: F-4, F-20, F-26, F-31
PA 1946: F-26, F-46, F-51, F-65, F-57
PA 1947: F-6; F-64, F-65; F-75, F-89
PA 1948, F-90 F-111

Arhiv Crvenog krsta Srbije, Beograd
Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. od sl. A–H, broj fascikle 468.
Jugoslovenski CK 1950, služba traženja, repatrijacija folksdojčerske dece. Predmeti repatrirane dece folksdojč. od sl. R–Z, broj fascikle 470.
Jugoslovenski CK 1946-1951. Služba traženja. Repatrijacija folksdojčerske dece, Spiskovi transportovane folksd. dece za Nemačku i Austriju, broj fascikle 471.

Arhiv Jugoslavije, Beograd
AJ F-50 (Predsedništvo Vlade FNRJ)
AJ F-507 (Savez komunista Jugoslavije)

Arhiv Vojvodine, Novi Sad
F-169 (Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine)

Istorijski arhiv Sombor
F-217 (Okružni narodnooslobodilački odbor Sombor 1945-1946)

Terenska građa Aleksandra Krela: N. N. (žena, 1933, Subotica), N. N. (žena, 1955, Sombor), N. N. (žena, 1944, Subotica), N. N. (žena, 1932), N. N. (muškarac, 1945, Subotica), Boris Mašić.

Razgovor vođen 3. avgusta 2014. sa J. V. (1940), mesto u Bačkoj, razgovor vodila Helena Rill.
Razgovor vođen 3. avgusta 2014. sa M. C. (1936), Kljajićevo, razgovor vodila Helena Rill.
Razgovor vođen 3. avgusta 2014. sa E. F. (1927), mesto u Bačkoj, razgovor vodila Helena Rill.
Razgovor vođen 4. oktobra 2014. sa Z. Š. (1973) i G. Š. (1973), razgovor vodila Helena Rill.
Pismeno svedočenje Anne Koch leta 2012. dobijeno ljubaznošću Ane Bu.
Pismeni intervju s Anom Bu od 30. marta 2015.

Blaža, Peter. *Odžaci u mom retrovizoru*. Odžaci: Narodna biblioteka „Branko Radičević“, 2009.
Bura, Vladimir. „Sedma jugoslovenska republika“, *National Geographic Srbija*, jun 2014, str. 118–125.
Danilović, Branislav. *Gakovo i Kruševlje logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947*. Sombor: Istorijski arhiv Sombora, 2008.

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Duesseldorf, 1961, Muenchen, 1984, Augsburg, 1994, Muenchen, 2004.

Erenburg, Ilja. *Rat april 1942 – mart 1943*. Beograd: Državni Izdavački Zavod Jugoslavije, 1945.

Facebook strana grupe Podunavske Švabe – naše komšije, Donauschwaben unsere Nachbarn, https://www.facebook.com/groups/64378966902/Poslednji_pristup_januar_2016.)

Geiger, Vladimir. „Folksdojčeri, Fatum kolektivne krivnje“, u: *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice/VDG Jahrbuch 2002*. Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, 2002, str. 287–324.

Geiger, Vladimir. „Heimkehr, Povratak slavonskih Nijemaca nakon Drugoga svjetskog rata iz izbjeglištva/prognaništva u zavičaj i njihova sudbina“, u: *Scrinia Slavonica, Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest*, sv. 3. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2003, str. 521–547.

Geiger, Vladimir. *Logor Krndija 1945. – 1946.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2008.

Geiger, Vladimir. „Logori za folksdojčere u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata 1945–1947“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, god. 38, br. 3, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006, str. 1081–1100.

Geiger, Vladimir. „Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (II)“, u: *Politički zatvorenik*, br. 258, Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, maj–juni 2014, str. 29–34.

Geiger, Vladimir. „Odluka o uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' Ministarstva unutarnjih poslova DF Jugoslavije od 18. svibnja 1945. (III)“, *Politički zatvorenik*, br. 259, Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, juli–avgust 2014, str. 12–17.

Geiger, Vladimir. „Sudbina Njemica u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugog svjetskog rata (2. dio)“, u: *Deutsches Wort/Njemačka riječ*, Blatt der Deutschen und Österreicher in Kroatien/List Nijemaca i Austrijanaca u Hrvatskoj, [br./Nr.] 51, Osijek: Njemačka narodnosna zajednica Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj/Volksdeutsche Gemeinschaft Landsmannschaft der Donauschwaben in Kroatien, ožujak/März 2004, str. 36.

Geiger, Vladimir i Slađana Josipović Batorek. „O sprovođenju odluke komunističkih vlasti iz 1945. O uklanjanju grobalja i grobova 'okupatora' i 'narodnih neprijatelja' u Slavoniji i Srijemu“, u: *Scrinia Slavonica 15*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.

Vladimir, Geiger i Ivan Jurković. „Poratni logori za pripadnike njemačke nacionalne manjine“, u: *Politički zatvorenik*, broj 9, Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 1991, str. 28–31.

Hamerštil, Robert. *O ikonama i pacovima. Jedno banatsko detinjstvo 1939–1949*, Vršac: Gradska biblioteka, 2003.

Ivanji, Ivan. „Pa, znate kako je, ubijalo se“, *Nedeljnik Vreme*, broj 1132, 13. septembar 2012.

Janjetović, Zoran. *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, Beograd: Zoran Janjetović, 2005.

Janjetović, Zoran. „Prinudni rad folksdojčera u Vojvodini 1944–1950. u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945, 1945–1951.*, *Zbornik radova*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, str. 205–215.

Janjetović, Zoran. „Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine“, u: *Tokovi istorije*, 1-2/1997, Beograd: INIS, 1997, str. 151–164.

Janjetović, Zoran. „Deportacija vojvođanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine“, u: *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1/1997, Beograd: Savez društava istoričara Jugoslavije, 1997, str. 157–168.

Janjetović, Zoran. „The Disappearance of the Germans from Yugoslavia: expulsion or emigration“, u: *Tokovi istorije*, 1-2/2003, Beograd: INIS, 2003, str. 73–89.

Janjetović, Zoran. „Nemice u logorima za folksdojčere u Vojvodini 1944–1948“, u: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – 2, Položaj žena kao merilo modernizacije*, ur. Latinka Perović, Beograd: 1998, str. 496–504.

Kolundžija, Denis i Natalija Miletić. „Crnja od smrti“, *Balkanist*, 24. oktobar 2014. <http://balkanist.net/bcs/crnja-od-smrti/>. (Poslednji pristup jul 2015.)

Kolundžija, Denis. „Spokoj nad parcelom 7067/1“, list *Dnevnik*, 22. septembar 2013.

Krel, Aleksandar. *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka*, Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014.

Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band IV, Menschenverluste - Namen und Zahlen zu Verbrechen an den Deutschen durch das Tito-Regime in der Zeit von 1944-1948, Donaueschinger Kulturstiftung, München – Sindelfingen 1994.

Mačković Stevan. „Logor za Nemce u Sekiću (1944–1946)“, u: *Ex Pannonia, br. 8*, Subotica: Istorijski arhiv Subotica, 2004, str. 16–27. http://adattar.vmmi.org/fejzetek/1665/08_logor_za_nemce_u_sekicu_%281944-1946%29.pdf (Poslednji pristup jul 2015.)

Milićević, Nataša. „Neke forme prinudnog rada u Srbiji, 1944–50.“, u: Zbornik radova *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941–1945., 1945–1951.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010, str. 183–203.

Najhold, Branko. „Hronika Zemuna 1941–2000“, Prvi i drugi deo, Zemun: Trag, 2013.

Nedimović, Sandra. „Marienbund i Christusjugend u Apatinu od 1935. do 1944. godine“, u: *Petničke sveske*, br. 55, Valjevo: IS Petnica, 2004, str. 19–37.

Petrović Todosijević, Sanja. „Na putu. Repatrijacija dece pripadnika nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata (1948–1956)“, u: *Tokovi istorije*, 3, Beograd: INIS, 2012, str. 190–225.

Pupezin, Lj. „Milost poznog rođenja“, Intervju s Ivanom Ivanjijem, Dnevni list *Glas javnosti*, dostupno na: <http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/08/06/srpski/K02080501.shtml> (Poslednji pristup jul 2015.)

Radović, Nadežda. „Rečitost muka 60 godina ćutanja o sudbini naših Nemaca“, u: *Fenster, Poverenje, Pomirenje, Poštenje*, broj 4, Sremski Karlovci: Nemačko udruženje za dobrosusedske odnose Karlowitz, 2006, str. 36.

Radović, Nadežda i Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss. *Dunavske Švabice II*, Sremski Karlovci: LDIJ-Veternik, 2001.

Soinfo.org. „Prijateljski susret starih i novih Kljajičevčana“, <http://www.soinfo.org/vesti/vest/15004/1/Prijateljski-susret-starih-i-novih-Kljajicevcana/> (Poslednji pristup jul 2015.)

Stefanović, Nenad, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje, Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007.

Stefanović, Nenad Novak. *Zemlja u koferu*. Beograd: Nenad Novak Stefanović, 2007.

Uglješa Šajtinac. „Nemogućnost kolektivne sudbine“, u: *O Podunavskim Švabama*. Zrenjanin: Mandragora, 2014, str. 185–186.

Šolohov Mihail. *Nauk mržnje*, Zagreb: Vjesnik, 1945.

Šušnjar, Petar. *Plavo, crno, crveno: 40.000 folksdojčerske dece*. Novi Sad: DOO Dnevnik – novine i časopisi, 2006.

Skica za jednu kulturu sećanja

Recepcija stradanja Nemaca i Nemica iz istočnoevropskih oblasti nakon Drugog svetskog rata u Nemačkoj i Podunavskih Nemaca/ica u Srbiji i Jugoslaviji

Marijana Stojčić

(Urednički skraćena verzija teksta)

Uvod

Na početku, važno je reći da se tekst koji sledi bavi recepcijom kolektivnog stradanja Nemaca i Nemica po okončanju Drugog svetskog rata tako što istražuje kako su različiti društveni konteksti i procesi oblikovali dinamiku kolektivnog sećanja na njihov progon iz istočnoevropskih oblasti nakon rata u (Zapadnoj) Nemačkoj¹ i Podunavskih Nemaca u Jugoslaviji²/Srbiji. Polazeći od toga da se sećanje nikada ne odigrava u praznom prostoru i da je kolektivno sećanje (kao i individualno), zapravo selektivno, tendencizno i oblikovano potrebama sadašnjice

1 U ovu analizu nije uključena Demokratska Republika Nemačka (DDR) budući da je ona gotovo u potpunosti preuzela sovjetski narativ o Drugom svetskom ratu, tako da će se dalje u tekstu sve do ujedinjenja dve Nemačke 1990. godine, pod Nemačkom podrazumevati samo Savezna Republika Nemačka. Videti na primer, Mihael Antolović, „Kultura sećanja: nemačko iskustvo. Masovna demagogija ili diktatura finansijskog kapitala? Interpretacija nacizma u Zapadnoj i Istočnoj Nemačkoj (1945–1965)“, u: Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, ur. Zbornik radova *Antifašizam pred izazovima savremenosti* (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2012), str. 178–179, str. 182–184 i str. 187–188. Opširnije, Andreas Dorpalen, „Weimar Republic and Nazi Era in East German Perspective“, u: *Central European History* 11/3 (1978): str. 211–230. Što se tiče proterivanja Nemaca iz istočnoevropskih oblasti nakon Drugog svetskog rata, Karl Betke navodi da je u DDR tokom njenog postojanja bavljenje tom temom faktički bilo zabranjeno. Carl Bethke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, u: Vera Katz, ur. Zbornik radova *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007), str. 259.

2 U daljem tekstu „Jugoslavija“ se odnosi samo na socijalističku Jugoslaviju koja je postojala od 1945. do 1992. godine, kao Federativna Narodna Republika Jugoslavija (1945–1963) i Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (1963–1992).

i vizijom budućnosti,³ ovde će se govoriti o sećanju kao socijalnim i kulturnim konstrukcijama koje imaju svoju vlastitu istoriju. U tom smislu, sećanje će se analizirati kao *slika o prošlosti* s obzirom na mehanizme društvenog prenošenja i prerade prošlosti, i funkcija koje to ima, to jest kao „manje ili više svestan pojedinačni, grupni ili kolektivni odnos prema zbivanjima u prošlosti, kod koga pojedinci i grupe koriste prošlost da bi se razgraničili od drugoga i izgradili identitet“.⁴ Time će, dakle, u fokusu ove analize biti kako određeni načini prezentacije istorijskih događaja korespondiraju sa društvenim (ideološkim, političkim, kulturnim) kontekstom, uobličavajući određenu kulturu sećanja.

Opšta pretpostavka istraživanja jeste da je sećanje na progon Nemaca iz istočnoevropskih oblasti nakon Drugog svetskog rata, u Nemačkoj, ali najpre Jugoslaviji, a zatim Srbiji, obeleženo iskustvom ogromnih razaranja, zločina nad civilnim stanovništvom i *civilizacijskog sloma* koji je taj rat predstavljao. U tom smislu, pretpostavka je i da je odnos prema žrtvama (koje su deo i nemačke i jugoslovenske, a zatim i srpske kulture sećanja), oblikovan odnosom prema tom ratu i načinima na koji je on interpretiran u konkretnom društvenom kontekstu. S obzirom na to da identifikacija i imenovanje kolektivnih žrtava i kolektivnih *dželata* često služi kao strategija rasterećivanja i potiskivanja, kojom društva izbegavaju odgovornost za „tamne strane“ svoje prošlosti, igra važnu ulogu u ideologiji viktimizacija koja se kristališe u različitim naracijama, u ovom tekstu će dinamika sećanja na progon biti analizirana kroz interakciju sa društvenim kontekstom i funkcijama tih sećanja u različitim periodima; kao i s aspekta različitosti pozicija u smislu pripadnosti koje prognani nose. Naime, u Nemačkoj oni spadaju u žrtve većinske grupe, dok u Jugoslaviji i (kasnije) Srbiji oni pripadaju grupi koja je manjinska. S druge strane, u pitanju su žrtve koje pripadaju kolektivu onih koji pripadaju gubitničkoj strani u tom ratu.

Nijedno sećanje nikada nije nekakva „prošlost po sebi“, već *zahvat u nju iz uvek nove sadašnjice* (Todor Kuljić), umnogome pod uticajem društvenog konteksta u određenom istorijskom trenutku. Za razliku od pamćenja kao „skladištenja sadržaja prošlosti“, sećanje je rekonstrukcija prošlosti. Iako u doslovnom, fizičkom smislu, pamte samo pojedinci, društvene grupe određuju ono što će biti zapamćeno, kao i način na koji će se to pamti. To uključuje i sećanje mnogo čega što oni sami nisu direktno iskusili.⁵ Ovaj svojevrsni *rad na memoriji* oblikovan je raznovrsnim socijalnim identitetima i odnosima moći koji određuju šta se pamti (ili zaboravlja), ko pamti, i sa kojom namerom.⁶

U promišljanju kulture sećanja neophodno je uočavati principe selekcije, njihove funkcije, promene u zavisnosti od grupe i mesta, kao i kako se menjaju u vremenu. Jer one obično govore više o društvu u sadašnjosti nego o prošlosti. Uslovljena interesima, potrebama i trenutnim prilikama u društvu, interpretacija prošlosti određuje delovanje u sadašnjosti, kao i način na koji se koegzistira sa drugima koji ne dele to viđenje prošlosti. Takođe, izbor onoga čega će se društva sećati i načina na koji to čine odslikava načelno političko opredeljenje društva, izraz je ciljeva koje društvo postavlja u određenom trenutku prema budućnosti. Rečju, interpretacija prošlosti predstavlja i *izbor budućnosti*.

3 Todor Kuljić, *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti* (Beograd: Čigoja štampa, 2006), str. 8.

4 Ibid, str. 11.

5 Piter Berk, „Istorija kao društveno pamćenje“, *Reč – Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 56/2 (1999): str. 83. Dostupno na <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/56/83.pdf> (Poslednji pristup 12. 06. 2015).

6 John R. Gillis, „Memory and Identity: The History of a Relationship“, u: John R. Gillis, ed. *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1994), str. 5.

Sećanje na progon u Nemačkoj – U senci Holokausta

Drugi svetski rat promenio je demografiju, kulturu i shvatanje sveta zauvek, u mnogim aspektima utemeljujući svet kako on izgleda danas. Bio je to prvi istinski globalni rat čije je gubitke čak i približno teško proceniti, jer je „ubijao civile podjednako spremno kao i ljude u uniformi, a mnoga od njegovih najgorih ubijanja odigrala su se na mestima ili u vremenima, kada niko nije bio u poziciji da broji žrtve ili niko nije za to mario“.⁷ Smrt između 10 i 20 odsto *ukupnog* stanovništva u SSSR, Poljskoj i Jugoslaviji, 4 do 6 odsto u Nemačkoj, Italiji, Austiji, Mađarskoj, Japanu i Kini, oko 1 odsto Britanije, Francuske i SAD, direktno je uzrokovana ratom.⁸ Pobeda 1945. bila je totalna, predaja безусловna, a poražene države potpuno okupirane od strane pobednika. Nakon Drugog svetskog rata, u okviru koga se odvijao i projekat uništenja evropskih Jevreja, prvi put jedni naspram drugih nisu

⁷ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema – Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991* (Beograd: Dereta, 2002), str. 39.

⁸ Ibid.

stajali samo *pobednici i gubitnici, već i počinioци i žrtve*.⁹ Opisujući sam kraj rata, Jan Buruma (Ian Buruma) govori o trijumfalizmu, oslobođanju koncentracionih logora, o ljudima širom Evrope koji nemaju više gde da se vrate, gladi koja vlada u srušenim gradovima, odmazdi nad stvarnim ili imaginarnim kolaboracionistima, masovnim silovanjima nemačkih žena.¹⁰ Serija konferencija između 1943. i 1945. godine u Teheranu (1943. godine), Moskvi (1944. godine), Jalti na Krimu (početkom 1945. godine), Potsdamu (avgusta 1945. godine) i Parizu (kraj 1945. godine) bile su dogovori o podeli plena sila pobednica i pokušaji uređivanja njihovih posleratnih odnosa. Reparaciona klauzula ustanovljena na Krimskoj konferenciji, kada je odlučeno da poratna Nemačka bude prisiljena da plati reparacije, između ostalog, u naturi „upotrebom nemačke radne snage“, dopunjena je odlukom na konferenciji u Postdamu o preseljenju nemačke manjine iz Poljske, Čehoslovačke i Mađarske u Nemačku „na humani način“. ¹¹ Na konferenciji o reparacijama, u Parizu, koja je predstavljala svođenje bilansa o materijalnim i ljudskim gubicima rata, ustanovljen je princip kolektivne odgovornosti, po kome „Nemačku treba prisiliti da kompenzira u što većoj meri gubitke i patnje izazvane ujedinjenim nacijama za koje je neposredno odgovoran i nemački narod“. ¹² Uprkos tome što je bilo protesta, između ostalih i visokog američkog diplomate Džordža Kenana (George F. Kennan) i Bertranda Rasela (Bertrand Russell), „humano preseljenje“ obuhvatilo je više od 13 miliona pripadnika nemačke manjine, od kojih je mnogo ubijeno ili umrlo tokom preseljenja ili u logorima od bolesti, gladi i loših uslova. ¹³ Britanski izdavač i aktivista, Viktor Golanč (Victor Gollancz), sa ogorčenjem piše: „Ako savest ljudi ikada ponovo postane osjetljiva, taj progon će biti zapamćen kao besmrtna sramota svih koji su ga počinili ili ga ignorisali... Nemci su proterani, ne samo bezobzirno, već i uz maksimum brutalnosti.“ ¹⁴ Istovremeno, Nemačka se suočila sa problemom integracije 12 miliona izbeglica što je predstavljalo ogroman socijalni problem. ¹⁵

Nemačka 1945. godine bila je podeljena i potpuno uništena zemlja u koju su umarširale četiri okupacione sile. Kako navode Aleksander i Margaret Mičerlih (Alexander i Margarethe Mitscherlich) u svojoj slavnoj knjizi *Nesposobnost žaljenja, propast Trećeg Rajha*, uprkos sumnjama koje su sigurno postajale, bila je kataklizmičan

9 U ovom kontekstu se izrazi „počinioци“ i „žrtve“ koriste za označavanje obrazaca uspostavljenih u ravni kolektiva, pod kojim se podrazumeva simbolički identitet kolektiviteta viđenog spolja. Nakon Drugog svetskog rata i Holokausta, Nemci kao i Jevreji, važe za „simbolički narod“. To je posledica, između ostalog, ogromne asimetrije nasilja u toku Holokausta i kulturne obrade tog iskustva. Za razliku od odnosa pobednika i poraženih, gde (uprkos nejednakosti koja se iskazuje kroz pobjedu i poraz) postoji neka vrsta simetrije nasilja, čiju osnovu čini naizmeničnost ratnih radnji, između počinilaca i žrtava postoji asimetrija u kojoj nema odgovarajuće obostranosti. Videti detaljnije: A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 100–101 i str. 132.

10 Ian Buruma, *Year Zero: A History of 1945*. (New York: The Penguin Press, 2013), str.13–130. Za detaljniji prikaz situacije od oktobra 1944. do zime 1946/47. u Nemačkoj, videti: Frederick Taylor, *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany* (London: Bloomsbury Publishing, 2012), str. 22–222.

11 „Ujedinjene nacije – Zbirka dokumenata 1941–1945“ (Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1948), str. 96 i dalje. Videti takođe: „Foreign relations of the United States: diplomatic papers: the Conference of Berlin (the Potsdam Conference), 1945“, II, U.S. Government Printing Office, 1945, str. 1495 i dalje.

12 „Final Act of the Paris Conference on Reparation“, Command Paper 6721, 1947, citirano prema Duško Dimitrijević, „Zahtevi pripadnika nekadašnje nemačke manjine za restituciju imovine u Srbiji“, Izvorni naučni rad, MP 1 (mart 2011): str. 134–135. Dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2011/0025-85551101126D.pdf> (Poslednji pristup 17. jul 2015).

13 E. Hobsbaum, *Doba ekstrema – Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, str. 45.

14 Victor Gollancz, „Our Threatened Values“, str. 96, citirano prema Alfred de Zayas, „Anglo-American Responsibility for the Expulsion of the Germans, 1944–48“, u: Steven Bela Vardy, T. Hunt Tooley, *Ethnic Cleansing in 20th Century Europe*, (New York: Columbia University Press, 2003), str. 148. Dostupno na: <http://www.hungarianhistory.com/lib/vardy/vardy.pdf>. (Poslednji pristup 17. jul 2015).

15 C. Bethke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, str. 256.

događaj za koji većina Nemaca nije bila spremna, kao ni za preispitivanje vlastite uloge u tom sistemu.¹⁶ Milioni Nemaca bili su na različite načine upleteni u zločine: kao direktni počinioci, kao neaktivni učesnici, kao posmatrači (*bystanders*) koji nisu nista preduzeli. Suđenja u Nirnbergu (1945/46) i mere denacifikacije, kojima je javnost upoznavana sa brutalnošću nacističkog režima, razmerama počinjenih zločina i sistematskim progonom i uništavanjem evropskih Jevreja, imale su ograničen domet.¹⁷

Tabu tematizacije nedavnih ratnih događaja i masovnih zločina, sopstvene odgovornosti, kao i sopstvene patnje u javnom prostoru i prekoračivanje granice od privatne ka političko-javnoj komunikaciji, oko koje je postojao široko rasprostranjeni društveni konsenzus, Alaida Asman u svojoj periodizaciji nemačke istorije sećanja naziva fazom „komunikacijskog prećutkivanja“ i *masivne odbrane od sećanja*. Vremenski je locira u period od 1945. do 1957. godine.¹⁸ Ovo se odnosi generalno i na traumatska sećanja iz perspektive nemačkog civilnog stanovništva koja su vrlo sporo postajale javna tema. Za razliku od sećanja na bombardovanje, koje ni u kom slučaju nije nestalo, već je ostajalo zajedničko, ali i partikularno, bez sklapanja „u kondenzovanu i prenosivu priču koju prihvata čitavo društvo“, za sećanje na silovanja najčešće nije bilo mesta ni u zaštićenom porodičnom sećanju.¹⁹ S druge strane, to ne znači da sećanje na nemačke žrtve uopšte nije postojalo u političkom diskursu posleratnog vremena. Naprotiv, od početka se ispoljavala težnja da se iskustva žrtava objave i politizuju. U tome je značajnu ulogu imala tema proterivanja, koja je u Nemačkoj u prve dve decenije bila jedna od glavnih psihosocijalnih strategija izbegavanja odgovornosti za Drugi svetski rat i Holokaust.²⁰ Prezentacijom javnog pamćenja na „progon sa Istoka“, po rečima Asman, dominirali su savezi prognanika i oni su artikulirali ne socijalno, već političko pamćenje²¹ u kome se ono često koristilo za relativizaciju i izjednačavanje žrtava i argument protiv *savezničkog terora*, reedukacije i „ponosa na krivicu“.*

16 Alexander Mitscherlich and Margarethe Mitscherlich, *The Inability to Mourn* (New York: Grove Press, 1975).

17 Za kraći prikaz procesa denacifikacije, videti: Heinz-Gunther Stobbe, „Denacifikacija u Nemačkoj“, u: Nebojša Popov (prir.), *Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Deo II (Beograd: Samizdat B92, 2002), str. 295–300. O denacifikaciji Nemačke iz perspektive nemačkog stanovništva i okupacionih sila, videti više: Frederick Taylor, *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany* (London: Bloomsbury Publishing, 2012), str. 223 i dalje. Takođe, John H. Herz, „The Fiasco of Denazification in Germany“, u: *Political Science Quarterly* 63/4 (December 1948): str. 569–594. O neuspehu programa denacifikacije u američkoj okupacionoj zoni, videti na primer, James F. Tent, *Mission on the Rhine: Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany* (Chicago and London: University of Chicago Press, 1982).

18 A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 125; Takođe, Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002), str. 216.

19 A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 236.

20 Videti: Teodor Adorno, „Šta znači rad na prošlosti“, *Reč – Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 57/3 (mart 2000): str. 49–57. Dostupno na <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/57/49.pdf>. (Poslednji pristup 3. mart 2015). Ovo navodi i Bethke. Videti: C. Bethke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, str. 256.

21 A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 249. O bliskoj povezanosti udruženja prognanika sa nemačkim konzervativnim partijama, videti: Pertti Ahonen, *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe 1945–1990* (New York: 2004), str. 176.

*, „Ponos na krivicu“ je polemički pojam koji potiče sa radikalno desne scene političkog spektra i odnosi se na navodno mazohističku opsesnutost Nemaca krivicom. Koristi se obično u polemikama koje se bave kolektivnom odgovornošću za nacionalsocijalizam i njegovim posledicama (posebno žrtvama). Videti: A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 98. Mogla bi se povući neka vrsta paralele s terminom „autošovinizam“ koji postoji u srpskoj javnosti za označavanje onih koji dovode u pitanje dominantni nacionalistički narativ o Srbima kao ako ne jedinim, a ono najvećim žrtvama ratova devedesetih i *kominizma*. Videti na primer: Rade Ivković, „Srpski autošovinizam ili identifikacija s agresorom“, *Nova srpska politička misao*, 17. april 2012. godine. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/srpski-autosovinizam-ili-identifikacija-sa-agresorom.html?alphabet=l> (Poslednji pristup 10. februar 2015). Takođe, „Srpski autošovinizam: Mržnja prema sopstvenom narodu“, Emisija *Raskršća*, Intermagazin, 22. februar 2015. godine. Dostupno na: <http://www.intermagazin.rs/srpski-autosovinizam-mrznja-prema-sopstvenom-narodu-video/> (Poslednji pristup 3. mart 2015).

Još početkom pedesetih formirana je u Kilu (pokrajina Šlezvig-Holštajn) politička partija *Liga prognanih i obespravljenih* (*Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten/ BHE*) čija politika se koncentrisala na dva polja „Pravo na život na Zapadu“ (*Lebensrecht im Westen*) i „Pravo na dom na Istoku“ (*Heimatrecht im Osten*). Prvo polje odnosilo se na zastupanje interesa prognanika i programe materijalne i socijalne pomoći, dok drugo polje obuhvata prilično nejasnu oblast ciljeva, od kojih je centralna bila uspostavljanje granica iz 1937. godine. Ideološki se pozivala na hrišćanski Zapad i antikomunizam, dok je u rukovodstvu stranke bio značajan broj bivših nacista. Iako je bilo pokušaja da se pored prognanika uključe druge ciljne grupe, poput žrtava bombardovanja ili otpuštenih iz javnih službi u procesu denacifikacije, dominantno je do svog spajanja 1961. sa desnokonzervativnom *Nemačkom partijom* (*Deutschen Partei/DP*) u „*Partiju svih Nemaca*“ (*Gesamtdeutschen Partei/GP*), ostala partija koja zastupa interese prognanika. Na savezним izborima 1953. osvojila je 27 poslaničkih mesta i odigrala važnu ulogu u zaustavljanju procesa denacifikacije i uvođenju osoba sa nacističkom prošlošću u politiku rane Savezne Republike Nemačke. Taj uspeh se više nije ponovio i do kraja šezdesetih sa promenom društvene atmosfere, pretvorila se u beznačajnu političku partiju.²²

Na drugoj strani, savezi prognanika (objedinjeni 1957. godine u *Savez prognanih – Bund der Vertriebenen/BDV*) imali su važnu ulogu u podršci artikulaciji sećanja na progon kroz bogatu zavičajnu historiografiju. Iako vrlo neujednačenog kvaliteta (uglavnom je nisu pisali istoričari), ponekad ideološki opterećena i resantimanska, ona predstavlja bogat istorijski izvor.²³ Vredan izvor lokalnih istorijskih i etnografskih podataka su i službene i zavičajne knjige koje je imalo skoro svako nemačko selo (uključujući i sela u Vojvodini, Bosni i Slavoniji). Ovo je tim važnije što u nemačkoj naučnoj historiografiji tog vremena gotovo da nema bavljenja temama koje su se ticale miliona prognanih i izbeglih Nemaca, jer su njihovi stavovi često bili viđeni kao „predvorje desnog eskremizma“. Jedini izuzetak u tom periodu je ambiciozni projekat *Proterivanje Nemaca iz Istočne i Srednje Evrope* na kome su 1953. do 1962. godine radili najznačajniji istoričari tog vremena, poput Vernera Koncea (Werner Conze), Teodora Šidera (Theodor Schieder) i Hansa Rotfelsa (Hans Rothfels). Podsticaj za njega došao je od *Ministarstva za izbeglice, prognane i ratom oštećene*, i to u sklopu priprema za eventualnu mirovnu konferenciju na kojoj je savezničkim zahtevima za reparacijama trebalo parirati popisom materijalnih gubitaka i stradanja Nemaca, proteranih i izbeglih sa teritorija istočno od Odre i Nise. Za svrhu istraživanja svedoci iz skoro svakog nemačkog sela Istočne Evrope (uključujući i Jugoslaviju), ispunjavali su upitnike o dešavanjima u toku i nakon Drugog svetskog rata i ona se danas čuvaju kao tzv. „Istočna dokumentacija“ u odeljenju nemačkog Saveznog arhiva u Bajrojt, u Bavarskoj.²⁴ Peti tom dokumentacije, urađen na bazi intervjua i arhivskih izvora koji je pisao Hans-Ulrich Veler (Hans-Ulrich Wehler), bio je posvećen Jugoslaviji i dugo je smatran najrelevantnijom naučnom studijom za tu temu.

Za razliku od prethodnog perioda, kada je sećanje na progon Nemaca uglavnom instrumentalizovano za izjednačavanje i potiskivanje iskustava žrtava Holokausta, zadobijajući pritom oblik diskursa opterećenog jakim

22 Videti više: York R. Winkler, *Flüchtlingsorganisationen in Hessen 1945–1954: BHE, Flüchtlingsverbände, Landsmannschaften* (Wiesbaden: Historische Kommission für Nassau, 1998).

23 Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Deo: „Kratak pregled relevantne literature“ (Beograd: INIS, 2009), str. 17–40. U ovom odeljku Janjetović daje temeljan pregled relevantne literature koja se bavi Podunavskim Nemcima u Nemačkoj i sa prostora bivše Jugoslavije. Takođe, Mihael Antolović, „Dželiti i/ili žrtve – nemačka manjina u srpsko-hrvatskoj i nemačkoj historiografiji (1945–2010)“ (rukopis neobjavljenog rada).

24 Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 24. Takođe, C. Bethke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, str. 258.

desničarskim resantimanom,²⁵ u drugoj fazi nemačke istorije sećanja u kojoj je društvo konačno priznalo patnje jevrejskih žrtava, sećanje na izbeglištvo i progon sa Istoka gotovo je u potpunosti stigmatizovano kao strategija potiskivanja i relativizacije odgovornosti za nacizam.²⁶ Tako je i obrada te traume (kao i traume bombardovanja nemačkih gradova i masovnih silovanja na kraju rata) blokirana sa dve strane. S jedne, njegovom upotrebom za potiskivanje drugih žrtava; s druge, žestinom kritike i okretanjem ka jevrejskim žrtvama druge generacije, generacije dece. U takvoj konstelaciji, za sećanje na nemačka traumatska iskustva nije moglo biti mesta u ravni javne prezentacije i nacionalnog identiteta i prepušteno je desnim nacionalistima i privatnom sećanju prognanika koji su i dalje patili za „starim zavičajem“. Istovremeno, to je sprečavalo i konstruktivnu obradu traume generacije dece nastale usled kolektivnog ćutanja roditelja.²⁷ Po rečima Asman, koja se poziva na Bohlebera (Werner Bohleber): „Iz psihoanalitičkog ugla, patnja jevrejskih žrtava ‘zatvarala je usta’ generaciji dece, tako da ona nisu mogla da govore o ‘sopstvenim traumatizacijama’“²⁸

Govor Richard von Weizsäckera²⁹ u Bundestagu povodom četrdesete godišnjice okončanja rata u Evropi i nationalsocijalističke strahovlade smatra se prekretnicom u sećanju na 1945. godinu. Richard von Weizsäcker osvrće se i na patnju Nemaca, ali u njegovom slučaju to nije u obliku *nultog skora*, gde jedne žrtve potiru druge, niti univerzalizacijom žrtava gde se, na primer, jevrejske žrtve stavljaju u istu ravan sa esesovcima poginulim u ratnim dejstvima, kao što je to urađeno u poseti Bitburgu³⁰ (i ponovo potiru, na drugačiji način). On apeluje za saosećanje sa svim patnjama koje je ostavila nacistička epoha, pa i sa patnjama Nemaca: u bombardovanju gradova, progonima i pljačkanjima, silovanjima, nepravdama i mučenjima, ne instrumentalizujući tu patnju za umanjivanje ili odbacivanje nemačke odgovornosti za rat.

U debati tokom 1986. i 1987. godine, nazvanoj „spor istoričara“ (*Historikerstreit*), kojom je u nemačkoj javnosti obnovljena debata oko fašizma koja se po intenzitetu može porediti sa sličnim debatama s kraja šezdesetih, mogu se pratiti i odjeci Vajcekerovog govora, kao i rasprave (kako u Bundestagu, tako i u široj javnosti) o planiranom muzeju nemačke istorije i podizanju spomenika Holokaustu. Uprkos nazivu, spor nije nastao oko nekih istorijski novih činjenica, već oko načina na koji se činjenice prezentuju. Takođe, u žestokom sukobu nisu učestvovali samo istoričari, već gotovo kompletna javnost. Nešto pojednostavljeno, jer je debata dugo trajala

25 A sa novom politikom prema Istoku (*Ostpolitik*) kancelara Vilija Branta prema istočnim susedima i potpisivanjem sporazuma u Moskvi i Varšavi 1970. godine kojim se između ostalog, priznaju postojeće granice na liniji Odra–Nisa diskurs o progonu za mnoge je dobio i konotaciju reakcionarnog. C. Betke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, str. 257.

26 A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 239.

27 Više o efektima ćutanja o prošlosti u porodicama na socijalizaciju novih generacija, videti Gezine Švan (Gesine Schwan), „Razorna moć prećutane krivice“, u: *Republika* (1997): str. 169–170. Dostupno na: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/170/170_30.HTM (Poslednji pristup 15. maj 2015). Aleksandra i Margaret Mičerlih takođe, opisuju parališuće efekte koje je počinilačko pamćenje sa svojom čežnjom za „podvlačenjem crte“ i nagnjanjem zaboravu imalo na zapadnonemačko posleratno društvo. Videti: A. Mitscherlich, M. Mitscherlich, *The Inability to Mourn*.

28 W. Bohleber, *Trauma, Traurer und Geschichte*, str. 143, prema A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 253 (u fusnoti).

29 Richard von Weizsäcker, „Speech in the Bundestag on 8 May 1985 during the Ceremony Commemorating the 40th Anniversary of the End of War in Europe and of National-Socialist Tyranny“, Office of the Bundespräsident (ret.) Richard von Weizsäcker. Ceo govor je dostupan na: https://www.lmz-bw.de/fileadmin/user_upload/Medienbildung_MCO/fileadmin/bibliothek/weizsaecker_speech_may85/weizsaecker_speech_may85.pdf (Poslednji pristup 2. jul 2015).

30 Reč je o zajedničkoj poseti nemačkog kancelara Helmuta Kola (Helmut Kohl) i američkog predsednika Ronalda Regana (Ronald Reagan) 5. maja 1985. kada su u toku Reganove posete Nemačkoj istog dana posetili koncentracioni logor Bergen-Belsen, a zatim u toku popodneva nemačko vojno groblje na kome su bili sahranjeni i pripadnici SS-a. Ovo je izazvalo buru u nemačkoj javnosti.

i vrlo je slojevita³¹ – sukob se odvijao kao i ranije oko toga da li najzad treba „završiti“ sa prošlošću i rasteretiti nemački nacionalizam od hipoteke nacizma, ili ona preko Aušvica, mora da ostane stalna opomena do čega može dovesti radikalni nacionalizam i istovremeno, pozadina za promišljanje današnjeg desnog ekstremizma u Nemačkoj.³² (...) Samo stalni dijalog sa prošlošću i preispitivanje sadašnjosti, identiteta koji se grade, političkih ideja i praksi u svetlu prošlosti i njenih posledica, čine izvor političke pedagogije. A prošlost koja uznemirava, koja se opire rutinizaciji i normalizaciji način je na koji se odgovornost za prošlost pretvara u odgovornost za sadašnjost i budućnost.

U poslednjoj deceniji XX veka koordinate kolektivnog sećanja u Nemačkoj pomeraju se u pravcu kompleksnijih prikaza prošlosti. S jedne strane, to znači dalje proširivanje i uključivanja i drugih žrtava nacionalsocijalizma u kolektivno sećanje; s druge, dugo potiskivano traumom Holokausta, sećanje na nemačke žrtve bombardovanja gradova, silovanja i progona iz istočnoevropskih oblasti, od početka devedesetih ponovo postaju i tema naučnih istraživanja³³ i lagano ulazi u javni fokus. Na osnovu istraživanja medijskih sadržaja i tema komemorativnih priredbi, kao „prekretnu godinu u kulturi sećanja“, kada je u pitanju perspektiva nemačkih žrtava, Klaus Nauman (Klaus Naumann) označio je i 1995. godinu. U poređenju sa 1985. godinom, teme tih priredbi značajno su promenjene i usmeravaju se na bombardovanje i progon, dok je iskustvo nemačkih žrtava sve prisutnije u javnom diskursu sećanja.³⁴ Alaida Asman taj „povratak sećanja“ vremenski smešta nešto kasnije, u 2003. kada se sa velikim emocionalnim angažmanom raspravljalo o patnji Nemaca pri kraju i nakon Drugog svetskog rata u medijima, u književnosti i filmovima, intervjuima i dokumentarnim programima. Kao jedan od razloga navodi i biološko nestajanje poslednjih očevidaca i ulazak na scenu treće generacije – generacije unuka. Kao i sedamdesetim i osamdesetim godinama i ovde je teren porodično pamćenje, ali ne u ključu konfrontacije i odbrane, već istraživanja tog pamćenja kao dela vlastite biografije i identiteta, koja povremeno dobijaju i apologetski karakter.³⁵ To nije nimalo jednostavno i bez tenzija i na unutrašnjem i na spoljašnjem političkom planu. Poslednjom decenijom i po dominira politička debata o inicijativi *Saveza prognanih* za izgradnju u Berlinu „Evropskog centra protiv progona“ o kojoj se raspravljalo i na zasedanju Bundestaga 2002. godine. Izgradnju snažno podržavaju *Hrišćansko-demokratska unija (CDU)*, savezni predsednik, organizacije progonjenih, ali i neki levi i liberalni intelektualci. Protivnici izgradnje Centra ovo vide kao pokušaj uspostavljanja „antipoda“ spomenu na Holokaust i prostor za jačanje uticaja različitih organizacija prognanih (koje su na političkom spektru uglavnom poredane od desnog centra do radikalnog desnog krila). Diskusiju o *Centru protiv progona* pratilo je mnoštvo

31 Za detaljan prikaz toka i značaja „spora istoričara“ na srpskom, videti: T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, str. 148–168. Videti i: Geoff Eley, „Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986–1987“, *Past & Present*, 121 (November 1988): str. 171–208. Dostupno na <http://sciencepoparis8.hautetfort.com/media/02/02/34a0c6eb87bbd821ef62bcfe05504854.pdf> (Poslednji pristup 1. jul 2015).

32 Po rečima Kuljića, „ova debata je poučna kao razvijeni obrazac sukoba između konzervativnih nacionalista i kritičara nacionalizma svuda u Evropi“. T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, str. 162.

33 Za pregled relevantnih istorijskih istraživanja, videti: Mihael Antolović, „Nemačka nacionalna manjina u Jugoslaviji kao predmet nemačke istoriografije (1945–2010)“ u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 87 (2013): str. 145–148. Dostupno na <http://www.maticasrpska.org.rs/wordpress/assets/ZMSI%20br%2087%20%28stampa%29.pdf> (Poslednji pristup 12. jun 2015).

34 Prema A. Asman, *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*, str. 236.

35 Više: Ibid, str. 235–264.

kontraverzi.³⁶ Nakon snažnih protesta poljske i češke vlade, kao kompromis i zajednička inicijativa nemačkih i poljskih institucija, formirana je „Mreža za sećanje i solidarnost“ (*The Network for Remembrance and Solidarity*) koja uključuje evropske naučnike, istraživače i organizacije koji se bave ovim temama.³⁷

Povratak sećanja na nemačke žrtve tokom nešto više od dve poslednje decenije u Nemačkoj se naravno, ne pojavljuje jednoznačno. U njemu je moguće pratiti (najmanje) dve tendencije: jedna je na tragu instrumentalizacije i politizacije patnji u duhu obrasca iz pedesetih i nastojanja za okončavanjem suočavanja sa nacističkom prošlošću („podvlačenja crte“);³⁸ druga, kao kompleksniji i višeslojniji pristup, koji ne negira nemačku odgovornost za nacizam, niti ga revalorizuje, već kroz prevazilaženje jednostavnih dihotomija dželat/žrtva i „mi“/„oni“, otvara prostor za priznavanje patnji svih. U osnovi prvog pristupa je partikularistički moral, normalizacija nacionalizma i popularizacija tradicionalnih vrednosti i nacionalnih simbola;³⁹ u osnovi drugog je univerzalistički moral koji polazi od bazične etičke norme ljudskog dostojanstva, utemeljene na solidarnosti i poštovanju svakog ljudskog bića bez obzira na njegove pripadnosti. U drugom pristupu, suočavanje sa prošlošću je proces koji se nikada ne završava, jer je istorija stalna opomena šta su ljudska bića u stanju da urade jedna drugima. Ti procesi nisu jednostavni, niti se tiču samo Nemaca. Evropa je tesno povezana, između ostalog, i prošlošću i nasleđem nacizma, koji je imao različite dinamike i posledice u svim evropskim zemljama. Oni su povezani i sa procesima suočavanja sa prošlošću i u drugim evropskim zemljama i postavljaju na različite načine pitanje odgovornosti i za te zemlje. Kao takvi, oni su takođe podložni različitim instrumentalizacijama i politizaciji.

36 U medijima videti, na primer: David Crossland, „The World From Berlin: German Expellee Leader Hurts Her Cause With Polish 'NPD' Comments“, *Spiegel Online International*, 7. mart 2007. Dostupno na: <http://www.spiegel.de/international/the-world-from-berlin-german-expellee-leader-hurts-her-cause-with-polish-npd-comments-a-470372.html>; Žarko Rakić, „Bekstvo, progon i dug put pomirenja“, *Politika*, 18. februar 2009. Dostupno na <http://www.politika.rs/sr/clanak/75734/Svet/Bekstvo-progon-i-dug-put-pomirenja>; Rob Turner, ed. „Controversial German politician renounces claim on post in expellees museum“, *Deutsche Welle*, 11. februar 2010. Dostupno na <http://www.dw.com/en/controversial-german-politician-renounces-claim-on-post-in-expellees-museum/a-5239231> (Poslednji pristup 12. jun 2015).

37 C. Bethke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, str. 257.

38 Sada u novom kontekstu, nakon kraja Hladnog rata i sloma blokovske podele sveta u kome je ujedinjena Nemačka moćan ekonomski i politički faktor.

39 A povest o žrtvama mogla bi da igra ulogu novog nacionalnog mita koji povezuje iskustvo Istočnih i Zapadnih Nemaca, nudeći važnu emocionalnu sponu nasuprot mnogo čemu što ih i dalje razdvaja.

Sećanje na progon Podunavskih Nemaca u Jugoslaviji – Na strani anđela...

Na početku ovog dela važno je imati na umu kompleksnost Jugoslavije kao tvorevine, kao i to da je ona do raspada različito izgledala u različitim fazama svoje (i) socijalističke istorije u zavisnosti od društvenih, političkih i ekonomskih procesa koji su se u odvijali ne samo unutar jugoslovenskog prostora, već i u širem međunarodnom kontekstu. Iako se devedesete mogu označiti kao prelomna tačka, mnogi od tih procesa odvijali su se još u toku socijalizma (posebno od početka osamdesetih u krugovima intelektualne opozicije). Jačanje centrifugalnih tendencija unutar republičkih partijskih rukovodstava nakon Titove smrti i ideološki vakuum, nastao kombinovanim dejstvom sistemske krize⁴⁰ i raspada zajedničke vizije prošlosti u Jugoslaviji, podstakao je sveobuhvatno preispitivanje istorijskog iskustva Jugoslavije u intelektualnim krugovima. Ovo je vodilo i uklanjanju brojnih tabua. To se nije odvijalo jednoznačno, već u dijalektici napora za proširivanjem ljudskih i građanskih prava, s jedne strane, a s druge, u jačanju etnonacionalističkog diskursa utemeljenog na samoviktimizaciji i nepravdama nanetim kolektivitetu od strane *drugih* (uglavnom drugih jugoslovenskih naroda). Početkom

⁴⁰ Za detaljniju analizu sistemskih faktora u raspadu Jugoslavije, videti više: Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla/Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije* (Zagreb, Beograd: Prometej, Samizdat B92, 2003). Takođe, Laslo Sekelj, *Jugoslavija, struktura raspadanja – Oglad o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva* (Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1990).

devedesetih, promena socioekonomskog i političkog sistema zahtevala je i novi legitimacijski obrazac i povlačila je i reinterpretaciju prošlosti u skladu sa novim društvenim kontekstom. Nova sadašnjost je (opet) tražila novu prošlost. Kao i u drugim krajevima bivše Jugoslavije, ovo je u Srbiji uključivalo i novo vrednovanje 1945. godine u kolektivnom pamćenju. Ovaj širi kontekst neophodno je imati na umu i u istraživanju sećanja na progon Podunavskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata, jer on snažno utiče i na dinamiku i oblikovanje tog sećanja.

Istorijski, Drugi svetski rat u Jugoslaviji ostavio je trag kroz oko dva miliona žrtava – što direktnih usled ratnih dejstava, u logorima, masovnim uništenjima ili zbog gladi i bolesti, što indirektnih žrtava rata (usled pobačaja, emigracije, otmica, preseljavanja ili proterivanja).⁴¹ Pored mrtvih, statistika pokazuje i oko 400.000 zarobljenika, interniranih i prinudnih radnika, 530.000 proteranih, kao i 320.000 nasilno regrutovanih.⁴² To nije bio samo rat protiv nacizma, već i krvavi međuetnički sukob unutar zemlje, koji je rezultirao masovnim ubistvima i etničkim čišćenjima u etnički heterogenijim delovima. Rat je trag ostavio i na preživele, dubokom traumom zbog smrti članova porodice, prijatelja i suseda, i sopstvenih iskustva gladi, patnje i sveprisutnosti nasilja. Kraj rata i neposredne godine nakon rata obeležila su i ideološka razračunavanja i progon ideoloških neprijatelja i uspostavljanje novog socijalističkog poretka baziranog na ideji egalitarizma, kao i *bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda i narodnosti*. Za jugoslovenske komuniste, *Narodnooslobodilačka borba (NOB)* bila je pokretač i osnov legitimizeta socijalističke revolucije, a *Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ)*, institucija koja je otelotvoravala ideal „bratstva i jedinstva“.⁴³ Kraj rata takođe označava i kraj vekovnog prisustva Podunavskih Nemaca na prostoru koji danas imenujemo kao prostor bivše Jugoslavije.⁴⁴ Izuzev onih koji su aktivno učestvovali u NOB-u, ili bili u braku sa pripadnikom ili pripadnicom neke druge etničke grupe, na celokupno nemačko stanovništvo koje je ostalo u Jugoslaviji primenjen je princip kolektivne krivice. Po odluci Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) od 21. novembra 1944. godine⁴⁵ konfiskovana je sva imovina Nemačkog Rajha, kao i imovina osoba nemačke nacionalnosti koje imaju jugoslovensko državljanstvo (kasnije iskorišćena za agrarnu reformu i podeljena kolonistima). U junu 1945. jugoslovenska vlada je odlučila „da svi Nemci [...] treba da budu iseljeni u Nemačku“.⁴⁶ Kako Jugoslavija nije potpadala pod odredbe Potsdamskog protokola i kako su saveznici ostajali čvrsti u odbijanju „transfera celokupnog nemačkog manjinskog stanovništva“ u Nemačku, preostali Nemci (uključujući žene, decu i stare) upućivani su u logore na prinudni rad, gde su mnogi umrli od bolesti, maltretiranja i gladi. Broj umrlih u logorima obuhvata njih 48.447, što je skoro 10% predratnog nemačkog stanovništva, a s obzirom na to da je samo manji

41 Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013), str. 209.

42 Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, Savezni zavod za statistiku (izd.), *Jugoslavija*, str. 191 i dalje prema ibid.

43 Ibid, str. 205–209.

44 Jedan deo Podunavskih Nemaca je u kasno leto 1944. godine bio napustio zemlju nakon naređenja za evakuaciju Kancelarije za folksdojčere Rajha. Josip Mirnić navodi da je od oko pola miliona Podunavskih Nemaca, koji su živeli u Jugoslaviji pre rata, kraj rata je dočekalo njih oko 200.000. Josip Mirnić, *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu* (Novi Sad: Prosveta, 1974), str. 332. Kada je u oktobru 1944. godine Crvena armija prešla Dunav, oko 30.000 nemačkih zarobljenika i prinudnih radnika deportovano je u Sovjetski Savez. Ibid, str. 327.

45 U pitanju je *Odluka o prelazu u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih lica i o sekvstru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno otuđile* koju je Predsedništvo AVNOJ-a usvojilo 21. novembra 1944. godine. Obuhvatala je, osim imovine državljana Nemačkog Rajha, jugoslovenskih Nemaca, i imovinu ratnih zločinaca, bez obzira na državljanstvo koje imaju, kao i osoba koje su presudom vojnih ili civilnih sudova bile osuđene na gubitak imovine u korist države. Videti više: Marijan Matička, „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944–1948)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25/1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Zagreb: FF press, 1992), str. 126–127. Dostupno na http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=78319 (Poslednji pristup 25. avgust 2015).

46 Videti više: Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans* (Beograd: Zoran Janjetović, 2005), str. 111 i dalje.

deo jugoslovenskih Nemaca ostao u zemlji u jesen 1944. godine, procenat umrlih u logorima u stvari je mnogo veći.⁴⁷ Sa zatvaranjem poslednjih logora 1948. godine, nakon sukoba sa Informbiroom, mnogi od preostalih su emigrirali, najviše u Nemačku i Austriju.

Kao što je već rečeno, kao i Nemačkoj, sećanje na progon Podunavskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije u toku socijalističkog perioda duboko je obeleženo, s jedne strane, iskustvom tog rata, a s druge, ideološkim konfrontacijama između dva sistema, kapitalističkog i socijalističkog, koje su usledile nakon njegovog okončanja. Stvorena kao odbrambeni savez malih naroda od velikih suseda, Jugoslavija je izuzetno zavisila od slike *spoljašnjeg neprijatelja*, a identitet države razvijao se na ideji različitosti, traženju „trećeg puta“ u odnosu na SSSR i predratnu Jugoslaviju i liberalnu demokratiju uopšte (gde su se liberalna demokratija i kapitalizam koristili kao sinonimi).⁴⁸ Narodnooslobodilački rat i partizanska borba za oslobođenje od nacističke okupacije, kao i socijalistička revolucija, predstavljali su utemeljivačke mitove nove države. Samim tim, Drugi svetski rat je imao i poseban status u kolektivnom sećanju i zbog svoje specifične prirode najčešće se postavljao i kao prvi bedem u odbrani same socijalističke ideje. Oko toga se konstituisao identitet Nove Jugoslavije, koji je promovisan ne samo kroz zvaničnu istoriografiju (i njenu „operacionalizovanu“ verziju u obliku školskih udžbenika iz istorije), već i kao važan deo popularne kulture. Epska borba protiv okupatora bila je deo popularne mitologije, promovisana kroz filmove, knjige, strip i muziku. Imajući u vidu da proizvodi popularne kulture do izvesne mere predstavljaju refleksiju društveno prihvatljivih vrednosti kao i da sami utiču na njihovo oblikovanje,⁴⁹ zbog njenog uticaja izuzetno je zanimljivo pratiti jedan važan segment popularne kulture socijalističkog perioda: takozvane filmovane ofanzive (u okviru partizanskog ratnog filma). U pitanju su filmovi koji su ekranizovali sedam većih vojnih operacija nemačke vojske i njenih saveznika protiv jugoslovenskih partizana tokom Drugog svetskog rata. Filmovane ofanzive su u simboličkom smislu zauzimale značajno mesto u okviru zvaničnog ideološkog diskursa jugoslovenskog socijalizma. Bila je to jedna vrsta državnih projekata. Prema Nemanji Zvijeru, tokom vremena naracija o *sedam neprijateljskih ofanziva*⁵⁰ postala je „važno mesto sećanja i jedan od važnijih segmenata na kojem se gradio ideološki monopol, ali i značajno sredstvo za redukciju kompleksnosti Drugog svetskog rata na teritoriji Jugoslavije“.⁵¹ Analizirajući *slike neprijatelja* koje su u njima prisutne, on zaključuje da u prikazu Nemaca kao manje-više konstanta dominira slika o njihovoj brojčanosti i tehnološkoj nadmoći, brutalnosti i bezličnosti. Iako je njihovo karakterisanje različitog intenziteta od filma do filma, u zavisnosti od dnevnopolitičkih i ideoloških do krajnje praktičnih razloga (kakvi su na primer, jugoslovensko-nemačka koprodukcija u snimanju *Bitke na Neretvi* ili prvi talas masovnog turizma tokom šezdesetih kada se „povijesni neprijatelji pretvaraju u dobrodošli turističku

47 Zoran Janjetović, „Da li je bilo genocida nad Podunavskim Švabama u Jugoslaviji?“, Društvo za srpsko-nemačku saradnju. Dostupno na: <http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/janjetovic/Z.%20Janjetovic,%20Da%20li%20je%20bilo%20genocida%20nad%20podunavskim%20C5%A0vabama%20u%20Jugoslaviji.pdf> (Poslednji pristup 19. jul 2015).

48 Definisane neprijatelja generalno je i definisanje kolektiva i predstavlja jednu od važnih tačaka distinkcije u odnosu na koju određeni kolektiv gradi sliku o sebi. Taj proces se obično odvija kroz pripisivanje loših osobina neprijatelju, pri čemu se vlastiti kolektiv od njih istovremeno oslobađa. U tom smislu, pretpostavka o postojanju neprijatelja i vlastitog ugroženosti, legitimizira i političke postupke tog istog kolektiva. Videti više: Suzan Bak-Mors, *Svet snova i katastrofa* (Beograd: Beogradski krug, 2005), str. 12 i dalje.

49 Videti više: Jack Nachbar, Kevin Lause, ed. *Popular Culture: An Introductory Text* (Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press, 1992).

50 Filmovane ofanzive su Kozara (1962), Desant na Drvar (1963), Bitka na Neretvi (1969), Sutjeska (1973), Uzička republika (1974), Pad Italije (1981) i Igmanski marš (1983).

51 Nemanja Zvijer, „Koncept neprijatelja u filmovanim ofanzivama“, u: *Sociološki pregled*, XLIV/3 (2010): str. 419–437, str. 421 i dalje. Videti takođe, Nemanja Zvijer, *Ideologija filmske slike: Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla* (Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2011).

klijentelu⁵²), u negativnoj slici Nemaca nema previše odstupanja. Nasuprot ovakvom surovom neprijatelju stoji kolektivitet koji čini partizanska vojska kao skup uzvišenih individua i bespomoćni narod koji ona štiti.⁵³ Oficijelna verzija povesti, prema kojoj je sva odgovornost za patnju i zločine pala na Nemce (bez dubljeg promišljanja građanskog rata, međuetničkih sukoba unutar jugoslovenskog prostora i istrebljenja jugoslovenskih Jevreja i Roma koje ne bi moglo biti moguće bez široke saradnje lokalnih aktera), imala je za posledicu i u Jugoslaviji, kao i u mnogim drugim evropskim zemljama, da su mnoga sećanja na događaje za vreme i posle rata „na zgodan način zaboravljena“.⁵⁴

U kontekstu sećanja na Podunavske Nemce u socijalističkom periodu, sa retkim izuzecima, oni su u zvaničnom i javnom sećanju potpuno poistovećeni sa nacizmom i iskustvom Drugog svetskog rata, a sećanje na progon uglavnom postoji ili u okviru tog diskursa ili se potpuno isključuje. Do sredine šezdesetih u Jugoslaviji je ostalo jedva nekoliko hiljada Podunavskih Nemaca, koji su se pod teretom još neizbledelog antinemačkog raspoloženja uglavnom opredeljivali za etničku mimikriju sve do početka devedesetih, izjašnjavajući se kao Mađari, Hrvati, Srbi, Česi ili kao pripadnici neke druge etničke zajednice.⁵⁵ Kao ilustracija tog procesa mogu poslužiti reči Stjepana Sedera, koji o svom etničkom identitetu kaže: „Mene su do moje osamnaeste godine, za potrebe školske evidencije, kao i u drugim dokumentima, vodili kao Hrvata. To nije bilo sporno, jer su se Nemci u Sremskim Karlovcima u velikom procentu, da ne kažem gotovo svi, posle Drugog svetskog rata izjašnjavali kao Hrvati. To je, u stvari bio njihov *modus vivendi* [kurziv u originalu]. Kada sam napunio osamnaest godina počeo sam da se izjašnjavam kao Jugosloven.“⁵⁶

Dok su Nemci uglavnom funkcionisali kao *skrivena manjina*, postepeno se asimilujući, tema njihovog progona nakon rata ostala je tabu sve do raspada države, s početka devedesetih, ne samo u javnom i zvaničnom pamćenju, već velikim delom i u historiografiji. Kao i u Nemačkoj, ona je obojena ideološkim razlikama i snažnim sećanjima na rat. To je vidljivo ne samo u interpretaciji istorijskih događaja, već i u izboru tema istraživanja. Radovi posvećeni Podunavskim Nemcima uglavnom su se bavili vremenom nakon 1918. godine, posebno događajima tokom Drugog svetskog rata.⁵⁷ Interpretativni okvir, postavljen još 1946. godine u službenom elaboratu Pokrajinske

52 Renata Jambrešić Kirin, „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture“, u: Lada Čale-Feldman, Ines Prica (ur.), *Devijacije i promašaji* (Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006), str. 173.

53 Ovo ni u kom slučaju ne znači da se celokupni jugoslovenski film može svesti na nekritičku reprodukciju zvanične ideologije. Recimo, filmovi u okviru onog što je označeno kao „Novi jugoslovenski film“ (1961–1972), odnosno jugoslovenski „crni talas“ daju mnogo kritičniju i kompleksniju sliku koja je odstupala od uobičajenih ideoloških stereotipa u prikazu i partizanske borbe i partizana, kao i tadašnje jugoslovenske stvarnosti. Ipak, njihov uticaj ostao je ograničen na relativno uske intelektualne i umetničke krugove. O jugoslovenskom „crnom talasu“ videti više u, na primer: Greg Dekjur, *Jugoslovenski crni talas: polemički film od 1963. do 1972 u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji* (Beograd: Filmski centar Srbije, 2011). S druge strane, za istočnonemačke producente je 1990. godine snimljen film *Voleo bih da sam golub o slavonskoj partizanskoj četi „Ernest Telman“*. Četa je formirana 1943. godine i bila je sastavljena od pretežno slavonskih Nemaca, uz jedan broj prebega iz Vermahta. Više o jedinici videti u: Nail Redžić, *Telmanovci – Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi 'Ernest Telman'* (Beograd: Narodna armija, 1984). Film *Voleo bih da sam golub* dostupan je na <https://www.youtube.com/watch?v=ge26Y2BTyFo> (Poslednji pristup 18. avgust 2015).

54 Tony Judt, „The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe“, u: *Daedalus*, 121/4, *Immobile Democracy?* (Fall 1992): str. 89.

55 Videti više: Aleksandar Krel, *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka* (Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014), Deo: „Bili bismo i Kinezi – Etnička mimikrija Nemaca u socijalističkoj Jugoslaviji“, str. 141–151.

56 Ibid, str. 146.

57 Za detaljan pregled relevantnih radova, videti: Mihael Antolović, „Srpska historiografija o Nemcima u Vojvodini“ u: *Spomenica Istorijskog arhiva Srem, 7* (Sremska Mitrovica: Istorijski arhiv „Srem“, 2008), str. 149–165, str. 150 i dalje. Takođe, Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 29 i dalje.

komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, „Život, rad i držanje domaćih Nemaca (folksdojčera) pre rata, za vreme rata i za vreme okupacije“, sa manje ili više suptilnosti zadržan je do početka devedesetih.⁵⁸ Dvadeset godina kasnije (1966) objavljena je prva od tri monografije posvećene Nemcima u Jugoslaviji, koliko ih je ukupno objavljeno tokom socijalističkog perioda. To je monografija o nacizmu i Nemcima u Jugoslaviji tokom tridesetih godina, slovenačkog historičara Dušana Bibera *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Druga je objavljena 1974. i predstavlja rad Josipa Mirnića *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu* u kome se analizira uloge nemačke manjine u Bačkoj pred Drugi svetski rat i u toku rata. Iako oba rada ostaju unutar dominantne ideološke paradigme domaćih Nemaca kao „pete kolone“, ovo su značajni historiografski radovi, dobro utemeljeni na raspoloživim izvorima literature.⁵⁹ Ovo se ne može reći za delo Petra Kačavende *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945* koje je vrlo selektivnim tumačenjima istorijskih procesa potpuno obojeno tezom o kolektivnoj krivici nemačke manjine kao „snažnog faktora pete kolone u Kraljevini Jugoslaviji u godinama uoči Drugog svetskog rata i [...] njene odlučnosti da se dobrovoljno i svesno angažuje u tom pravcu“.⁶⁰ U slučaju ovog dela se, zbog izrazite jednostranosti, više može govoriti o ogoljenoj upotrebi istorije. Potpuno poistovećivanje nacista i vojvođanskih Nemaca logično implicira da su oni koji se zalažu za diferenciran pristup u odnosu prema sudbini Podunavski Nemaca, istraživanju i nacističke mobilizacije u toku rata, ali i progona nakon, „pokušavali – i sada pokušavaju – da pravdaju Treći rajh.“ [...]“.⁶¹ Podunavski Nemci su i u udžbenicima predstavljeni kao kolaboracionisti i petokolonaši.⁶² Kako pokazuje Jajetovićeva analiza srpskih udžbenika istorije između 1918. i 2000. godine, jedina situacija kada su Podunavski Nemci pomenuti jeste kolonizacija i agrarna reforma nakon Drugog svetskog rata (ali i tada bez reči o proterivanju), redovno uz napomenu da je podeljena „i zemlja folksdojčera koji su saradivali sa okupatorom i koji su pobjegli u strahu od zaslužene kazne“.⁶³ Generalno gledano, u njima se istorija odnosa Južnih Slovena i Podunavskih Nemaca obrađuje krajnje fragmentarno, bez pokušaja da se predstavi celovita slika prisustva Nemaca, zajedničkog života i međusobnih uticaja. U selektivnom prikazu zajedničke istorije, slika Podunavskih Nemaca uglavnom je negativna, fokus je na konfliktima koji najčešće ostaju ili neobjašnjeni, ili se objašnjavaju samo jednostrano, ili čak krivotvore; dok se njihova dostignuća i doprinosi tokom istorije zajedničkog života ovdašnjoj kulturi, tehnologiji i privredi ili prećutkuju, ili se stavljaju u funkciju „skrivenih agenda“ kakva je germanizacija, nemački imperijalizam i osvajanje prostora. To ne iznenađuje ako imamo u vidu da obrazovne institucije funkcionišu i kao mesta ideološke produkcije, gde se i putem udžbenika prenosi ono što se smatra društveno prihvatljivim znanjem i poželjnim obrascima ponašanja i mišljenja. Vraćajući se Janu Burumi i njegovim rečima o odrastanju tokom pedesetih u Holandiji: „Saznanje da nas od naroda koji personifikuje zlo deli granica bilo je ohrabrujuće. Oni su bili zli, dakle mora biti da smo mi dobri. Odrastati posle rata u zemlji koja je doživela nemačku okupaciju značilo je biti svestan da je čovek bio na strani anđela“,⁶⁴ nije neočekivano da ni u Jugoslaviji nije bilo previše mesta za povest o nepravdi i patnji koja bi narušavala sliku onih *na strani anđela*.

58 Antolović navodi tendencioznost pomenutog elaborata u dokazivanju osnovne teze da je najveći deo pripadnika nemačke manjine predstavljao „petu kolonu“, legitimizujući time posleratnu politiku prema Nemcima. M. Antolović, „Dželiti i/ili žrtve – nemačka manjina u srpsko-hrvatskoj i nemačkoj historiografiji (1945–2010)“, str. 9.

59 Ibid, str. 9–10; Z. Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, str. 31–33.

60 Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991), str. 67.

61 Ibid, str. 68.

62 Ovde se koristi analiza Zorana Janjetovića samo srpskih udžbenika istorije, ali se sa velikom verovatnoćom može pretpostaviti da je što se tiče udžbenika u socijalističkom periodu, slično i u drugim delovima tadašnje države. Ni nakon sloma socijalizma ovo se nije mnogo promenilo. Videti: Zoran Janjetović, „Nemci Jugoslavije u srpskim udžbenicima 1918–2000“, u: *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001/2002* (Zagreb: 2002), str. 125–134.

63 Ibid, str. 130.

64 J. Buruma, *Plata za krivicu – Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*, str. 10.

Kao što je već pomenuto ranije, kriza početkom osamdesetih otvorila je prostor za preispitavanje prošlosti Jugoslavije i pokretanje ranije tabuisanih tema, pretežno unutar intelektualnih krugova i nečega što se može nazvati protocivilno društvo. Ono je nastajalo još od druge polovine šezdesetih (i naglo bujalo tokom osamdesetih). To je tesno povezano sa specifičnostima jugoslovenskog „trećeg puta“ nakon sukoba sa Staljinom 1948. godine, u prvom redu sa parcijalizovanom decentralizacijom (institucionalizovanom u u formi „samoupravnog socijalizma“), relativno širokim prostorom za slobodu stvaralaštva u umetnosti i nauci⁶⁵ i relativnom otvorenosti zemlje prema Zapadu (koja je osiguravala stalnu cirkulaciju robe, ljudi i ideja). Samoupravljanje je korišćeno kao institucionalni okvir u kojem se tražilo autonomno delovanje naučnih (filozofskih, socioloških) i umetničkih (likovnih, književnih, filmskih) pokreta i udruženja.⁶⁶ Prostor umetnosti, književnosti, dramskog i filmskog stvaralaštva do kraja osamdesetih, odnosno do početka devedesetih, bio je jedini prostor gde je na različite načine tematizovana sudbina jugoslovenskih Nemaca u toku i nakon Drugog svetskog rata, iako se i tu pojavila relativno kasno i u skromnom obimu.⁶⁷ Prikazi su bili različiti: od onih stereotipnih, u duhu dominantne ideološke matrice, gde se mogu naći likovi domaćih Nemaca koji su oličenje svega negativnog (kakve su na primer, pripovetke Mladena Markova „Smešan konj“ i „Kod Žolija“),⁶⁸ do onih mnogo ređih, koji su kroz kompleksnije prikaze tadašnjih prilika, jugoslovenskih Nemaca i njihovih sudbina, izlazili iz tih okvira (poput, na primer, romana Zorana Petrovića *Selo Sakule a u Banatu*⁶⁹ i *Panonska saga* Predraga Adamova⁷⁰

Vojvođanski Nemci su prvi put nakon rata tematizovani 1953. godine u knjizi za decu Arseno Diklića *Salaš u Malom Ritu*, čija se radnja odvija tokom rata u malom banatskom selu. Ona je kasnije prerasla u trilogiju *Salaš u Malom Ritu*, *Jesen u Mrtvaji* i *Moriški snegovi* (objavljene 1978. godine). Po Diklićevom scenariju, 1975. godine u režiji Branka Bauera snimljeni su igrani film i televizijska serija *Zimovanje u Jakobsfeldu*, a sledeće godine i film i serija *Salaš u Malom ritu*.⁷¹ Film *Zimovanje u Jakobsfeldu* odlikuje suptilnost u bavljenju ratom u heterogenoj vojvođanskoj sredini i tu se prvi put pojavljuje lik banatskog Nemca koji prevazilazi klasični stereotip (kakav je, recimo, lik Šicera u *Salaš u Malom Ritu*). To je priča iz perspektive dva dečaka koje partizani, kao premlade, odbijaju da povedu sa sobom, pa jedan od njih završava kao pomoćni radnik na imanju banatskog folksdojčera Jakoba Jeriha i njegove supruge Marte. Lik Jakoba Jeriha složen je i višedimenzionalan. Na jednoj strani, on je krut, ohol i pun prezira prema *Slovenima*, zaleđen u gnevu i bolu za jedincem koji je poginuo na Istočnom frontu; na drugoj, pravičan i brižan banatski seljak, nenaviknut na „svetsku politiku“. Kada u SS uniformi sa crvenom trakom koju je za tu priliku obukao (sličnu onoj u kakvoj je poginuo njegov sin i kakvu su jedino i mogli da nose Nemci koji nisu bili građani Rajha), odlazi da interveniše za dečaka, uprkos jezi koju uniforma izaziva, ono što ostaje je saosećanje nad tom rascepljenošću, strašnom ličnom tugom i besmisлом tih velikih istorijskih događaja čija je (i) žrtva.

65 Pod pretpostavkom da se ne dovodi u pitanje nekoliko središnjih sistemskih i ideoloških kategorija, kao što su: opšte istorijski progresivan karakter socijalizma u odnosu na kapitalizam, ličnost i delo Josipa Broza, jednopartijski sistem i apsolutno pozitivna uloga partizanskog pokreta tokom Drugog svetskog rata.

66 Mladen Lazić, *Promene i otpori – Srbija u transformacijskim procesima* (Beograd: Filip Višnjić, 2005), str. 66–70.

67 Vladimir Geiger, *Sudbina jugoslovenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti*. (Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2009), str. 16. U ovoj knjizi moguće je naći iscrpan pregled književnih dela koja se bave ovom temom. Dostupno na <http://www.zajednica-nijemaca.org/images/geiger%20knjiga.pdf> (Poslednji pristup 5. jun 2015).

68 Obe su objavljene u zbirci Mladena Markova, *Žablji skok* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1974), str. 24–33 i str. 66–76.

69 Zoran Petrović, *Selo Sakule a u Banatu* (Novi Sad: Matica srpska, 1969).

70 Predrag Adamov, *Panonska saga* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1986).

71 Film *Zimovanje u Jakobsfeldu* (1975) dostupan je na: <https://www.youtube.com/watch?v=YVe83aIP3zI>.

Neke od epizoda serije *Salaš u Malom ritu*, moguće je naći na: https://www.youtube.com/results?search_query=sala%C5%A1+u+malom+ritu+ceo+film (Poslednji pristup 29. jun 2015).

Na kraju treba pomenuti jedno delo iz tog perioda koje je zanimljivo iz više razloga – roman *Isterivanje boga* Mladena Markova, koji je objavljen 1984. godine.⁷² To delo je zanimljivo kao upečatljiv umetnički prikaz, između ostalog, posleratne kolektivizacije, represije koju je nosila i posleratne sudbine preostalih Nemaca u Banatu nakon rata; ali i zato što odslikava jednu širu promenu diskursa, koja se tih godina odvijala na društvenom nivou, a koja će se jasno uobličiti u narednim decenijama.⁷³

72 Mladen Markov, *Isterivanje boga* (Beograd: Prosveta, 1984).

73 U romanu je jedan od naslikovitije i najdetaljnije predstavljenih domaćih Nemaca lik Jakoba Štulmilera, seoskog limara i trgovca, predratnog beogradskog komunista koji živi (na kraju i umire) u tom selu, i u dobrim je odnosima sa svima. Janko Tarajić, komunista koga je skrivao sve vreme, nakon rata muči i ponižava Štulmilera naočigled drugih seljana, koje takođe progoni i maltretira kao kulake. Ibid.

Sećanje na progon vojvođanskih Nemaca u Srbiji u poslednjoj dekadi XX veka

Lančano urušavanje socijalističkih sistema širom Evrope i kraj Hladnog rata početkom devedesetih, prostor bivše Jugoslavije zatiče u sve intenzivnijoj nacionalističkoj mobilizaciji i pripremama za rat. Republički nacionalizmi u punoj meri su oživljavali stare etnocentrične narative i političke mitove, ali stvarali i neke nove o sebi i „drugima“, baštineći stara rivalstva. Uz oružje, svaka nacija se naoružavala upravo onim sećanjima koja su najviše podupirala njenu pozitivnu sliku o sebi samoj i legitimisala političke pretenzije i akcije. Posebnu ulogu u tom procesu imalo je naglašavanje razlika između jugoslovenskih građana, pripadnika različitih nacija,⁷⁴ uz neizbežno predstavljanje vlastite grupe kao žrtve nepravdi drugih, a njenih pretenzija kao čestitih, legitimnih i ispravnih. Taj društveni zaokret početkom devedesetih obeležila je i korenita promena nacionalnih istoriografija, a Drugi svetski rat je period koji je doživeo najdramatičnije interpretativne promene. Razlog za to nije samo oživljavanje ideologija koje su u njemu bile suprotstavljene, već i činjenica da je Drugi svetski rat na tlu Jugoslavije ostavio mnogo žrtava na svim stranama. Za mnoge od tih žrtava nikada nije bilo mesta u kolektivnom sećanju, niti su sva sećanja bila prihvatljiva u javnom komunikacijskom prostoru. Posebno ona o stradanjima u krvavim

74 Videti: Beti Denič, „Rasturanje multietičnosti u Jugoslaviji: mediji i metamorfoza“, u: Džoel M. Halpern i Dejvid A. Kajdikej, ur. Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa (Beograd: Samizdat B92, 2002), str. 60–81.

međusobnim etničkim sukobima, koja su tokom socijalističkog perioda najviše mogla dovesti u pitanje dogmu o bratstvu i jedinstvu i zajedništvu jugoslovenskih naroda. Deo istorije regiona jeste i istorija ratova u kojima su pripadnici različitih grupa vodili ratove jedni protiv drugih. Takođe, istorija poricanja, praćena kreiranjem višestrukih (međusobno suprotstavljenih) istina koje najčešće nisu uključivale patnju onih *Drugih*. Uzimanje veoma različitih istorijskih tačaka za dokaz svoje viktimizacije i eliminisanje perspektive drugog, rezultiralo je stvaranjem mnoštva „potpuno paralelnih para-realnosti“.⁷⁵ Postojanje istorije višestrukih (uzajamnih) poricanja zločina i patnji predstavljalo je neophodan preduslov za eksploataciju viktimizacije, odnosno za manipulaciju njome i njenu upotrebu za proizvođenje straha i stvarne viktimizacije. Jansenovo istraživanje načina na koje traumatska sećanja na Drugi svetski rat obeležavaju sadašnji politički kontekst, nasuprot službenoj istini u vremenu socijalizma (u kojoj su kao priznate žrtve postojali prvenstveno partizani kao simbol *golorukog naroda* koji se brani od nacističke okupacije i kolaboracionista), pokazuju kako su oduvek paralelno postojale lokalne verzije istih događaja. Ključna karakteristika tih lokalnih verzija (po svojoj selektivnosti vrlo sličnih službenom istorijskom narativu) bila je da je, po pravilu, naglašavanje patnje jedne strane praćeno potpunim isključavanjem patnji drugih (obično druge etničke zajednice).⁷⁶ Sa devedesetim ti lokalni narativi promovisani su u nove zvanične verzije povesti, otvarajući pravo *viktimoško takmičenje za zauzimanje startnih pozicija* u sukobu koji se spremao i u kojima je nasilje koje čine „žrtve“ pravdano nekadašnjim patnjama, preventivnom odbranom i „ispravljanjem istorijske nepravde“. *Ideologija viktimizacije* (bazirana na uverenju o vlastitoj apsolutnoj pravедnosti, o sebi kao jedinoj žrtvi svireposti i nepravde; na *dehumanizaciji*⁷⁷ protivnika kroz pripisivanje zastrašujućih osobina i ponašanja svim članovima grupe; i negativnim grupnim poređenjima)⁷⁸ zajednički je imenitelj za sve strane koje su bile u ratu u bivšoj Jugoslaviji. Ona se konstituisala oko nekoliko naracija: naracije o ekskluzivnoj viktimizaciji („mi smo jedine žrtve“); naracije o hijerarhiji viktimizacije („mi smo veće žrtve“); naracije o opravdanosti osвете („vraćamo im ono što su oni uradili nama“); naracije o preventivnoj agresiji („ukoliko mi to ne uradimo njima, oni će to uraditi nama“)⁷⁹. Kolektivizacija žrtve uvek povlači sa sobom i kolektivizaciju *dželata*, a smena na poziciji *žrtve* povlačila je smenu kolektiviteta na mestu *dželata*. Dok je pozicija žrtve ekskluzivna i po pravilu isključuje sve druge, pozicija *dželata* dozvoljava postojanje više njih, uz jednog koji je primaran. U odnosu prema prošlosti, autoritarna kolektivistička matrica iz perioda socijalizma, bazirana na slici pravедničkog kolektiva, ugroženog *neprijateljima izvana i izdajnicima iznutra*, dobila je drugi predznak, ovoga puta etnički. U srpskom *panteonu*, na početku jugoslovenskih ratova, nasuprot Srba kao *žrtve*, stajala je „genocidnost“ Hrvata (i manjoj ili većoj meri svi drugi jugoslovenski narodi i ono što se kolokvijalno naziva „međunarodna zajednica“, i to posebno Nemačka).⁸⁰

75 Marina Blagojević, „Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo“, u: Temida, 3/2 (2000): str. 7.

76 Stef Jansen, „Violence of Memories: Local narratives of the Past After Ethnic Cleansing in Croatia“, Rethinking History, 6/1 (2002): str. 77–94. Dostupno na: <http://personalpages.manchester.ac.uk/staff/stef.jansen/documents/SJ-violenceofmemories.pdf> (Poslednji pristup 17. april 2015).

77 Videti više: Vamic D. Volkan, *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationship* (Rowman & Littlefield, 1998).

78 Videti: Daniel Bar-Tal, „Societal Beliefs in Times of Intractable Conflict: The Israeli Case“, u: *International Journal of Conflict Management*, 9/1, January 1998, str. 22–50. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/235261619_Societal_beliefs_in_times_of_intractable_conflict_The_Israeli_case_International_Journal_of_Conflict_Management_9_22-50 (Poslednji pristup 14. februar 2015).

79 M. Blagojević, „Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo“, str. 7.

80 O ideološkoj pripremi za rat, videti: Nebojša Popov, prir. „Srpska strana rata“ (Drugo izdanje), I tom (Beograd: Samizdat B92, 2002). Videti takođe: Jovo Bakić, „Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači“, Deo: „Nacionalistički diskurs u Srbiji: 26. jun 1991. – 21. novembar 1995“ (Beograd: Službeni glasnik, 2011), str. 130–132. O ulozu konzervativnih elita u tom procesu u Srbiji, videti: Jr. V. P Gagnon, *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Deo: „Serbia and the Strategy of Demobilization 1990–2000“, str. 87–130.

Sa promenom režima 2000. godine i propuštenom prilikom novoustoličene političke elite da, nakon dolaska na vlast, izvede ratni saldo Srbije i suoči njene građane sa doživljenim porazima i njihovom visokom – ekonomskom, političkom, nacionalnom, međunarodnom, bezbednosnom cenom, ta predstava u Srbiji je dobrim delom zamrznuta. Dva su glavna razloga za to. Najpre je NATO bombardovanje treće Jugoslavije, odnosno Srbije, postalo centralna tačka sa koje su ratovi u lokalnoj javnosti naknadno posmatrani i tumačeni. Njegova je dinamika, kao uostalom i krajnji produkt, potvrdila već ukorenjeno *zavereničko* razumevanje rata i ujedno pogodovala dodatnoj (samo)viktimizaciji Srba i Srbije. Ne čudi odatle da je NATO bombardovanje Srbije (p)ostalo glavna referentna i determinišuća tačka u tekućem procesu (pre)oblikovanja državnog i nacionalnog identiteta Srba. Istovremeno, na delu je aktivni proces zaboravljanja uloge Srbije u ratovima devedesetih kroz relativizaciju, prebacivanje odgovornosti na druge i brisanje odgovornosti države za ratove na ovim prostorima.⁸¹ Što se tiče ratova i ratnih zločina tokom devedesetih, odnos prema prošlosti se u Srbiji svodi na negiranje i nezainteresovanost (kada je reč o BiH i Hrvatskoj) i diskurs mučeništva i ugroženosti (u slučaju Kosova). Treba podsetiti da je centar političke i intelektualne elite, blizak ondašnjoj vlasti, tokom devedesetih godina prošlog veka oblikovao javno mnjenje u Srbiji na tezi da Srbija nije učestvovala u ratnom rasturanju druge Jugoslavije već je samo, svim sredstvima, pa i vojnim, pomagala svojim ugroženim sunarodnicima i štitila ih od uništenja. Uporedo su međunarodna zajednica i neki od njenih glavnih aktera (Nemačka, Vatikan, NATO, Sjedinjene Američke Države i tako dalje) u lokalnoj javnosti bili predstavljeni kao glavni krivci za raspad Jugoslavije, koji je pak tumačen kao nužna posledica materijalizacije njihovih davno skovanih tajnih planova za ostvarivanje geostrateških interesa na Balkanu. Ovakva slika prošlosti umnogome je podržana ambivalentnim porukama koje šalju političke i kulturne elite i mediji, kao i nedostatkom volje da se zaista uđe u proces suočavanja sa onim što se dešavalo u prošlosti.⁸² Takođe, u konstrukciji žrtve s godinama i završetkom ratova postepeno se fokus pomerao sa Srba iz drugih delova bivše države na Srbe u Srbiji, promovisane u *žrtve komunizma*. Drugi svetski rat je i ovog puta bio ključni argument, ali ne u ratu za teritorije sa susednim jugoslovenskim narodima, koji su već bili okončani, već za unutrašnje ideološke i političke obračune. Nakon 2000. godine taj krug je, u poređenju sa socijalističkim periodom, potpuno zatvoren. Na istom mestu, ali sa dijametralno suprotnim predznakom stajali su partizani (odnosno komunisti) kao *dželati*, a na mestu *žrtve* pripadnici različitih formacija koje su se borile na strani suprotnoj od partizanske, odnosno antikomunisti (posebno četnici Draže Mihajlovića).⁸³

Tokom devedesetih, različite građanske inicijative, organizacije i grupe nastajale su paralelno sa nacionalističkom mobilizacijom i uglavnom kao opozicija ratnim režimima. Delovanje značajnog dela njih bilo je koncentrisano na pokušaj da se upozori na ubrzanu militarizaciju i otpor hegemoniji etnonacionalnog određenja

81 Prema nalazima istraživanja Miroslava Hadžića i Zorana Krstića nešto više od dve petine ispitanika u Srbiji je odgovornost za ratove locirala u drugima (bilo da je to međunarodna zajednica, drugi narodi SFRJ ili pak lokalne elite). Nešto više od dve petine smatra da međunarodna zajednica snosi glavnu odgovornost za ratno rasturanje druge Jugoslavije (trećina pitanih (30,6%) nju, naime, smatra jedino odgovornom). Pri odmeravanju odgovornosti pojedinih naroda ondašnje Jugoslavije, procenat onih koji misle da su za rat u najvećoj meri odgovorni Srbi spade na svega 3%. Čak i kada se tome doda i 4% onih koji misle da Srbi jesu najodgovorniji, ali i da deo odgovornosti snose i ostali narodi, nema sumnje da su ispitanici veoma skloni odricanju svake, a pogotovu neke veće odgovornosti sopstvenog (srpskog) naroda za izbijanje ratova. Značajno je i to što i dalje nešto malo manje od 30% ispitanika izjavljuje da ne zna ili odbija da se direktno izjasni o tome ko je i u kolikoj meri odgovoran za izbijanje ratova na prostorima bivše Jugoslavije tokom devedesetih godina. Videti: Miroslav Hadžić, Zoran Krstić, „Odgovornost za YU-ratove“ u: Srećko Mihajlović (ur.), *Kako građani vide tranziciju – Istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2010), str. 177–189.

82 Ovaj segment se naslanja na „Stratešku platformu za izradu Državne strategije izgradnje mira“ Centra za nenasilnu akciju Sarajevo/Beograd (u izradi). Za detaljniju analizu društvenog konteksta Srbije, videti deo „Analiza potrebe za izgradnjom mira“.

83 Videti više: D. Stojanović, *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Deo: „Na tihoj vatri. Udžbenici iz istorije kao izvor konflikta“ (Beograd: Peščanik, 2010), str. 85–157. Za širu analizu ovog procesa, videti takođe, Todor Kuljić, „Anti-fantifašizam“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, XII/1–3 (2005): str. 171–184.

države i onoga što je to nosilo (etničku netoleranciju, masovna kršenja ljudskih prava i najelementarnijih prava manjina, repatrijarhalizaciju i rapidno pogoršavanje položaja žena, gušenje kritičke javnosti...). Reakcija na nacionalističku mobilizaciju nužno je nametala set ljudskih prava i to kroz prizmu zaštite elementarnih ljudskih prava kao pitanja od neposredne životne važnosti za ogroman broj ljudi. Iako su u suštini ostale marginalne, te grupe i organizacije nastajale su u svim delovima bivše Jugoslavije.⁸⁴ Tokom devedesetih u Srbiji glavni fokus inicijativa, organizacija i grupa je na otporu ratu i nacionalističkoj homogenizaciji, a značajan segment tog delovanja bili su pokušaji da se učine vidljivim zločini nad nesrpskim stanovništvom i prevaziđe tišina i prećutkivanje u društvu koje ih je pratilo. Organizacije i građanske inicijative su, između ostalog, temu rata, nasilja i militarizacije društva postavljale u polje javne rasprave, problematizujući privid saglasnosti za vođenje rata koju je režim nametao i direktno se s njim politički konfrontirajući; s druge strane, kroz problematizovanje dominantne etnonacionalističke političke matrice, zasnovane na strahu, osećanju ugroženosti i suprotstavljanju neprijateljskom *Drugom*, razvijale su autonomnu javnu sferu i otvarale debatu o ljudskim pravima, različitosti i tabuisanim temama.

Uz formiranje nemačkih udruženja u Vojvodini, ovo je bio jedan od glavnih faktora za pokretanje u javnosti teme sudbine Podunavskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata u Vojvodini. Već 1991. u Beogradu je na inicijativu germaniste Zorana Žiletića oformljeno *Društvo za srpsko-nemačku saradnju*, a u Pančevu 1994. godine, u okviru lokalne inicijative *Banatski forum, Centar za dokumentaciju o vojvođanskim Nemcima* na čelu sa Zlatujem Martinovim.⁸⁵ Prvo Nemačko udruženje „Donau“ (*Deutscher Verein „Donau“*) osnovano je 1992. godine u Novom Sadu pod rukovodstvom Andreasa Biggermajera, a taj proces se (posebno nakon 2000. godine) lančano nastavljao do danas i u drugim urbanim sredinama gde žive Nemci.⁸⁶

Nemačka udruženja određuju revitalizaciju i očuvanje nemačke zajednice za svoj primarni zadatak, a značajan segment njihovog delovanja je postavljanje spomen-obeležja na mesta stradanja nakon Drugog svetskog rata i organizovanje poseta nekadašnjih nemačkih stanovnika iz Austrije, Nemačke i prekomorskih zemalja starom zavičaju.⁸⁷ Nakon smene vlasti 2000. godine, aktivnostima koje dolaze iz civilnog društva i nemačkih udruženja priključuju se i institucionalne reforme i mere u okviru aspiracija Srbije za priključivanjem Evropskoj uniji (kao što su redefinisane položaja nacionalnih manjina i usvajanje međunarodnih standarda).⁸⁸ Može se reći da

84 Videti više: Bojana Šušak, „Alternativa ratu“, u: Nebojša Popov, *prir. Srpska strana rata* (Drugo izdanje), II tom, (Beograd: Samizdat B92, 2002), str. 98–124. Takođe, Žarko Paunović, „Deset godina NVO u SR Jugoslaviji – Od ilegalaca i neprijatelja do važnih aktera društvenih promena“, u: Grupa autora, *Deset godina protiv – Građani Srbije u borbi za demokratiju i otvoreno društvo 1991 – 2001* (Beograd: Medija Centar, 2001), str. 57–63. Koristan za ovu temu, može biti i rad Bojana Bilića „Opiranje zlu – jedno sociološko promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana“ objavljen u časopisu *Republika*, 520–521 (decembar 2012). Dostupno na <http://www.republika.co.rs/520-521/20.html> (Poslednji pristup 1. avgust 2015).

85 C. Bethke, „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, str. 261–262.

86 O dinamici razvoja nemačkih udruženja u Vojvodini, formiranju 1997. godine krovne organizacije *Nemački narodni savez*, kao i o formiranju *Nacionalnog saveta nemačke nacionalne manjine 2007*, videti više: A. Krel, „Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka“, Deo: „Proces rekonstrukcije i revitalizacije etničkog identiteta Nemaca u Vojvodini“, str. 153–226.

87 Ibid, str. 159; Takođe videti: Aleksandar Krel, „Položaj nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na primeru Nemaca u Subotici“, u: Vojislav Stanovčić, *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 24–26. novembra 2005* (Beograd: SANU, 2007), str. 442–443.

88 O institucionalnom okviru organizovanja nacionalnih manjina, videti više: Goran Bašić, „Političko organizovanje nacionalnih manjina u Srbiji“. Dostupno na <http://izbornareforma.rs/wordpress/wp-content/uploads/zbornik/Goran%20Basic%20-%20Politicko%20organizovanje%20nacionalnih%20manjina%20u%20Srbiji.pdf> (Poslednji pristup 11. jul 2015. godine.) Za Nemce u Vojvodini, videti više: A. Krel, „Položaj nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na primeru Nemaca u Subotici“, str. 440.

interakcija ovih društvenih polja određuje u javnom prostoru sećanje na stradanje vojvođanskih Nemaca.

Otvaranje ove teme u devedesetim, pored onog pristupa koji je došao do izražaja u književnosti,⁸⁹ dolazilo je i iz publicistike u obliku napisa i radova koji su na različite načine i sa različitim rezultatima, propitivali i reinterpretirali ovaj deo prošlosti. Iako se kao prva pojavila knjiga Slobodana Maričića *Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*, knjiga koja predstavlja prekretnicu u slici vojvođanskih Nemaca u srpskoj javnosti je *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, objavljena 1997. godine u Beogradu. Knjigu je uredio Nenad Stefanović i ima dve tematske celine. Najveći deo knjige su sakupljene ispovesti vojvođanskih Nemaca koji danas žive u Nemačkoj i Austriji. To su potresna lična sećanja o onome za šta nije bilo mesta u zvaničnoj povesti: o zvuku plača dece koju odvajaju od roditelja u Franzfeldu (današnjem Kačarevu);⁹⁰ o susretu sa desetogodišnjim bratom koji je zaboravio svoju porodicu i jezik na stanici u Jasenici 1950. godine nakon skoro pet godina razdvojenosti,⁹¹ o masovnom umiranju od gladi 1946. godine u Kničaninu,⁹² o preporuci lekara „da što više pišem o logorima, o svemu strašnom, da nekako izbacim iz sebe te slike, da ih smirim“,⁹³ o tome kako od sela nastaje logor,⁹⁴ ali i o činovima suprotstavljanja i solidarnosti (doduše, retkim i sporadičnim).⁹⁵ Od tih događaja prošle su decenije, razlikuju se perspektive i naknadne narativizacije, ali zajedničko je da se sva sećanja sklapaju u priču o izgnanjenom domu i bolu koji godine možda prigušuju, ali ne brišu. Druga tematska celina, o kojoj će malo kasnije biti reči, „Komentari“, sa tekstovima Fridriha Bindera, Zorana Žiletića i Gorana Nikolića i „Hronologija istorije Jugoistočne Evrope i podunavskih Švaba“ predstavljaju neku vrstu šireg istorijskog okvira u koji se smeštaju ova sećanja. Ova knjiga je značajna ne samo zbog novog pristupa, koji osvetljava kako su sve istorijski događaji uticali na živote nekih običnih ljudi, već još više zbog pažnje javnosti u Srbiji koju je izazvala. Do tada, iako u Nemačkoj postoje brojna lična svedočanstva proteranih (i) vojvođanskih Nemaca (sakupljenih još između 1953. i 1962. godine), ona su u Srbiji gotovo potpuno nepoznata. Nakon objavljivanja knjige održano je desetak promocija u Beogradu, Novom Sadu, Somboru, Zrenjaninu, Kaću, Vršcu, Kragujevcu... Po rečima Nenada Stefanovića, „reakcije su bile različite, ali bez izuzetka vrlo emotivne“.⁹⁶ Druga važna knjiga koja je objavljena nešto kasnije i ima sličan pristup jeste knjiga dokumentarne proze u dva toma *Dunavske Švabice* Nadežde (Četković) Radović (u koautorstvu sa Dobrilom Sinđelić-Ibrajter i Vesnom Weiss).⁹⁷ U njima su sakupljena sećanja žena, vojvođanskih Nemica, koje su bile u jugoslovenskim logorima posle rata. U prvom tomu njih četiri, sada već stare, sastaju se jednom nedeljno, razgovaraju i podržavaju jedna drugu. Kikinđanke, pričaju o svom ostanku u Banatu kao jedine od svojih brojnih porodica, o svojim strategijama preživljavanja mržnje usmerene na sve Nemce, menjanju imena i vere, „stapanju sa okolinom“ i naporu da se ne izdvajaju. U drugom tomu, njih dvanaest koje su bile logorima govori o onome o čemu najveći deo svoga života nisu govorile – o poniženjima i stradanju u logorima, o dugo neizgovorenem bolu, o strahu i stidu.

89 Za detaljan pregled videti: Vladimir Geiger, „Sudbina Folksdojčera u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata u jugoslavenskoj historiografiji, publicistici i književnosti (1991.– 1998.)“, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara* (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000), str. 225–243.

90 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

91 Ibid, str. 82.

92 Ibid, str. 101.

93 Ibid, str. 123.

94 Ibid, str. 79.

95 Ibid, str. 89 i 95.

96 Ibid, str. 8. Knjiga je doživela šest izdanja i za ovdašnje prilike štampana je u velikom tiražu od ukupno 15.000 primeraka.

97 Nadežda Četković, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, *Dunavske Švabice* (Beograd: KRUG Medijska knjižara, 2000). Nadežda Radović, Dobrila Sinđelić-Ibrajter, Vesna Weiss, *Dunavske Švabice II* (Beograd: KRUG Medijska knjižara, 2001).

Te knjige – *Jedan svet na Dunavu i Dunavske Švabice* – kao i istraživanja istoričara kakvi su, recimo, Zoran Janjetović, Branko Bešlin, Mihael Antolović i Filip Krčmar, krajem devedesetih i nakon 2000. godine označavaju početak diferenciranijeg i kompleksnijeg pristupa progonu i stradanjima vojvođanskih Nemaca koji nadilazi jednostavnu dihotomiju kolektivizacije „dželati/žrtva“. Istovremeno, tematiziranje njihovog stradanja, iako i dalje nedovoljno, ima odjek i u javnom prostoru. Može se reći da je strategija prećutkivanja sudbine vojvođanskih Nemaca, dominantna u periodu socijalizma, sada značajnim delom dovedena u pitanje. Povodi su različiti: nekad oni dolaze iz institucionalne sfere kao na primer kroz diskusiju o Zakonu o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju (Zakon o restituciji),⁹⁸ o radu Anketnog odbora za utvrđivanje činjenica o stradanju civilnog stanovništva Vojvodine u periodu od 1941. do 1948. godine⁹⁹ ili formiranju i rezultatima *Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* (skraćeno: *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944*) koja je formirana 2009. godine,¹⁰⁰ ponekad iz akademskih krugova, kroz diskusije istoričara, a ponekad i iz književnosti, publicistike i umetničkih inicijativa o čemu će kasnije biti više reči. Značajni podsticaji za javnu diskusiju bile su i inicijative za podizanje obeležja na masovnim grobnicama i stratištima. Negde su, na primer u Knićaninu, Gakovu, Kruševlju, ona zaista i podignuta.¹⁰¹ Iako i dalje u vrlo ograničenoj meri, svaka od tih tematizacija otvarala je prostor javne debate, a povremeno i ostrašćenih polemika.¹⁰² Sučeljavanje stavova, različitih perspektiva i ideoloških stanovišta, pokretalo je pitanje ne samo posleratne sudbine Nemaca u Vojvodini, o kojoj se ranije gotovo ništa nije znalo, već i ona koja su se tesno ticala uloge istorije u današnjici, odnosu prema Drugom svetskom ratu i socijalističkoj prošlosti, osnovama izgradnje nacionalnog identiteta. Takođe, različiti pristupi njihovoj sudbini često su bili bitno određeni funkcijama koje je određena interpretacija imala u ovdašnjem kontekstu, pa su tome bile prilagođavane i diskurzivne strategije, najčešće kombinovane tako da ispunjavaju više od jedne funkcije. Generalno gledano, u štampanim i elektronskim medijima tema stradanja vojvođanskih Nemaca i dalje se retko pokreće. Kako navode Jelena Jorgačević i Biljana Vasić, „o tome piše samo nekoliko listova i obično se naglašava tolerancija preratnog doba, a ne dodiruju se kasniji događaji“.¹⁰³

98 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

99 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

100 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

101 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

102 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

103 Nenad Stefanović, ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje (Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007). str. 91.

Pristupi tematizaciji stradanja vojvođanskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata

U kontekstu ovog istraživanja, efekat viktimoških politika identiteta može se svesti na dva ekstremno polarizovana stanovišta u pristupu stradanju vojvođanskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata. Na jednoj strani – nemačka patnja koja isključuje svako pitanje odgovornosti i krivice; na drugoj strani – nemačka krivica koja isključuje svako iskustvo patnje.

Kao ilustracija prvog (u ovdašnjoj sredini upadljivo manje zastupljenog) pristupa stradanju vojvođanskih Nemaca, može poslužiti knjiga *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*,¹⁰⁴ objavljena 2004. godine kao licencirano izdanje *Društva za srpsko-nemačku saradnju*. Ona nudi mnoštvo autentičnih svedočenja žrtava i njihove perspektive, i to u sredini u kojoj je to gotovo nepoznato, što predstavlja njen veliki kvalitet. Ono zbog čega se može govoriti o instrumentalizaciji patnje je način kontekstualizacije tih sećanja, odnosno širi okvir u koji se ta sećanja smeštaju. Prema autorima, razlog zbog koga su Podunavski Nemci u Jugoslaviji

¹⁰⁴ Radna grupa za dokumentaciju, *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*, priredili: Herbert Prokle, Georg Vildman, Karl Veber, Hans Zonlajter, priređivač srpskog izdanja: Zoran Žiletić, Prilozi za podunavsko-švapsko nasleđe i zavičajnu istoriju Podunavsko-švapskog arhiva u Minhenu, (München, Beograd: Donaueschwäbische Kulturstiftung, Deutschland i Društvo za srpsko-nemačku saradnju, Srbija i Crna Gora, 2004).

stradali je *komunistička* „mržnja prema svemu što je nemačko“¹⁰⁵ po planu koji je postojao i „mnogo pre nego što je stvorena jugoslovenska država“.¹⁰⁶ Svrha „terorističkih napada“¹⁰⁷ partizana nije bilo „oslobođenje naroda, nego da se ugrabi istorijska prilika za uvođenje komunizma u Jugoslaviji prema planovima Moskve“¹⁰⁸ i uspostavljanje „Titovog kriminalnog komunističkog režima“.¹⁰⁹ Njihova krivica je i streljanje civila, jer im je cilj i bio „izazivanje okupatorskih snaga na akcije odmazde nad civilnim stanovništvom, uključujući streljanja talaca na licu mesta“.¹¹⁰ SS divizija *Princ Eugen* je u stvari legitimna odbrana, stvorena „sa isključivim ciljem odbrane Banata od terorističkih akcija komunista“¹¹¹ što je bilo „potpuno legalno po Haškoj konvenciji o vođenju rata“¹¹². A vođe nacističkih organizacija vojvođanskih Nemaca koji su imali „idealističke ideje Nationalsozialismus-a i vrednosti borbe protiv boljševizma“¹¹³ uništeni su, jer je to odgovaralo „komunističkoj koncepciji o uklanjanju segmenta stanovništva koji bi u komunističkom društvu bio najveći izvor otpora“.¹¹⁴ Argumentacija je na tragu onih koje su iznesene (i) u „sporu istoričara“ u Nemačkoj tokom osamdesetih (o kojima je bilo ranije reči), samo u lokalizovanom, ogoljenijem vidu. S obzirom na to da priređivači Herbert Prokle (Herbert Prokle), Georg Vildman (Georg Wildmann), Karl Veber (Karl Weber), Hans Zonlajtner (Hans Sonnleitner) žive u Nemačkoj, može se pretpostaviti da, u izvesnom smislu, način argumentacije predstavlja odjek (i) tih sporenja. Kroz dekontekstualizaciju i selektivnost u prikazu događaja,¹¹⁵ i brisanje razlike između žrtava, stradalnika i počinilaca, Podunavski Nemci kao homogeni kolektivitet uspostavljeni su kao neupitna *žrtva*. U takvoj vrsti predstavljanja je paradoksalno to što je uvođenje predstave o homogenom kolektivitetu u osnovi i stava o legitimnosti kolektivne krivice. Mehanizam je potpuno isti, samo je predznak drugačiji. Rezultat je poistovećivanje Podunavskih Nemaca i nacista uz opravdavanje nacističkih zločina i posrednu revalorizaciju nacizma na tragu Nolteove teze o preventivnom ratu.

Na drugom kraju spektra interpretacija o stradanju vojvođanskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata nalazi se stanovište o kolektivnoj krivici Nemaca gde se vojvođanski Nemci potpuno identifikuju sa nacizmom i nacističkim zločinima. U njemu nemačka krivica isključuje svako iskustvo patnje. Ovaj stav je dominantan u javnom diskursu tokom devedesetih, kada se najčešće nadovezivao na već postojeće negativne stereotipe o

105 Ibid, str. 47.

106 Ibid, str. 232.

107 Ibid, str. 33.

108 Ibid, str. 32.

109 Ibid, str. 18.

110 Ibid, str. 32.

111 Ibid, str. 34.

112 Ibid.

113 Ibid, str. 28.

114 Ibid, str. 50.

115 Knjiga pretenduje na sveobuhvatan prikaz prisustva Podunavskih Nemaca, od doseljavanja do njihovog nestanka sa ovih prostora. Međutim, dešavanja tokom Drugog svetskog rata jedva da su dotaknuta, pa tako između 1941. i 1944. postoji praznina. Na primer, uništenje Jevreja, logori, pljačka imovine nisu ni pomenuti, kao ni učešće dela vojvođanskih Nemaca u njima. Odluka Vrhovne komande Vermahta (1941) o streljanju 100 talaca za svakog ubijenog nemačkog vojnika i 50 za ranjenog pomenuta je kao *kazna* čija je izričita svrha bila „odvraćanje“ i koju su „namerno izazivali partizani“. Ibid, str. 32. U „Podunavskošvapskoj terminologiji“, datoj na kraju knjige, osvrtno na period između 1941. i 1944. iscrpljuje se u informaciji o podeli Vojvodine, navođenju da su „partizanski napadi doveli do evakuacije nemačkog stanovništva iz Bosne i Srbije“ i navođenju odluka AVNOJ-a 1943. Ibid, str. 242. Ako bismo se vratili na kategorizaciju strategija potiskivanja, ova vrsta iskaza spadala bi u brisanje i prećutkivanje.

Nemcima generalno.¹¹⁶ On se pojavljuje u različitim varijacijama, u zavisnosti od aktuelnih potreba i trenutnih (najčešće političkih) dešavanja. Kao ilustracija ovog pristupa može poslužiti feljton baziran na knjizi koju je priredio istoričar Drago Njegovan, *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini*,¹¹⁷ objavljan u dnevnom listu *Večernje novosti* između 3. i 14. decembra 2014. godine. I sami naslovi tekstova odslikavaju pristup temi: „Rajh diktira i finansira“, „Beskrajna vera u firera“, „Okupatoru tepih od cveća“, „Složno u pljačkanje komšija“, „Sa ustašama i crnim đavolom“, „Krvavi sjaj crnih košulja“, „Veselje kraj obešenih Srba“.

Tumačenja ove vrste u velikoj meri se nadovezuju na ideološki obrazac iz socijalističkog perioda, samo etnifikovan po meri današnjice. Iako feljton, na prvi pogled, smešta stradanje Podunavskih Nemaca u širi istorijski kontekst, linearnost, isključivanje ambivalentnosti i odsustvo u prikazu njegove kompleksnosti, faktički vode do dekontekstualizacije događaja. Logikom načelnog pripisivanja osporena je i sama mogućnost da bilo ko od jugoslovenskih i vojvođanskih Nemaca može da bude žrtva, a kroz mešanje sadašnjosti i prošlosti u istoj ravni uspostavlja se mitsko aistorijsko vreme u kome su Srbi (Sloveni) kroz vekove stalna žrtva zlih namera Nemaca (Germana). Iako se kao žrtve pominju i Jevreji i Romi, to je prvenstveno u funkciji dokazivanja osnovne teze. Ovde se srpski nacionalni identitet konstruiše (i reprodukuje) kroz mitski narativ o stradanju u kome se meša sadašnjost i prošlost, stapajući se u narativ o vojvođanskim Nemcima kao „petoj koloni“, izdajnicima *svojih komšija sa rušilačkim i neprijateljskim* namerama koji su stalno čekali priliku da zabijaju *nož u leđa*. Stenli Koen (Stanley Cohen) u svojoj čuvenoj knjizi *Stanje poricanja – Znati za zlodela i patnje*, ovaj oblik poricanja naziva „poricanje postojanja žrtve“.¹¹⁸ On se u suštini svodi na iskaze: „Oni su počeli“, „Pogledajte šta su oni nama uradili/šta nam rade“, i: „Dobili su ono što su zaslužili.“¹¹⁹ Kako Koen kaže, to je *melodramatičan diskurs* – „legendarni heroji i progonjene žrtve, pobeda i poraz, krv i osveta“ sa uvek istim krajem: „Istorija pokazuje da ljudi koje nazivate žrtvama nisu stvarno žrtve; mi koje osuđujete bili smo stvarne žrtve; kad se sve sabere, oni su pravi agresori; prema tome, zaslužuju da budu kažnjeni; pravda je na našoj strani.“¹²⁰ Efekat je oslobađanje svake odgovornosti za nanetu patnju. Takođe je zanimljivo da je stradanje onih koji su ostali u feljtonu prisutno samo kroz svoje *odsustvo*. Iako se prećutkuje, briše i poriče, ono se istovremeno smešta u kontekst zaslužene kazne.

Između ovih polarizovanih stanovišta, prikazanih na primeru prethodnih tekstova, postoje pristupi koji otvaraju prostor za individualizaciju i počinilaca i žrtava i priznavanje patnje i nepravde, bez obzira na to kome je ona naneta. Kao i tokom devedesetih, o čemu je ranije bilo reči, impulsi koji problematizuju predstavu o *slavnoj i čistoj* prošlosti utemeljenoj na narativima o kolektivnoj žrtvi i kolektivnim krvnicima, kao i glorifikaciju rata i opravdavanje nasilja, dolaze prvenstveno iz sfere građanskog organizovanja i civilnog društva, akademskih krugova i umetnosti. U kontekstu odnosa prema sudbini vojvođanskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata, treba

116 O stereotipima o Podunavskim Nemcima u štampi tokom devedesetih godina, videti više: Zlatoje Martinov, „Štampa u Srbiji o Podunavskim Švabama 1992–2000“ (rad dobijen ljubaznošću autora). O stereotipima o Nemcima generalno kod Srba u 19. i 20. veku, videti: Ranka Gašić, „Srpski stereotipi o Nemcima i percepcija Evrope“, Međunarodni skup *Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma* (Novi Sad: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, 2008). Dostupno na http://www.centerforhistory.net/images/stories/pdf/ranka_gasic.pdf (Poslednji pristup 7. avgust 2015.) Za period od 2003–2014, Jelena Jorgačević, Biljana Vasić, „Istraživanje nedeljnika *Vreme*: Slika Nemačke u štampanim medijima u Srbiji 2003–2014“. Dostupno na <http://www.vreme.com/download.php/system/storage/pdf/slika-nemacke-webNB.pdf> (Poslednji pristup 1. jul 2015.)

117 Drago Njegovan, *prir. Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini* (Novi Sad: Prometej i Malo istorijsko društvo, 2011).

118 Stenli Koen pravi razliku između poricanja i potiskivanja, gde se prvi koristi kada se govori o događajima u sadašnjosti, a drugi kada se govori o događajima u prošlosti. U kontekstu ovog rada ta razlika nije relevantna, pa se oba termina koriste kao sinonimi. Videti: Stenli Koen, *Stanje poricanja – Znati za zlodela i patnje* (Beograd: Samizdat B92, 2003), str. 180.

119 Ibid, str. 152–153 i str. 172.

120 Ibid, str. 153.

pomenuti inicijative za obeležavanje mesta njihovog stradanja; ulogu istoričara Zorana Janjetovića u uvođenju ove teme u akademsko polje;¹²¹ obradu ove teme u publicistici¹²² i televizijskom programu, kao i umetnosti (prvenstveno u književnosti,¹²³ pozorištu,¹²⁴ a poslednjih godina i na filmu¹²⁵).¹²⁶ U njima nije toliko važna argumentacija koliko način na koji prilaze stradanju i progonu vojskovođa Nemaca nakon Drugog svetskog rata i napor da se o toj temi u javnom prostoru pokrene dijalog. Oni polaze od stanovišta o postojanju različitih perspektiva istih događaja i njihovoj legitimnosti, kao i težnje da se izbegne pripisivanje čitavim kolektivitetima stigme zločinaca ili oreol žrtve. Takvi pristupi sadrže napor ka sagledavanju događaja u njihovom istorijskom i društvenom kontekstu, uključujući i sagledavanje mogućnosti i ograničenja za delovanje koje je on nosio.

Kao ilustracija tog/tih pristupa može poslužiti emisija *Podunavske Švabe – Balkanska Atlantida*,¹²⁷ prikazana na RTV Vojvodine 11. novembra 2014. godine. Ona se ne bavi toliko onim šta se dogodilo, koliko dominantnom odnosom prema tome danas u Srbiji. Razlog zašto je baš ova emisija odabrana kao ilustracija jeste što ona na vrlo sažet način markira ključne tačke odnosa prema „mračnim stranama“ prošlosti vlastite političke zajednice, čiji deo u kontekstu Srbije čini i sudbina vojskovođa Nemaca po okončanju rata. Puno toga što je izrečeno u emisiji u duhu je osporavanja „podvlačenja crte“, što se može videti u raspravama o prošlosti u Nemačkoj. A kroz razgovore se ocrtavaju i konture onoga što bi se moglo nazvati „konstruktivno ophođenje sa nacionalnim sećanjima“.

Sagovornici autorke emisije Eržike Pap Reljin bili su predsednik Nemačkog narodnog saveza u Srbiji Rudolf Vajs (Rudolf Weiss), Eduard Grolinger (Eduard Grolinger), nekadašnji logoraš logora Gakovo, istoričarka Agneš Ozer (Agnes Ozer) i dva pisca, Nemanja Rotar i Nenad Novak Stefanović. Najavljujući emisiju, autorka postavlja i njen okvir: „Suočavanje sa sopstvenim zločinima i manama čini jedan narod boljim. Nažalost, kod nas se to uglavnom tumači kao neko podvijanje repa. Kada ćemo moći da razgovaramo o nedužnim nemačkim žrtvama

121 Bibliografija radova Zorana Janjetovića dostupna je na sajtu Instituta za noviju istoriju Srbije: <http://www.inisbgd.co.rs/cele/janjetovic.htm> (Poslednji pristup 13. jul 2015.)

122 Dela *Švapčici iz poslednjeg transporta: deca u logorima* (2006) Nadežde Radović, *Plitki grobovi* (2006) Stjepana Sedera, *Zemlja u koferu* (2007) Nenada Novaka Stefanovića, *Gakovo i Kruševlje – Logori za podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947* (2008) Branislava Danilovića, *Razgovor Srbina i Nemca na Dunavu* Stefana Barta i Nenada Novaka Stefanovića, *Krst na vršačkom šinteraju* (2014) Nadežda Radović i Dragija Bugarčića, samo su neka od njih.

123 Na primer, pripovetka Ivana Ivanjija *Guvernanta* (2002), romani Dragija Bugarčića *Sporedna ulica* (2006) i *Gatalica* (2013), Nemanje Rotara *Netrpeljivost* (2006), Igora Marojevića *Šnit* (2007) i *Majčina ruka* (2011), Živana Ištvanica *Crni baron* (2008), *Doktor sluša sving* (2009) Nenada Novaka Stefanovića i tako dalje.

124 Recimo, drama *Banat* Uglješe Šejtinca, u režiji Dejana Mijača, koja je premijerno izvedena 2007. godine u Jugoslovenskom dramskom pozorištu (JDP), kao i komad Kaće Čelan *Heimatbuch (knjiga o zavičaju)* u režiji Gorčina Stojanovića, premijerno igrana u Somborskom narodnom pozorištu 16. novembra 2015. godine.

125 Početkom decembra 2011. godine premijeno je prikazan dokumentarno-igrani film *Podunavske Švabe* Marka Cvejića u produkciji Mandragora filma. Film je, između ostalog, podržao i Pokrajinski sekretarijat za kulturu Autonomne Pokrajine Vojvodine. Promocija filma u petnaest vojvođanskih gradova i sela, Nemačkoj i Austriji od marta do juna 2012. godine praćena je panel-diskusijama nakon prikazivanja filma. Film je dostupan na <https://www.youtube.com/watch?v=w0TjHN1DDqA> (Poslednji pristup 29. jun 2015.) Polemika između reditelja Marka Cvejića i Zorana Jankovića povodom filma dostupna je u arhivi časopisa *Popboks – web magazin za popularnu kulturu*. Videti: Zoran Janković, „Kako su me ukrali Nemci – Miloš Miša Radivojević & Podunavske Švabe – Marko Cvejić: Priče iz magareće klupe“, *Popboks – web magazin za popularnu kulturu*, 18. januar 2012. godine, dostupno na <http://www.popboks.com/article/8523>. Marko Cvejić, „Reakcija reditelja filma Podunavske Švabe“, *Popboks – web magazin za popularnu kulturu*, 7. februar 2012. godine. Dostupno na <http://www.popboks.com/article/8523> (Poslednji pristup 17. jun 2015.)

126 Ovo nikako ne znači da su ovi pristupi jednoznačni (niti da su bez vlastitih narativa), već da za razliku od potpuno zatvorenih narativa (čije su ilustracije navedene ranije) u manjoj ili većoj meri uspostavljaju ovu temu kao polje dijaloga.

127 „Podunavske Švabe – Balkanska Atlantida“, Emisija Dokument, RTV Vojvodina, 11. novembar 2014. Dostupno na http://media.rtv.rs/sr_lat/dokument/8736 (Poslednji pristup 10. jul 2015.)

po logorima u Vojvodini na kraju Drugog svetskog rata bez onog propratnog 'a šta je sa Srbima i ostalima koji su stradali u Drugom svetskom ratu'? Da ne bude zabune, ovde ne govorimo o nemačkim ratnim zločinima, i pokušajima da se oni umanje, ili još gore opravdaju. Prošlo je 70 godina. Koliko godina treba da prođe da o tome govorimo nepristrasno i otvoreno?"

Rezime i zaključna razmatranja

U ovom istraživanju je, u uporednoj perspektivi, analizirano kako su promene socijalnih i političkih uslova uticale na sećanje na progon Nemaca iz istočnoevropskih oblasti u Nemačkoj i sećanje na progon Nemaca iz Vojvodine u Srbiji nakon Drugog svetskog rata. Sa promenama tih uslova menjali su se i načini prizivanja tih sećanja, prilagođavajući se novoj sadašnjici. I u Nemačkoj i u Jugoslaviji, a zatim Srbiji, ta sećanja obeležena su iskustvom ogromnih razaranja, zločina nad civilnim stanovništvom i civilizacijskog sloma koji je Drugi svetski rat predstavljao. U tom smislu, pretpostavka je bila i da je odnos prema žrtvama oblikovan odnosom prema tom ratu i načinima na koji je on interpretiran u konkretnom društvenom (ideološkom, političkom, kulturnom...) kontekstu, kao i da će odnos prema „istim“ žrtvama biti tesno povezan sa funkcijama koje im se dodeljuju u zavisnosti od toga da li pripadaju većinskoj ili manjinskoj grupi.

Ovde je, dakle, dinamika sećanja na progon posmatrana kroz njenu interakciju sa istorijskim i društvenim kontekstom i funkcijama tih sećanja u različitim periodima, kao i s aspekta različitosti pozicija, u smislu pripadnosti koje prognani imaju. Naime, u Nemačkoj oni spadaju u žrtve većinske grupe; dok u Jugoslaviji i (kasnije) Srbiji oni pripadaju grupi koja je manjinska. Takođe, do sloma socijalizma i raspada Jugoslavije devedesetih, pod uticajem su Hladnog rata i ideoloških i političkih konfrontacija između dva konkurentna sistema, socijalističkog i kapitalističkog. I u Nemačkoj i u Jugoslaviji/Srbiji u jezgru bavljenja temom progona bila su pitanja „kolektivne krivice“ i „kolektivne žrtve“, odnosno pitanja ko ima pravo na status žrtve. Identifikacija i imenovanje kolektivnih žrtava i kolektivnih dželata, kao i selektivnost u pristupu žrtvama u zavisnosti od toga kojoj grupi pripadaju i instrumentalizacija njihovih patnji, bitan su element ideologije samoviktimizacije i strategija potiskivanja „tamnih strana“ istorije vlastite političke zajednice, uz istovremeno brisanje stradanja onih čija se patnja (iz različitih razloga) vidi *neodgovarajućom*. One su se kretale od ćutanja i brisanja, izjednačavanja/poravnavanja (odnosno retorike u kojoj se jedna krivica meri drugom i time, takoreći, „matematički anulira“), preko eksternalizacije, gde se sva odgovornost pripisuje nekom drugom i koja se uglavnom svodi na „to nismo mi, već oni“, do egzistencijalizacije, gde se istorijski procesi stavljaju u kontekst „prirodne katastrofe“; „istorijskih okolnosti“ ili fatuma (čime im se oduzima moralni kvalitet). Istovremeno, a naizgled paradoksalno, instrumentalizacija patnji za konstruisanje kolektivnog identiteta oko uloge žrtve obeležavala je konkretne žrtve progona i zatvarala prostor da se te patnje priznaju i zaista čuju. Forma i kombinacije strategija potiskivanja prošlosti najčešće zavise od konkretnog trenutka i funkcija koje to ima u određenom društvu i povezano je sa mnoštvom faktora – od dostupnosti podataka o žrtvama, ideološkog, političkog i kulturnog okvira, razvijenosti demokratske kulture dijaloga i kapaciteta zajednica da se o tome raspravlja u javnoj sferi, pa sve do šireg globalnog konteksta.

I u Nemačkoj i u Jugoslaviji/Srbiji, identifikacija i imenovanje kolektivnih žrtava i kolektivnih dželata služilo je kao strategija rasterećivanja i potiskivanja kojim su društva izbegavala odgovornost za „tamne strane“ svoje prošlosti. Brisanje i potiskivanje nepravdi nanetih „Drugima“ od strane i u ime vlastite političke zajednice iz kolektivnog sećanja sastavni su deo ideologije viktimizacije koja se kristalisala/kristališe u različitim naracijama. Istovremeno, i naizgled paradoksalno, instrumentalizacija patnji za konstruisanje kolektivnog identiteta oko uloge žrtve, obeležavala je konkretne žrtve progona i zatvarala prostor da se te patnje priznaju i zaista čuju.

Kada je u pitanju Srbija, njeno nasleđe u XX veku predstavlja i istorija nacionalne države i istorija socijalističke jugoslovenske zajednice (čiji je deo i stradanje jugoslovenskih Nemaca). Sećanje na progon Nemaca iz Vojvodine u Srbiji obeleženo je tim diskontinuitetom. Do devedesetih ono je deo šireg jugoslovenskog pobjedničkog narativa u kome je borba jugoslovenskih naroda protiv nacističkog okupatora, jedan od utemeljivačkih mitova nove države, uobličena oko žrtve partizana kao simbola golorukog naroda. Kroz potpuno identifikovanje jugoslovenskih Nemaca i nacizma i pripisivanje kolektivne krivice, taj narativ je potpuno isključivao svako iskustvo njihove patnje. Za sećanje na patnje i progon nije bilo mesta u javnom i političkom pamćenju, kao ni u zvaničnoj historiografiji, već je ostajalo u sferi neformalnog socijalnog pamćenja, uglavnom ono malo Nemaca koji su ostali. Od početka devedesetih, sećanje na stradanje vojvođanskih Nemaca obeleženo je dinamikom

između, s jedne strane, nacionalističke mobilizacije i konstrukcije kolektivnog identiteta oko uloge žrtve gde su, nasuprot Srba kao *žrtve*, kao *dželati* stajali u manjoj ili većoj meri svi drugi jugoslovenski narodi i *međunarodna zajednica* (posebno Nemačka); s druge strane, otpora etnonacionalnom određenju države i ratu, koji je dolazio prvenstveno iz civilnog društva.

Krajem devedesetih, sa završetkom ratova za teritorije protiv susednih jugoslovenskih naroda, fokus se pomera na ideološka i politička razgraničenja unutar Srbije. A u odnosu na socijalistički period, mesta *žrtve* i *dželata* su potpuno zamenjena: na mestu dželata sada stoje partizani i *komunizam*, a na mestu *žrtve* pripadnici različitih formacija koji su se u Drugom svetskom ratu borile na strani suprotnoj od partizanske, odnosno antikomunisti. To je tesno povezano sa potrebom za legitimacijom novog društveno-ekonomskog sistema koji se uspostavlja tokom devedesetih, utemeljenog, s jedne strane, na etnički definisanoj državi, a s druge na neoliberalnom ekonomskom modelu. U tom smislu, dva ključna elementa jugoslovenskog socijalističkog nasleđa – mogućnosti zajedničkog života i izgradnje nadetničke političke zajednice i pitanje socijalne pravde – predstavljaju posebno subverzivni deo tog nasleđa.

Međutim, kao i tokom devedesetih, impulsi koji problematizuju predstavu o *slavnoj* i *čistoj* prošlosti utemeljenoj na narativima o kolektivnoj žrtvi i kolektivnim krvnicima, kao i glorifikaciju rata i opravdavanje nasilja, dolaze prvenstveno iz sfere građanskog organizovanja i civilnog društva, akademskih krugova i umetnosti. Nakon smene vlasti 2000. godine njima se priključuju i institucionalne reforme i mere u okviru aspiracija Srbije za priključivanjem Evropskoj uniji. Uz formiranje nemačkih udruženja u Vojvodini, može se reći da interakcija ovih društvenih polja određuje sećanje na stradanje vojvođanskih Nemaca. Tematiziranje njihovog stradanja ima odjek i u javnom prostoru. Može se reći da je strategija prećutkivanja sudbine vojvođanskih Nemaca, dominantna u periodu socijalizma, značajnim delom dovedena u pitanje. Različiti pristupi njihovoj sudbini često su bitno određeni funkcijama koje određena interpretacija ima u ovdašnjem kontekstu, pa se tome prilagođavaju i diskurzivne strategije. Između polarizovanih stanovišta stradanja i progona, gde na jednoj strani stoji nemačka patnja (koja isključuje svako pitanje odgovornosti i krivice), a na drugoj strani nemačka krivica (koja isključuje svako iskustvo patnje), razvijaju se i kompleksniji pristupi ovoj temi, koji nadilaze jednostavnu dihotomiju kolektivizacije „dželati/žrtva“. Njihova osobenost predstavlja napor ka sagledavanju događaja u istorijskom i društvenom kontekstu i podsticanju dijaloga o ovoj temi u javnom prostoru. S jedne strane, ta vrsta pristupa otvara prostor za univerzalno priznavanje patnje nedužnih, koje postaje moguće tek razgradnjom naracija samoviktimizacije; s druge, mogla bi da otvori prostor za problematizaciju nacionalnog identiteta na ekskluzivno etničkoj osnovi kakav se gradi danas u Srbiji. Tek sa promenom postojeće etnonacionalističke politike identiteta koja bi u sliku zajedničke pripadnosti uključivala sve građane ove države, menjanje odnosa prema žrtvama postaje moguće. Sećanje tu ima važnu ulogu, jer daje odgovore na pitanja odakle dolazimo, koji su značajni momenti u *našoj* istoriji, ko su *naši* heroji, za koje se vrednosti se zalažemo. To su tačke pripovesti koja gradi identitet i uobličava odgovor na pitanje ko smo to *mi*. Ono podiže most između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, postupa selektivno, posreduje vrednosti na kojima se temelje identitetski profil i norme postupanja, pa tako ono što se pamti, u obliku zvaničnog, političkog sećanja, način na koji se pamti, kao i ono što se zaboravlja, mnogo više govori o sadašnjosti društva i vrednostima na kojima je utemeljeno, nego o samoj prošlosti. Baš odnos prema *svojim* i/ili *tuđim* žrtvama jasno ocrtava na kojim vrednostima se utemeljuje politička zajednica i koga ona zapravo uključuje, a koga isključuje. Istovremeno, sposobnost društava da kroz dijalog i uključivanje različitih perspektiva integrišu u svoje nasleđe i one strane vlastite istorije u kojima je u njihovo ime nanonešena nepravda *drugima* (kako god ti drugi bili određeni), govori o tome kakva su ta društva danas, o tome koliko su ona danas sposobna da uključe i poštuju različitosti i u kojoj meri su ona sama utemeljena na univerzalnoj etici ljudskog dostojanstva. Iako je samu prošlost nemoguće promeniti, odnos(i) prema događajima iz prošlosti i žrtvama, kao i različite instrumentalizacije ljudske patnje umnogome su određeni time. U tom smislu, odnos(i) prema stradanju vojvođanskih Nemaca nakon Drugog svetskog rata i sposobnost da se o tome vodi dijalog, za društvo u Srbiji nisu važni (samo) u odnosu prema prošlosti, već i za to kakva je sadašnjost i kakva će biti budućnost.

Izvori i literatura

Adamov, Predrag. *Panonska saga*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.

Adorno, Teodor. „Šta znači rad na prošlosti“, u: *Reč – Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 57/3, mart 2000, str. 49–57. Dostupno na: <http://fabrikaknjiga.co.rs/rec/57/49.pdf>. (Poslednji pristup 3. mart 2015.)

Ahonen, Pertti. *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe 1945–1990*. New York: Oxford University Press, 2004.

Antolović, Mihael. „Srpska historiografija o Nemcima u Vojvodini“, u: *Spomenica Istorijskog arhiva Srem*, 7, Istorijski arhiv „Srem“, Sremska Mitrovica, 2008, str. 149–165.

Antolović, Mihael. „Kultura sećanja: nemačko iskustvo. Masovna demagogija ili diktatura finansijskog kapitala? Interpretacija nacizma u Zapadnoj i Istočnoj Nemačkoj (1945–1965)“, u: Milivoj Bešlin, Petar Atanacković (ur.), *Zbornik radova Antifašizam pred izazovima savremenosti*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2012, str. 175–191.

Antolović, Mihael. „Nemačka nacionalna manjina u Jugoslaviji kao predmet nemačke historiografije (1945–2010)“ u: *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 87, Novi Sad: 2013, str. 137–151. Dostupno na: https://www.academia.edu/18322491/Nema%C4%8Dka_nacionalna_manjina_u_Jugoslaviji_kao_predmet_nema%C4%8Dke_istoriografije_1945-2010_ (Poslednji pristup 12. jun 2015.)

Antolović, Mihael. „Dželati i/ili žrtve – nemačka manjina u srpsko-hrvatskoj i nemačkoj historiografiji (1945-2010)“ (rukopis neobjavljenog rada).

Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, 2011.

Bakić, Jovo. *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Bak-Mors, Suzan. *Svet snova i katastrofa*. Beograd: Beogradski krug, 2005.

Bar-Tal, Daniel. „Societal Beliefs in Times of Intractable Conflict: The Israeli Case“, u: *International Journal of Conflict Management*, 9/1, January 1998, str. 22–50; Dostupno na http://www.researchgate.net/publication/235261619_Societal_beliefs_in_times_of_intractable_conflict_The_Israeli_case._International_Journal_of_Conflict_Management_9_22-50 (Poslednji pristup 14. februar 2015.)

Berk, Piter. „Istorija kao društveno pamćenje“, *Reč – Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 56/2 (1999): str. 83–92; Dostupno na <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/56/83.pdf> (Poslednji pristup 12. jun 2015.)

Bethke, Carl. „Ponovno otkriće povijesti Nijemaca u zemljama bivše Jugoslavije – prva bilanca poslije 15 godina“, u: Vera Katrz ur. *Zbornik radova Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 2007, str. 255–264.

Blagojević, Marina. „Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo“, u: *Temida*, 3/2, (2000): str. 5–10.

Buruma, Ian. *Year Zero: A History of 1945*. New York: The Penguin Press, 2013.

Buruma, Jan, *Plata za krivicu – Uspomene na rat u Nemačkoj i Japanu*. Beograd: Samizdat B92, 2002.

Crossland, David. „The World From Berlin: German Expellee Leader Hurts Her Cause With Polish ‘NPD’ Comments“, u: *Spiegel Online International*, 7. mart 2007. godine. Dostupno na <http://www.spiegel.de/international/the-world-from-berlin-german-expellee-leader-hurts-her-cause-with-polish-npd-comments-a-470372.html> (Poslednji pristup 12. jun 2015.)

Cvejić, Marko. „Reakcija reditelja filma Podunavske Švabe“, u: *Popboks – web magazin za popularnu kulturu*, 7. februar 2012. Dostupno na <http://www.popboks.com/article/8523> Poslednji pristup 17. jun 2015. godine; *Danas*, Arhiva, 2007-2015. godine. Dostupno na: http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/na_sinteraju_

su_pokopani_ljudi.26.html?news_id=254078; http://www.danas.rs/dodaci/nedelja/kome_u_vrscu_smeta_podizanje_spomenika_streljanim_nemcima_.26.html?news_id=252843 (Poslednji pristup 4. jul 2015.)

Čalić, Mari-Žanin. *Istorija Jugoslavije u 20. veku*. Beograd: Clio, 2013.

Četković, Nadežda, Dobrila Sinđelić-Ibrajter. *Dunavske Švabice*. Beograd: KRUG Medijska knjižara, 2000.

Dekjur, Greg. *Jugoslovenski crni talas: polemički film od 1963. do 1972 u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji*. Beograd: Filmski centar Srbije, 2011.

Denič, Beti. „Rasturanje multietičnosti u Jugoslaviji: mediji i metamorfoza“, u: Džuel M. Halpern i Dejvid A. Kajdikejl (ur.), *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*. Beograd: Samizdat B92, 2002, str. 60–81.

Dimitrijević, Duško. „Zahtevi pripadnika nekadašnje nemačke manjine za restituciju imovine u Srbiji“, Izvorni naučni rad, MP 1, mart 2011, str. 126–159. Dostupno na <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2011/0025-85551101126D.pdf> (Poslednji pristup 17. jul 2015.)

Dorpalen, Andreas. „Weimar Republic and Nazi Era in East German Perspective“, u: *Central European History*, 11/3 (1978): str. 211–230.

Gašić, Ranka. „Srpski stereotipi o Nemcima i percepcija Evrope“, Međunarodni skup „Mitovi i stereotipi nacionalizma i komunizma“, Novi Sad, 9. maj 2008, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje. Dostupno na: http://www.centerforhistory.net/images/stories/pdf/ranka_gasic.pdf (Poslednji pristup 7. avgust 2015).

Eley, Geoff. „Nazism, Politics and the Image of the Past: Thoughts on the West German Historikerstreit 1986-1987“, u: *Past & Present*, 121, november 1988, Oxford University Press, str. 171–208. Dostupno na <http://sciencepoparis8.hautetfort.com/media/02/02/34a0c6eb87bbd821ef62bcfe05504854.pdf> (Poslednji pristup 1. jul 2015.)

„Foreign relations of the United States: diplomatic papers: the Conference of Berlin (the Potsdam Conference), 1945“, II, U.S. Government Printing Office, 1945.

Gagnon Jr. Valerie Philip. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca and Longodn: Cornell University Press, 2004.

Geiger, Vladimir. „Sudbina Folksdočera u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata u jugoslavenskoj historiografiji, publicistici i književnosti (1991.-1998.)“, u: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara – istoričara*, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000, str. 225–243.

Geiger, Vladimir. *Sudbina jugoslovenskih Nijemaca u hrvatskoj i srpskoj književnosti*. Zagreb: Zajednica Nijemaca u Hrvatskoj, 2009. Dostupno na <http://www.zajednica-nijemaca.org/images/geiger%20knjiga.pdf> (Poslednji pristup 5. jun 2015).

Gillis, John R. „Memory and Identity: The History of a Relationship“, u: John R. Gillis ed. *Commemorations: The Politics of National Identity*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994, str. 3–24.

Gollancz, Victor. „Our Threatened Values“, str. 96; citirano prema Alfred de Zayas, „Anglo-American Responsibility for the Expulsion of the Germans, 1944–48“, u: Steven Bela Vardy, T. Hunt Tooty, *Ethnic Cleansing in 20th Century Europe*, New York: Columbia University Press, 2003, str. 148. Dostupno na: <http://www.hungarianhistory.com/lib/vardy/vardy.pdf>. (Poslednji pristup 17. juli 2015.)

Hadžić, Miroslav i Krstić Zoran. „Odgovornost za YU-ratove“ u: Srećko Mihajlović ur. *Kako građani vide tranziciju – Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2010, str. 177–189.

Herz, John H. „The Fiasco of Denazification in Germany“, *Political Science Quarterly*, 63/ 4 (December 1948): str. 569–594.

Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema – Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta, 2002.

Ivković, Rade. „Srpski autošovinizam ili identifikacija s agresorom“, u: *Nova srpska politička misao*, 17. april 2102. godine. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/srpski-autosovinizam-ili-identifikacija-sa-agresorom.html?alphabet=l> (Poslednji pristup 10. februar 2015).

Jambrešić Kirin, Renata. „Politika sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke

kulture“, u: Lada Čale-Feldman, Ines Prica ur. *Devijacije i promašaji*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2006, str. 149–179.

Janjetović, Zoran. *Between Hitler and Tito, Disappearance of the Vojvodina Germans*, 2nd revised edition, Beograd: Zoran Janjetović, 2005.

Janjetović, Zoran. „Da li je bilo genocida nad Podunavskim Švabama u Jugoslaviji?“, Društvo za srpsko-nemačku saradnju. Dostupno na: <http://www.drustvosns.org/nemacka%20manjina/janjetovic/Z.%20Janjetovic,%20Da%20li%20je%20bilo%20genocida%20nad%20podunavskim%20C5%A0vabama%20u%20Jugoslaviji.pdf> (Poslednji pristup 19. jul 2015.)

Janjetović, Zoran. „Nemci Jugoslavije u srpskim udžbenicima 1918–2000“, u: *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001/2002*, Zagreb: 2002, str. 125–134.

Janjetović, Zoran. *Nemci u Vojvodini*. Beograd, INIS, 2009.

Janković, Zoran. „Kako su me ukrali Nemci – Miloš Miša Radivojević & PODUNAVSKE ŠVABE - Marko Cvejić: Priče iz magareće klupe“, *Popboks – web magazin za popularnu kulturu*, 18. januar 2012. godine. Dostupno na <http://www.popboks.com/article/8523> (Poslednji pristup 17. jun 2015.)

Jansen, Stef. „Violence of Memories: Local narratives of the Past After Ethnic Cleansing in Croatia“, u: *Rethinking History*, 6/1 (2002): str. 77-94. Dostupno na: <http://personalpages.manchester.ac.uk/staff/stef.jansen/documents/SJ-violenceofmemories.pdf> (Poslednji pristup 17. april 2015).

Jorgačević, Jelena, Biljana Vasić, „Istraživanje nedeljnika Vreme: Slika Nemačke u štampanim medijima u Srbiji 2003–2014“, Dostupno na <http://www.vreme.com/download.php/system/storage/pdf/slika-nemacke-webNB.pdf> (Poslednji pristup 1. jul 2015.)

Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije*. Zagreb, Beograd: Prometej, Samizdat B92, 2003.

Judt, Tony. „The Past Is Another Country: Myth and Memory in Postwar Europe“, u: *Daedalus*, 121/4, *Immobile Democracy?* (Fall 1992): str. 83–118.

Kačavenda, Petar. *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1991.

Koen, Stenli. *Stanje poricanja – Znati za zlodela i patnje*. Beograd: Samizdat B92, 2003.

Krel, Aleksandar. „Položaj nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na primeru Nemaca u Subotici“, u: Vojislav Stanovčić ur. *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 24-26. novembra 2005*, Beograd: SANU, 2007, str. 435–445.

Krel, Aleksandar. *Mi smo Nemci – Etnički identitet pripadnika nemačke nacionalne manjine u Vojvodini na početku 21. veka*, Beograd: Etnografski institut, SANU, 2014.

Kuljić, Todor. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2002.

Kuljić, Todor. „Anti-antifašizam“, u: *Godišnjak za društvenu istoriju*, XII/ 1–3, Beograd: 2005, str. 171–184.

Kuljić, Todor. *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa, 2006.

Lazić, Mladen. *Promene i otpori – Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić, 2005.

Markov, Mladen. *Žablji skok*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1974.

Markov, Mladen. *Isterivanje boga*, Beograd: Prosveta, 1984.

Martinov, Zlatoje. „Štampa u Srbiji o Podunavskim Švabama 1992–2000“ (rad dobijen ljubaznošću autora).

Maticka, Marijan. „Zakonski propisi o vlasničkim odnosima u Jugoslaviji (1944-1948)“, u: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 25/1, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb: FF press, 1992, str. 123-148. Dostupno na http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=78319 (Poslednji pristup 25. avgust 2015).

- Mirnić, Josip. *Nemci u Bačkoj u Drugom svetskom ratu*. Novi Sad: Prosveta, 1974.
- Mitscherlich, Alexander and Margarethe. *The Inability to Mourn*. New York: Grove Press, 1975.
- Nachbar, Jack, Kevin Laue ed. *Popular Culture: An Introductory Text*. Bowling Green, OH: Bowling Green State University Popular Press, 1992.
- Njegovan, Drago prir. *Zločini okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini*. Novi Sad: Prometej, Malo istorijsko društvo, 2011.
- Pal, Tibor. „Na putu istine. O radu pokrajinskog Anketnog odbora za utvrđivanje istine o događajima u periodu od 1941. do 1948. godine“. Dostupno na http://adattar.vmmi.org/fejzettek/1346/11_na_putu_istine.pdf (Poslednji pristup 11. avgust 2015).
- Pavlović, Momčilo i Srđan Cvetković. „Istraživanja Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, u: *Istorija 20. veka – Časopis Instituta za savremenu istoriju*, XXX/3, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012, str. 9–17.
- Paunović, Žarko. „Deset godina NVO u SR Jugoslaviji – Od ilegalaca i neprijatelja do važnih aktera društvenih promena“, u: Grupa autora, *Deset godina protiv – Građani Srbije u borbi za demokratiju i otvoreno društvo 1991 – 2001*. Beograd: Medija Centar, Beograd, 2001, str. 57–63.
- Petrović, Zoran. *Selo Sakule a u Banatu*. Novi Sad: Matica srpska, 1969.
- Popov, Nebojša, prir. *Srpska strana rata*. Drugo izdanje, I tom, Beograd: Samizdat B92, 2002.
- Radanović, Milan. „Analiza 'registra žrtava' Državne komisije za tajne grobnice: Kako su dželati postali žrtve“, *E-novine*, 18. april 2014. godine. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/srbija/srbija-tema/102144-Kako-delati-postali-rtve.html> (Poslednji pristup 13. jul 2015).
- Radna grupa za dokumentaciju, *Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948*. Herbert Prokle, Georg Vildman, Karl Veber, Hans Zonlajter (prir.), Zoran Žiletić (prir. srpsko izdanje), Prilozi za podunavsko-švapsko nasleđe i zavičajnu istoriju Podunavsko-švapskog arhiva u Minhenu. München, Beograd: Donauschwäbische Kulturstiftung, Deutschland i Društvo za srpsko-nemačku saradnju, Srbija i Crna Gora, Beograd, 2004.
- Radović, Nadežda, Dobrila Sindelić-Ibrajter, Vesna Weiss. *Dunavske Švabice II*, Beograd: KRUG Medijska knjižara, 2001.
- Rakić, Žarko. „Bekstvo, progon i dug put pomirenja“, *Politika*, 18. februar 2009. godine. Dostupno na <http://www.politika.rs/sr/clanak/75734/Svet/Bekstvo-progon-i-dug-put-pomirenja> (Poslednji pristup 12. jun 2015.)
- Redžić, Nail. *Telmanovci – Zapisi o njemačkoj partizanskoj četi „Ernest Telman“*. Beograd: Narodna armija, 1984.
- Sekelj, Laslo. *Jugoslavija, struktura raspadanja – Ogled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“, 1990.
- Stefanović, Nenad ur. *Jedan svet na Dunavu – Razgovori i komentari*, Šesto izdanje, Beograd: Društvo za srpsko-nemačku saradnju, 2007.
- Stobbe, Heinz-Gunther. „Denacifikacija u Nemačkoj“, u: Nebojša Popov, prir. *Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Deo II, Beograd: Samizdat B92, 2002, str. 295–300.
- Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi – Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik, 2010.
- Šušak, Bojana. „Alternativa ratu“, u: Nebojša Popov, prir. *Srpska strana rata*, (Drugo izdanje), II tom, Beograd: Samizdat B92, 2002, str. 98–124.
- Švan, Gezine. „Razorna moć prećutane krivice“, u: *Republika* (1997): 169–170. Dostupno na http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/170/170_30.HTM (Poslednji pristup 15. maj 2015.)
- Taylor, Frederick. *Exorcising Hitler. The Occupation and Denazification of Germany*. London: Bloomsbury

Publishing, 2012.

Tent, F. James. *Mission on the Rhine: Reeducation and Denazification in American-Occupied Germany*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1982.

Turner, Rob, ed., „Controversial German politician renounces claim on post in expellees museum“, u: *Deutsche Welle*, 11. februar 2010. godine. Dostupno na <http://www.dw.com/en/controversial-german-politician-renounces-claim-on-post-in-expellees-museum/a-5239231> (Poslednji pristup 12. jun 2015.)

„Ujedinjene nacije – Zbirka dokumenata 1941–1945“. Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1948.

Volkan, Vamic D. *The Need to Have Enemies and Allies: From Clinical Practice to International Relationship*. Rowman & Littlefield, 1998.

Weizsäcker, Richard von, „Speech in the Bundestag on 8 May 1985 during the Ceremony Commemorating the 40th Anniversary of the End of War in Europe and of National-Socialist Tyranny“, Office of the Bundespräsident (ret.) Richard von Weizsäcker. Dostupno na https://www.lmz-bw.de/fileadmin/user_upload/Medienbildung_MCO/fileadmin/bibliothek/weizsaecker_speech_may85/weizsaecker_speech_may85.pdf (Poslednji pristup 2. jul 2015.)

Winkler York, R., „Flüchtlingsorganisationen in Hessen 1945–1954: BHE, Flüchtlingsverbände, Landsmannschaften“, Wiesbaden: Historische Kommission für Nassau, 1998.

„Zakon o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju“, *Službeni glasnik RS*, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015 - odluka US. Dostupno na: http://paragraf.rs/propisi/zakon_o_vracanju_oduzete_imovine_i_obestecenju.html (Poslednji pristup: 6. jul 2015.)

Zayas, Alfred-Maurice de, „Anglo-American Responsibility for the Expulsion of the Germans, 1944–48“ u: Steven Bela Vardy, T. Hunt Tooley, *Ethnic Cleansing in 20th Century Europe*, New York: Columbia University Press, 2003, str. 147-156. Dostupno na <http://www.hungarianhistory.com/lib/vardy/vardy.pdf>. (Poslednji pristup 17. jul 2015.)

Zvijer, Nemanja. „Koncept neprijatelja u filmovanim ofanzivama“, u: *Sociološki pregled*, XLIV/3 (2010): str. 419–437.

Zvijer, Nemanja. *Ideologija filmske slike: Sociološka analiza partizanskog ratnog spektakla*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu, 2011.

Emisije i filmografija

Srpski autošovinizam: Mržnja prema sopstvenom narodu, Emisija Raskršća, Inter Magazin, 22. februar 2015. godine. Dostupno na: <http://www.intermagazin.rs/srpski-autosovinizam-mrznja-prema-sopstvenom-narodu-video/>

Poslednji pristup: 3. mart 2015. godine.

Podunavske Švabe – Balkanska Atlantida, Emisija Dokument, RTV Vojvodina, 11. novembar 2014. Dostupno na: http://media.rtv.rs/sr_lat/dokument/8736

Poslednji pristup: 10. jul 2015. godine.

Kozara (1962) – r. Veljko Bulajić. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=umB_X_T7rIA

Desant na Drvar (1963) – r. Fadil Hadžić. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=c-ulTX95Beg>

Bitka na Neretvi (1969) – r. Veljko Bulajić. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=BzOmnIHKl0w>

Sutjeska (1973) – r. Stipe Delić. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=NOIXnJ-PDDE>

Užička republika (1974) – r. Žika Mitrović. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3RZEzhR5dPg>
Igmanski marš (1983) – r. Zdravko Šotra. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3XzLlbeLeKk>
Zimovanje u Jakobsfeldu (1975) – r. Branko Bauer. Dostupno je na: <https://www.youtube.com/watch?v=YVe83alP3zI>

Poslednji pristup: 29. jun 2015. godine.

Neke od epizoda serije *Salaš u Malom Ritu* (1975) – r. Dostupno na: https://www.youtube.com/results?search_query=sala%C5%A1+u+malom+ritu+ceo+film

Poslednji pristup: 29. jun 2015. godine.

Voleo bih da sam golub (1990) – r. Miomir Miki Stamenkovic. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=ge26Y2BTyFo>

Poslednji pristup: 18. avgust 2015. godine.

Podunavske Švabe (2011) – r. Marko Cvejić. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=w0TjHN1DDqA>
Poslednji pristup: 29. jun 2015. godine.